

ONDER DE VLAGGEN VAN ZWEDEN EN HET RODE KRUIS

Een medisch-historische studie naar aspecten van internationale bescherming van en hulp- en zorgverlening aan Nederlandse militairen in Duitse krijgsgevangenschap van 1940 tot 1945

<i>Uitgever</i>	:D.J. Smit, van Alkemadeaan 159, 2597 AE Den Haag. 070-328 05 00.
<i>Vormgeving & lay-out</i>	:Sectie grafische vormgeving van de Koninklijke Landmacht, Frederikkazerne te Den Haag.
<i>Druk</i>	:Hub. Tonnaer BV, Kelpen.

De uitgave van het proefschrift is mogelijk gemaakt door de Minister van Defensie.

ISBN: 90-9010026-1

NUGI: 730/648

Toestemming tot publicatie van de onderscheidene archiefdocumenten is verkregen van:

- a) *Bundesarchiv-Militärarchiv* te Freiburg bij brieven van 31 januari en 23 april 1996, nummer VI 1/1-6992/Smit;
- b) Ministerie van Defensie, Centraal Archiefdepot te Den Haag bij brief van 3 sept 1996, nummer 96/613;
- c) Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport te Rijswijk bij brief van 9 sept 1996, nummer FD/DAB 96783;
- d) Ministerie van Buitenlandse Zaken te Den Haag bij brief van 18 sept 1996, nummer DJZ/BO-964/96.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie of welke andere wijze dan ook, zonder schriftelijke toestemming van de uitgever en de drukker.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

© D.J. Smit, Den Haag 1996.

ONDER DE VLAGGEN VAN ZWEDEN EN HET RODE KRUIS

Een medisch-historische studie naar aspecten van internationale bescherming van en hulp- en zorgverlening aan Nederlandse militairen in Duitse krijgsgevangenschap van 1940 tot 1945

UNDER THE FLAGS OF SWEDEN AND OF THE RED CROSS

A medical and historical study of aspects of international protection, assistance and care of Dutch prisoners of war in Germany, 1940 -1945

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN DOCTOR AAN DE
ERASMUS UNIVERSITEIT ROTTERDAM OP GEZAG VAN DE
RECTOR MAGNIFICUS

PROF. DR P.W.C. AKKERMANS M.A.

EN VOLGENS BESLUIT VAN HET COLLEGE VOOR PROMOTIES
DE OPENBARE VERDEDIGING ZAL PLAATSVINDEN OP
DONDERDAG 2 JANUARI 1997 OM 16:00 UUR

DOOR
DAVID JAN SMIT
GEBOREN TE ROTTERDAM

Promotores:

PROF. DR M.J. VAN LIEBURG

PROF. DR J.M.W. BINNEVELD

Overige leden:

PROF. DR A.H.M. KERKHOFF

PROF. DR C.J. LAMMERS

PROF. DR A. PRINS

*Voor mijn Jeanne en onze kinderen
Voor hun liefde, trouw en eerlijkheid*

Een promovendus vergaat het als Asterix in *Het Gouden Snoeimes*.¹ Het is *vade* (vooruit), maar nog vaker *retro* (achteruit), afhankelijk van de marsorders van de promotores. In de afgelopen vijf jaren heb ik hun aanwijzingen beter leren waarderen, waardoor ik het proefschrift heb kunnen voltooien. Naast medewerkers in archieven en bibliotheken, wil ik Ingeborg Doornbos-Heinzgen, E. Gonsalves, Piet Kamphuis, Joop de Lange, Joost Schokkenbroek, Bart Schouw, Cees Schulten en André Sondejker bedanken voor hun ondersteuning en medewerking, waarvan zij de resultaten in het boek zullen herkennen.

De medewerkers van de Sectie grafische vormgeving van de Koninklijke Landmacht hebben het mogelijk gemaakt dat het proefschrift in deze vorm verschijnt, waarvoor ik hun zeer erkentelijk ben.

LIJST VAN AFKORTINGEN, BEGRIPPEN EN ILLUSTRATIES	12
--	----

ALGEMEEN DEEL	14
----------------------	----

<i>Hoofdstuk 1 INLEIDING</i>	15
------------------------------	----

1 Verantwoording	15
2 Onderzoek	17
3 Bronnen	18
4 Publikaties	21

<i>Hoofdstuk 2 KRIJGSGEVANGENEN EN INTERNATIONALE VERDRAGEN</i>	25
---	----

1 Begripsbepalingen	25
2 De Haagse Vredesconferenties	26
3 De Geneefse Conventies	26

<i>Hoofdstuk 3 ORGANISATIES VERANTWOORDELIJK VOOR DE BESCHERMING VAN EN HULP VERLENING AAN KRIJGSGEVANGENEN</i>	28
---	----

1 De Duitse organisaties	28
2 Beschermende mogelijkheden en internationale hulporganisaties	32
3 Zweden en de bescherming van Nederlandse militairen	33
4 Het Internationale Rode Kruis	37
5 Het Nederlandse Rode Kruis	39
6 Het <i>London Committee of the Netherlands Red Cross Society</i>	41
7 De Nederlandse regering in Londen	44

<i>Hoofdstuk 4 KRIJGSGEVANGENSCHAP</i>	48
--	----

1 Varianten van krijgsgevangenschap	48
2 Ervaring en voorbereiding in Duitsland en Nederland	50
3 Het Nederlandse leger in Duitse krijgsgevangenschap	53
4 De periode van 15 mei tot 15 juli 1940	54
5 De periode van 15 juli 1940 tot 8 mei 1945	56
6 Joodse militairen	59

SPECIFIEK DEEL

62

Hoofdstuk 5 HET LEVEN IN DUITSE KRIJGSGEVANGENSCHAP

63

1 Locaties	63
2 Het dagelijkse leven	63
3 De voeding	67
4 De Rode-Kruispakketten	69
5 Kleding en schoeisel	72
6 Hygiëne	73
7 Werk- en arbeidsomstandigheden	73
8 Discipline en tuchthandhaving	74
9 Vrije tijdsbesteding	76
10 Postverkeer	77
11 Betalingen	78

Hoofdstuk 6 GEZONDHEIDSZORG IN KRIJGSGEVANGENSCHAP

81

1 Personeelsvoorziening	81
2 Materieelvoorziening	84
3 Geneeskundige rapportage	84
4 Preventieve maatregelen	85
5 Eerstelijns gezondheidszorg	85
6 Tweedelijns gezondheidszorg	87
7 Tandheelkundige verzorging	88
8 Toezicht op de gezondheidszorg	89
9 Geestelijke verzorging	90
10 Algemene ziektebeelden	92
11 Bijzondere ziektebeelden	93
12 Doodsoorzaken, begraven en berichtgeving aan nabestaanden	94

Hoofdstuk 7 EINDE KRIJGSGEVANGENSCHAP

97

1 Repatriëring	97
2 Ontvangst in Nederland	99
3 Gevolgen van krijgsgevangenschap	105
4 Waardering en erkenning	106
5 Afwikkeling en afrekening na mei 1945	108

Hoofdstuk **8 ZEELIEDEN VAN DE NEDERLANDSE KOOPVAARDIJ IN
INTERNERING** 111

1 Algemeen	111
2 Overeenkomsten en verschillen met krijgsgevangenen	111
3 Gegevens uit rapporten van buitenlandse waarnemers	113

Hoofdstuk **9 CONCLUSIES** 115

1 Gebrek aan belangstelling voor veteranen	115
2 De Zweedse inzet	115
3 Kwaliteit van zorg	116
4 Kernvragen	116
5 Duitsland en de Geneefse Conventie van 1929	117
6 Het optreden van de beschermende instanties	117
7 De gezondheidszorg	118
8 Slotconclusie	118

BIJLAGEN

1A De Haagse Vredesconferenties: de verdragpartners en de titels van de gesloten verdragen en verklaringen	121
1B Het Krijgsgevangenenverdrag van 1929	122
2 Namen van geneeskundig personeel en veldgeestelijken, werkzaam geweest van mei 1942 tot mei 1945 in kampen met Nederlandse krijgsgevangenen	145
3A De <i>Abteilung Kriegsgefangenenwesen</i> binnen het OKW	147
3B <i>Dienststelle Kriegsgefangenenwesen</i> , de personele bezetting per 1 april 1944	148
4A Kampen waar Nederlandse krijgsgevangenen verbleven	149
4B <i>Oflag</i> s: kampen voor officieren	151
4C <i>Stalag</i> s: kampen voor militairen beneden de rang van officier	152
5 Brief van Matti Vrencken, vertrouwensman in <i>Stalag</i> IVF	154
6 Kampoudsten en vertrouwensmannen	155
7 Rapportmodel van Zweedse diplomaten en CICR- gedelegeerden	156
8 Overzicht van bezoeken aan kampen afgelegd door Zweedse diplomaten en/of door CICR- gedelegeerden	157
9 Krijgsraadprocessen bijgewoond door Zweedse diplomaten	161
10 Protesten ingediend door de Zweedse Gezant te Berlijn	165
11 Nederlandse Rode Kruis: de affaire Koot	166
12 <i>Merkblatt für den Postverkehr der Kr.Gef.u.Zivilinternierten</i>	167
13 Tweedelijns gezondheidszorg	169
14 Toezicht op de gezondheidszorg in <i>Stalag</i> 371	171
15 Beschrijving van de meest voorkomende infectieziekten in de jaren 1940-1945	172
16 Model van het repatriëringsformulier gebruikt in 1945 in de ontvangst-centra Weert en Zeist	176
17 Gedachten van ex-krijgsgevangenen, 50 jaar later	177
18 Lijst van onderscheidingen aan Zweedse diplomaten verleend	180
19 Details omtrent zeelieden in internering	181
20 <i>Wehrkreiskarte/OKW/Kriegsgefangenenwesen/Stand vom 1.II.1944</i> (is los bijgevoegd).	

BRONNEN EN LITERATUUR	184
1 Ongedrukte bronnen	184
2 Secundaire bronnen	184
3 Literatuur	185
 SAMENVATTING	 192
 ZUSAMMENFASSUNG	 198
 SUMMARY	 204
 SOMMAIRE	 209
 SAMMANFATTNING	 215
 CURRICULUM VITAE	 220
 REGISTERS	 221
1 Persoonsnamen	221
2 Plaatsnamen	224
3 Scheepsnamen	226

LIJST VAN AFKORTINGEN, BEGRIPPEN EN ILLUSTRATIES

ARA II	Algemeen Rijks-Archief, Tweede Afdeling
<i>Arb.Kdo</i>	<i>Arbeitskommando</i>
arch.	archief
BA-MA	<i>Bundesarchiv-Militärarchiv</i>
<i>Bau-u.ArbBtl</i>	<i>Bau- und Arbeitsbataillon</i>
BB	Bescherming [Nederlandse] Belangen
b.d.	buiten dienst
BuZa	Ministerie van Buitenlandse Zaken
CAD	Centraal Archieven Depot (MvD)
CICR	<i>Comité International de la Croix Rouge</i>
CMA	Centraal Medisch Archief (MvD)
Conventie	Derde Geneefse Conventie van 1929
Daric	Defensie archieven-, registratie- en informatiecentrum
D.U.	<i>Dienst Unfähig</i>
<i>Dulag</i>	<i>Durchgangslager</i>
<i>Ilag</i>	<i>Internierungslager</i>
ICRK	Internationaal Comité Rode Kruis
IRK	Internationale Rode Kruis
Kapt.	Kapitein
Kamp	Gebouw voor het legeren van krijgsgevangenen
KB	Koninklijk Besluit
KL	Koninklijke Landmacht
KM	Koninklijke Marine
KMA	Koninklijke Militaire Academie
KNIL	Koninklijk Nederlands-Indische Leger
LA	Londens Archief (BuZa)
<i>London Committee</i>	<i>London Committee of the Netherlands Red Cross Society</i>
<i>Marlag</i>	<i>Marinekriegsgefangenenlager</i>
MC	Medisch Contact
<i>Milag</i>	<i>Marine-internierungslager</i>
MvD	Ministerie van Defensie
NL	Nederland
Ned Mil GnK T	Nederlands Militair Geneeskundig Tijdschrift
Ned T Geneesk	Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde
Ned T Tandheelk	Nederlands Tijdschrift voor Tandheelkunde
NRK	Nederlandse Rode Kruis
<i>Oflag</i>	<i>Offizierslager</i>
OKW	<i>Oberkommando der Wehrmacht</i>
OvG	Officier van Gezondheid (arts)
POW	<i>Prisoner of War</i>
RGD	Rijks Geneeskundige Dienst
RIOD	Rijks-Instituut voor Oorlogsdocumentatie
RMG	Rijks-Magazijn van Geneesmiddelen
SDV	Stichting Dienstverlening Veteranen
SHAEF	<i>Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force</i>
SMG	Sectie Militaire Geschiedenis (KL)

<i>Stalag</i>	<i>Stammlager</i>
USSR	Unie van Socialistische Sowjet Republieken
v.m.	voormalig(e)
WO I	Wereld Oorlog I (1914-1918)
WO II	Wereld Oorlog II (1939-1945)
YMCA	<i>Young Men's Christian Association</i>

ILLUSTRATIES (verantwoording)

Uit archief Contactgroep ex-krijgsgevangenen te Den Haag:

nrs 1 en 2	<i>Personalkarte I: Personelle Angaben;</i>	29
	<i>Personalkarte II: Wirtschaftliche Angaben</i>	
nr 6	Aanvraag voor werkschoenen	45
nr 8	Stationsemplacement Neuburxdorf	61
nr 10	Reserve officieren in <i>Oflag XXI C/Z</i>	66
nr 11	Samenstelling RK-pakketten en de voedingswaarde	69-70
nr 12	<i>Stalag IVB</i> bij Mühlberg am Elbe	80
nr 13	Groepsfoto krijgsgevangenen	82
nr 15	<i>Ausweis für Arbeiter</i>	86
nr 18	Veldprediker Ds F.A. den Boeft	91
nr 22	Krijgsgevangenen identiteitskaart	98
nr 25	Gedenksteen straffkamp <i>Stalag 369</i>	153
nr 27	Vijftig jaar later	179

Uit eigen archief:

nrs 3 en 4	Cijfers over de Duitse industrie	31
nr 16	voormalig <i>Lazarett</i> in Brüx	88
nr 19	voormalige kapel in Brüx	91
nr 23	loonstrookje van een krijgsgevangene	110
nr 26	gedenksteen <i>Stalag IVB</i>	160
nr 28	ms <i>Kertosono</i>	182

Uit Fotograaf in Krijgsgevangenschap Duitsland 1943-1945 (Dick van Maarseveen):

nr 14	Russisch medisch team	83
nrs 20 en 21	Begrafenis met en zonder ceremonieel	95-96
nr 24	Parade in <i>Stalag IVB</i>	120

Uit Bundesarchiv-Militärarchiv te Freiburg:

nr 7	<i>Merkblatt über das Verhalten gegen die Kriegsgefangenen</i>	50
nr 9	<i>Befehl über das Kriegsgefangenenwesen</i>	64

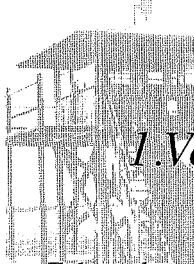
Uit Priesters in Krijgstenuë (G.J.M. Wentholt):

nr 17	Aalmoezenier Mgr J.F.M. de Sain	91
-------	---------------------------------	----

Uit Hoofdkwartier Amerikaanse Rode Kruis:

nr 5	ms <i>Gripsholm</i>	42
------	---------------------	----

*Waar ge u ook bevindt, bedenk dat ge altijd in de macht van de
overwinnaar zijt .²*

1. Verantwoording

Zolang de mensheid oorlogen en veldslagen heeft geleverd zijn er krijgsgevangenen geweest. In de afgelopen eeuwen is hun behandeling zeer verschillend geweest. Alle vormen van menselijke, maar meer nog van onmenselijke behandeling, zijn hun ten deel gevallen. Naarmate oorlogen een meer nationaal karakter kregen, veldslagen massaler werden en de vuurkracht van de wapens groter werd, zijn - voornamelijk in de negentiende en de twintigste eeuw - door diverse landen verdragen gesloten met de bedoeling krijgsgevangenen een redelijke behandeling te geven. Tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn wereldwijd miljoenen militairen in krijgsgevangenschap geraakt.³ In hun behandeling zijn grote verschillen te constateren, afhankelijk van de nationaliteit der krijgsgevangenen en van het land in welks macht zij verkeerden. Een onderzoek hiernaar zou vele jaren in beslag nemen en niet meer kunnen bieden dan een algemeen overzicht. Gelet hierop heb ik uit dit grote geheel een relatief kleine groep krijgsgevangenen tot onderwerp van mijn studie gemaakt.

Na de capitulatie op 15 mei 1940 kwam het Nederlandse leger in Duitse krijgsgevangenschap. Van dit leger van ongeveer 280.000 man op een bevolking van ongeveer tien miljoen, voor meer dan 90% bestaande uit reserve- en dienstplichtig personeel, zijn uiteindelijk niet meer dan tienduizend in langdurige krijgsgevangenschap geweest. De reden voor dit merkwaardige verschijnsel is gelegen in het *Führer-Dekret* van 30 mei 1940. In dit besluit werd ondermeer bepaald dat de krijgsgevangenschap van het Nederlandse leger werd opgeheven en dat de demobilisatie van het leger op 15 juli 1940 diende te zijn voltooid, zodat de militairen naar huis konden terugkeren. Voorts werd van de beroepsmilitairen een verklaring geëist, inhoudende dat men zich van activiteiten tegen de Duitse bezetter zou onthouden. Zeventig militairen, voornamelijk officieren, weigerden de verklaring te tekenen. Zij werden in krijgsgevangenschap afgevoerd naar een locatie in Duitsland. Nadien zijn door diverse maatregelen van de Duitse overheid in 1942 en 1943 ongeveer tienduizend ex-militairen van het opgeheven Koninklijke Nederlandse Leger en onderdelen van de Koninklijke Marine in krijgsgevangenschap teruggebracht.

Op de behandeling, de gezondheidszorg en de gang van zaken rond deze Nederlandse militairen in Duitse krijgsgevangenschap is mijn onderzoek gericht. Een bezoek aan het Centraal Medisch Archief van het Ministerie van Defensie was aanleiding tot het onderzoek. De medische dossiers van het militaire personeel en de archieven van geneeskundige instellingen van de Nederlandse krijgsmacht worden sinds 1900 in het grootste medisch archief van Nederland, gevestigd te Leiden, beheerd. Als hoofd van de Afdeling Sociaal-Medische Aangelegenheden bij het Ministerie van Defensie was ik verantwoordelijk voor dit archief van 1 januari 1983 tot 1 augustus 1990 (door de reorganisaties bij dit ministerie in de jaren 1990-1995 zijn de genoemde eenheden inmiddels in ande-

3. Hierover zijn in hoofdstuk 4.1. nadere gegevens opgenomen.

re organisatiestructuren ondergebracht). De actieve beheerder van het archief, de heer E.J.L. Kerkhoven, attendeerde mij op een verzameling correspondentie, rapporten van artsen en ongeveer duizend polikliniekkarten. Het geheel was afkomstig uit Duitse krijgsgevangenenkampen⁴ in Europa, waar Nederlandse militairen verbleven in de jaren 1940-1945. Het archiefmateriaal bleek niet te zijn bewerkt en bij het inzien ervan kwamen allerlei vragen bij mij op. Hoe waren Nederlandse militairen in krijgsgevangenschap geraakt? Voor zover ik mij kon herinneren waren zij toch in 1940 naar huis teruggekeerd. Gezien de correspondentie van officieren van gezondheid (artsen en tandartsen) met officiële instanties in Nederland was er militair-geneeskundige verzorging geweest, hetgeen mij als oud-officier-arts fascineerde. Hoe was deze zorg geregeld, hoe waren artsen in kampen terecht gekomen? Hoe was het met die krijgsgevangenen vergaan? Met dit soort vragen in het achterhoofd besloot ik onderzoek te doen naar de gang van zaken rond Nederlandse soldaten in Duitse krijgsgevangenschap, niet wetende dat ik aan iets begon dat meer dan vijf jaren in beslag zou nemen.

Bij een eerste literatuuronderzoek bleek dat, ondanks de grote hoeveelheid publicaties en informatie over allerlei aspecten van de Tweede Wereldoorlog, witte vlekken zijn aan te wijzen over de berichtgeving betreffende de behandeling van krijgsgevangenen. Dit gegeven werd bevestigd door een oriëntatie in de inhoudsopgaven van twee Nederlandse tijdschriften op militair en militair-geneeskundig gebied, de *Militaire Spectator* en het *Nederlands Militair Geneeskundig Tijdschrift*. De jaargangen 1945 tot 1995 bevatten geen publicaties over de behandeling van Nederlandse militairen in Duitse krijgsgevangenschap en evenmin over hun gezondheidszorg. De opmerking van de geschiedschrijver Lou de Jong “dat de door mij beschreven materie op talloze punten verder kan worden uitgediept en wellicht dient te worden gecorrigeerd”⁵ was een goede aanzet om mijn onderzoek voort te zetten.

Krijgsgevangenen zijn nog steeds van deze tijd, men denke aan de TV-beelden hierover tijdens de Golfoorlog in 1990. De *Haagsche Courant* van 12 oktober 1995 maakte in een kort bericht melding, dat er nog steeds Koeweitse militairen in Iraakse krijgsgevangenschap zijn. In 1996 zijn in de Balkan tussen de elkaar bestrijdende bevolkingsgroepen krijgsgevangenen uitgewisseld. Wereldwijd zijn allerlei organisaties met internationaal toezicht en hulpverlening bezig, evenals in Europa in de jaren 1940-1945. Het onderwerp is derhalve actueel, en het is niet te verwachten dat dit verschijnsel in deze eeuw tot het verleden zal gaan behoren. Door de actualiteitswaarde van het onderwerp hoop ik overigens het gevaar te ontlopen, dat door de Utrechtse hoogleraar cardiologie F.L. Meyler werd verwoord, toen hij opmerkte “medische geschiedschrijvers behoren zelf al bijna tot de geschiedenis en moeten dus oppassen het contact met de eigen tijd niet te verliezen”⁶.

4. In het vervolg wordt het woord **kamp** gebruikt, waaronder wordt verstaan een gebouw, een onderkomen, bestemd voor de huisvesting van krijgsgevangenen.

5. De Jong, *Het Koninkrijk*, deel 13, 77.

6. Meyler, '1987 - Honderd jaar Electrocardiografie', 2428.

Het onderzoek is gebaseerd op literatuur- en archiefonderzoek, gesprekken en correspondentie met ex-krijgsgevangenen, diverse organisaties en instellingen, alsmede het verslag van een oriënterende reis langs voormalige kampen in het Oostelijk deel van Duitsland en Tsjechië. Daarbij zijn tevens de industriegebieden, waar Nederlandse krijgsgevangenen als dwangarbeiders hebben gewerkt, bezocht.

Gelet op de ontbrekende medisch-historische kennis omtrent de behandeling en de gezondheidszorg van de Nederlandse militairen in Duitse krijgsgevangenschap, is het doel van het onderzoek geweest na te gaan hoe zij tijdens hun gevangenschap zijn behandeld, hoe hun gezondheidszorg is geweest en hoe het hen vergaan is na 1945. De behandeling van krijgsgevangenen was in grote lijnen vastgelegd in de Derde Geneefse Conventie van 27 juli 1929. Dit internationale verdrag, ook wel het *Krijgsgevangenenverdrag* genoemd, was van toepassing tijdens de Tweede Wereldoorlog. Hierin waren onderwerpen als zorgverlening, gezondheidszorg, internationale bescherming, hulpverlening en repatriëring artikelgewijs vastgelegd. Omdat in dit boek regelmatig naar verdragsartikelen wordt verwezen, is het verdrag opgenomen in bijlage 1B en wordt het in het vervolg aangehaald als de Conventie. De Conventie dient als referentiekader voor de kwaliteitsnorm van een menswaardige behandeling van krijgsgevangenen. Gelet hierop zijn ter toetsing de volgende vragen geformuleerd:

1. Heeft het *Oberkommando der Wehrmacht*, de direct verantwoordelijke voor alle in zijn macht zijnde krijgsgevangenen, zich (uiteraard op last van de hogere politieke autoriteiten) gehouden aan de Conventie wat betreft de Nederlandse militairen in Duitse krijgsgevangenschap? Hoe het hun verging was primair een Duitse verantwoordelijkheid!
2. Hebben de organisaties die verantwoordelijk waren voor de bescherming van, het internationale toezicht op de belangen van, en de hulpverlening aan krijgsgevangenen, daadwerkelijk invloed kunnen uitoefenen op de situatie van de Nederlandse militairen in Duitse krijgsgevangenschap?
3. Hoe was de gezondheidszorg in de kampen georganiseerd en is deze zorg, gerekend naar de toenmalige mogelijkheden en omstandigheden, toereikend geweest?

Tijdens het onderzoek werd duidelijk dat het nodig was het onderwerp te splitsen in een algemeen en een specifiek deel, om een duidelijk inzicht van het geheel te krijgen. Het algemene deel heeft tot doel het verkrijgen van een goed begrip van het kader, waarin krijgsgevangenschap moet worden geplaatst en is daartoe opgebouwd uit vier hoofdstukken. Na dit inleidende hoofdstuk vormt een

overzicht van de juridische begrippen en de internationale verdragen over krijgsgevangenen het tweede hoofdstuk. In hoofdstuk drie worden de organisaties behandeld die verantwoordelijk waren voor bescherming, belangenbehartiging en hulpverlening aan krijgsgevangenen.

Hierin komen aan de orde: (a) de Duitse militaire organisaties, de eerste verantwoordelijke voor de in hun macht zijnde krijgsgevangenen; (b) de Zweedse regering, belast met de diplomatieke behartiging van de Nederlandse belangen in Duitsland en het optreden als 'beschermende mogendheid' als bedoeld in artikel 86 van de Conventie; (c) de Rode Kruis organisaties in Genève, Den Haag en Londen, verantwoordelijk voor de hulpverlening aan de Nederlandse krijgsgevangenen; (d) de Nederlandse regering in Londen in ballingschap, uiteraard der zaak verantwoordelijk voor haar militairen in krijgsgevangenschap. In het vierde hoofdstuk wordt een overzicht gegeven van de varianten in krijgsgevangenschap van de legers van de door Duitsland veroverde gebieden; de ervaringen en voorbereidingen met betrekking tot krijgsgevangenschap in Duitsland en Nederland en de gang van zaken rond het Nederlandse leger in Duitse krijgsgevangenschap. Kennis van het algemene deel is nodig voor een goed begrip van het specifieke deel, waarin het leven van de krijgsgevangenen in de kampen wordt behandeld. Dit deel telt eveneens vier hoofdstukken. In hoofdstuk vijf wordt de behandeling in de kampen en de dagelijkse gang van zaken beschreven, zoals voeding en Rode-Kruispakketten, werk- en arbeidsomstandigheden, het handhaven van de discipline. In hoofdstuk zes wordt vervolgens de algemene gezondheidszorg behandeld, inhoudende de personeel- en materieelvoorziening, alsmede de geneeskundige, tandheelkundige en geestelijke verzorging; de ziekten, met name de infectieziekten en de behandeling hiervan (naar de stand van zaken en kennis in de jaren 1940-1945). Ook de oorzaken van overlijden, de wijze van begraven en de berichtgeving aan de nabestaanden komen in dit hoofdstuk aan de orde. De repatriëring en de problemen daaraan verbonden, de gevolgen op korte en lange termijn, de waardering, erkenning en afwikkeling worden in hoofdstuk zeven behandeld. Tijdens het onderzoek is gebleken dat zeelieden van de Nederlandse koopvaardij in internering in Europa en elders een groep vormden, met zoveel overeenkomsten en verschillen met krijgsgevangenen, dat zij in deze studie niet mochten ontbreken. Zij worden besproken in hoofdstuk acht. De beide delen worden afgesloten met conclusies in hoofdstuk negen.

3. Bronnen

Van de geraadpleegde archieven zijn de verder gebruikte afkortingen tussen haakjes geplaatst. Bij het Defensie archieven-, registratie- en informatiecentrum (Daric) is onderzoek verricht in de volgende drie archieven: (1) in het Centraal Medisch Archief (CMA) te Leiden is, zoals eerder vermeld, de eerste aanzet voor het onderzoek gevonden. Hier zijn correspondentie en rapporten bewaard van artsen, die werkzaam zijn geweest bij Nederlandse krijgsgevangenen. Voorts bevinden zich daar een duizendtal polikliniekkaarten (in het militair geneeskundig jargon ziekenrapportkaarten genoemd) uit de kampen bij Stanislaw en

Neubrandenburg. Het materiaal is van belang voor het verkrijgen van inzicht in de gezondheidstoestand en de militair geneeskundige zorg in deze kampen; (2) het Centraal Archieven Depot (CAD) te Den Haag beheert ondermeer het archief Krijgsgevangenen WO II. Op het gebied van Nederlandse militairen in Duitse krijgsgevangenschap heeft dit archief in Nederland het meeste materiaal, waaronder Duitse documentatie en gegevens uit de diverse kampen. De op jaren geordende correspondentiedossiers leverden eveneens een aanzienlijke hoeveelheid gegevens op. Voorts zijn hier aanwezig de repatriëringsformulieren die door de ex-krijgsgevangenen bij terugkeer in Nederland zijn ingevuld. Het betreft bijna achtduizend formulieren in alfabetische volgorde bijeengebracht in elf ordners. De formulieren zijn stuk voor stuk aan een analyse onderworpen. De gegevens hieruit verzameld zijn in overzichten en statistieken opgenomen in hoofdstuk zeven; (3) in Kerkrade beheert het Bureau Registratie en Informatie Ontslagen Personeel (BRIOP) de *Personalkarten Kriegsgefangenen*. Deze cartotheek met ongeveer tienduizend kaarten is afkomstig van de *Wehrmacht-Auskunftsstelle für Kriegerverluste und Kriegsgefangene*. Deze *Auskunftsstelle*, opgericht ter uitvoering van artikel 77 van de Conventie, was tot augustus 1943 gevestigd te Berlijn, daarna te Meiningen. De laatste lijsten met gegevens omtrent Nederlandse krijgsgevangenen zijn vanuit deze plaats verzonden naar het Zweedse gezantschap te Berlijn op 9 februari 1945 en naar het Internationale Rode Kruis te Genève op 20 maart 1945. In april 1945 is het archief overgenomen door eenheden van het Amerikaanse leger, vervolgens zijn in juni 1945 de *Personalkarten* van de Nederlandse krijgsgevangenen overgebracht naar het Ministerie van Oorlog te Den Haag.⁷ Volgens de richtlijnen van de Conventie zijn de kaarten alfabetisch gerangschikt. Het is niet goed mogelijk uit dit kaartenbestand te achterhalen of een ex-krijgsgevangene heeft behoord tot het leger of de marine.⁸ De Sectie Militaire Geschiedenis (SMG) van de Koninklijke Landmacht te Den Haag is eveneens een belangrijke plaats om gegevens te verzamelen. Het archief Krijgsgevangenen WO II is goed geordend en toegankelijk. In dit archief wordt de eerste officiële melding van Nederlandse militairen in Duitse krijgsgevangenschap gevonden in de preambule van het capitulatie-document *Bedingungen für die Uebergabe der Niederländischen Wehrmacht*.⁹ In het archief zijn voorts aanwezig vele dagboeken en documenten van persoonlijke aard, waarvan alleen gebruik is gemaakt voor het verkrijgen van algemene gegevens, zoals informatie over bezoeken van buitenlandse vertegenwoordigers. Het *Bundesarchiv-Militärarchiv* (BA-MA) gevestigd te Freiburg im Breisgau, huisvest ondermeer het *Archiv der Wehrmacht*. Hierin is ondergebracht de *Sammlung Kriegsgefangenenwesen*. Dit archief is goed toegankelijk omdat de geheimhoudingstermijn van de documenten na dertig jaar is verstreken en het materiaal opvallend goed is geconserveerd. Betreffende Nederlandse krijgsgevangenen

7. CAD: arch. krijgsgevangenen WOII, doos 9, bundel 2, documentnrs 693P en 1069P.

8. De *Auskunftsstelle*, samengesteld uit het inlichtingenbureau en het archief, omvatte acht afdelingen (*Referate*): I Het ontvangstcentrum van alle gegevens uit de kampen, *Lazaretten* en het Internationale Rode Kruis; II (opgeheven afdeling); III Duitse krijgsgevangenen in geallieerde handen; IV Registratie van soldatengraven (Duitse en geallieerde); V Administratie van testamenten en persoonlijke bezittingen (Duits en geallieerde); VI Kaartsysteem van de *Wehrmacht*; VII Informatie niet-identificeerbare overleden militairen; VIII Administratie van geallieerde krijgsgevangenen. Het personeelsbestand bestond in 1945 uit ongeveer 400, meest vrouwelijke, personeelsleden. De grote kaartsystemen werden handmatig bewerkt.

9. SMG: arch. Krijgsgevangenen WOII, inventarisnr IV, documentnr 548/4.

heb ik kennis kunnen nemen van belangrijke documenten, zoals het reeds genoemde decreet uit het *Führer Haupt Quartier* van 30 mei 1940, waarin de opdracht werd gegeven hen uit hun krijgsgevangenschap te ontslaan¹⁰.

In het archief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken te Den Haag wordt het Londens Archief 1940-1945 beheerd¹¹. In dit goed geïnventariseerde archief zijn te vinden de rapporten van de diplomaten van het Zweedse gezantschap te Berlijn en van de gedelegeerden van het Internationale Rode Kruis te Genève.

De rapporten, gemaakt naar aanleiding van bezoeken aan kampen, werden ter kennisneming gezonden naar de Nederlandse regering te Londen in ballingschap en leverden een grote hoeveelheid gegevens op over de behandeling en de situatie van de Nederlandse krijgsgevangenen. Doordat deze vertegenwoordigers de toestand in de kampen persoonlijk hebben aanschouwd en daarbij het dagelijks leven in Duitsland hebben meegemaakt, zijn hun rapporten als *document humain* van grote waarde. Daarnaast is de correspondentie van de Nederlandse ministers rond deze rapporten van belang in verband met het indienen van protesten wegens overtredingen van de Conventie door de gevangenhoudende mogendheid.

Bij het Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur¹² te Rijswijk is ondergebracht het Archief Geneeskundige Hoofdinspectie Volksgezondheid 1915-1955, waarin opgenomen de "Algemene Correspondentie met betrekking tot de Rijks Geneeskundige Dienst 1941-1949" (RGD). Deze dienst was belast met de uitzending op vrijwillige basis van geneeskundig personeel naar de kampen. Een volledige lijst van deze vrijwilligers is niet aangetroffen; het archief is namelijk niet compleet, een deel is verloren gegaan als gevolg van het bombardement op het Haagse Bezuidenhout op 3 maart 1945. Doordat in rapporten van de buitenlandse waarnemers de namen van de vrijwilligers (geneeskundig personeel en veldgeestelijken) worden genoemd, is het mogelijk geweest een lijst met namen en functies samen te stellen, welke met nadere gegevens in bijlage 2 is opgenomen.

Het Algemeen Rijksarchief, Tweede Afdeling (ARA II) te Den Haag bevat een veelvoud aan documentatie, zoals de telegrammen wisseling tussen de Nederlandse¹³ en de Zweedse regering in november 1939. Door de Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken (mr E.N. van Kleffens) werd destijds aan de Zweedse regering gevraagd om de diplomatieke belangen van Nederland te behartigen, indien tussen Duitsland en Nederland de oorlogstoestand mocht ontstaan. Hierover zijn tussen de beide regeringen een viertal telegrammen gewisseld, waarin deze belangrijke zaak werd geregeld.¹⁴ Om inzicht te verkrijgen in de besluitvorming van de regering, met betrekking tot dit onderwerp en met voor Zweden vérstrekkende gevolgen, zijn in het ARA II de volgende vier archieven geraadpleegd: (1) het archief van de Raad van Ministers, de hierin opgenomen notulen behelzen echter niet veel meer dan machtigingen van de Raad aan individuele ministers om voordrachten van wetten en besluiten voor onderscheidingen aanhangig te maken; (2) het kabinetsarchief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken "betreffende politieke rapportage door Nederlandse diplo-

10. BA-MA: arch. MSg 200, documentnr OKW-WFA-Abt.L(IV) Nr. 32.40.

11. Met het inventarisnr BB = Bescherming [Nederlandse] Belangen is de afkorting van dit archief: BuZa: LA/BB.

12. Per 22 augustus 1994: Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

13. Het tweede Ministerie-De Geer, 10 augustus 1939 tot 3 september 1940.

14. In hoofdstuk 3.3 wordt op deze telegrammen nader ingegaan, p. 34.

matieke vertegenwoordigers in het buitenland 1871-1940; uit Stockholm van 1934 tot april 1940"; (3) het archief van het Nederlands Gezantschap in Denemarken; (4) de collectie "Gedrukte Bescheiden, behorend tot de archieven van het Ministerie van Buitenlandse Zaken en van de daaronder ressorterende instellingen, 1899-1970", de *Oranjeboeken I en II* genoemd. Deze vier archieven leverden overigens geen antwoord waarom Zweden is gevraagd om de diplomatieke belangen van Nederland te behartigen bij oorlog tussen Duitsland en Nederland. De samenwerking tussen de Oslo-staten (geschetst in de *Oranjeboeken I en II*) is mogelijk het antwoord op voornoemde vraag. Voorts is in het ARA II geraadpleegd het archief "Hoofdbestuur Nederlandse Rode Kruis 1867-1945", bevattende stukken uit de jaren 1944 en 1945 van het *London Committee of the Netherlands Red Cross Society*, opgericht op 3 juni 1940. Doordat de archiefstukken hiervan uit de jaren 1940 tot en met 1943 bij het ARA ontbreken, is het niet mogelijk een duidelijk beeld te verkrijgen over de activiteiten van het *London Committee* met betrekking tot de Nederlandse krijgsgevangenen. In het archief van het Nederlandse Rode Kruis (NRK), waarvan eveneens gedeelten verloren gegaan zijn tengevolge van het eerder genoemde bombardement op het Haagse Bezuidenhout, is onderzoek gedaan naar de financiële afwikkeling na 1945 rond het *London Committee*. Er van uitgaande dat in het kader van het archiefonderzoek het Rijks-Instituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD) te Amsterdam niet mocht ontbreken, was het teleurstellend te moeten ervaren dat hier, vergeleken met de archieven van het CAD en de SMG met betrekking tot de Nederlandse krijgsgevangenen, weinig materiaal is te vinden dat een nader licht werpt op het onderwerp van dit onderzoek.

4. Publicaties

De bekendmaking van generaal H.G. Winkelman (in 1940 Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht) inhoudende dat "de gehele Nederlandsche weermacht als krijgsgevangenen moet worden beschouwd" was de eerste schriftelijke mededeling over Nederlandse militairen in Duitse krijgsgevangenschap. Deze werd, naast de militaire orders, gepubliceerd in de dagbladen van 15 mei 1940. Berichten over Nederlandse militairen terugkerend uit Duitse krijgsgevangenschap in de maanden juli en augustus 1940 werden eveneens in de dagbladen gepubliceerd. Bekendmakingen van de Duitse bezettende overheid in de jaren 1941, 1942 en 1943 over verplichte controlebijeenkomsten van de inmiddels gedemobiliseerde militairen verschenen ook in de dagbladpers.¹⁵ Een oriënterend onderzoek naar literatuur over het onderwerp in enige standaardwerken van recente datum leverde geen bruikbaar materiaal op. De beredeneerde bibliografie *Nederland onder Duitse bezetting 10 mei 1940 - 15 mei 1945* van deel 15 van het standaardwerk *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* bevat geen titels over het onderwerp.¹⁶ Hetzelfde geldt voor de beredeneerde literatuurlijst in *Mei 1940*.¹⁷ Deze lijst kan weliswaar worden beschouwd als één van de meest uitvoerige over de gebeurtenissen in deze maand, doch Duitse of Nederlandse lite-

15. Uittreksels van de dagbladen zijn te vinden in de serie *Nederland in den Oorlog*.

16. *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 15.

17. Amersfoort en Kamphuis, *Mei 1940 De Strijd op Nederlands grondgebied*.

ratuur over krijgsgevangenen ontbreekt. In het inmiddels klassiek geworden werk *Arts en Oorlog* (in 1995 in een herziene uitgave als tweede druk verschenen¹⁸) komen, ondanks de subtitel "Medische en sociale zorg voor militaire oorlogsslachtoffers in de geschiedenis van Europa", zowel in de tekst als in de literaturopgaven de krijgsgevangenen er bekaaid van af. Hetzelfde kan worden gezegd over het eerste deel van een reeks van veertien, verschenen in de periode 1951 tot 1963, onder auspiciën van de Sectie Militaire Geschiedenis.¹⁹ Deze zogenaamde "groene serie" kan worden beschouwd als een reeks zorgvuldige studies over de landoperaties in mei 1940, echter zeer gedetailleerd en in ambtelijk/militaire stijl geschreven. Een duidelijk beeld over de rechtspositie van de krijgsgevangen Nederlandse militairen wordt gegeven in *Van Capitulatie tot Capitulatie*; maar een beschrijving over de lotgevallen van deze groep ontbreekt.²⁰ Daarentegen zijn in verschillende delen van *Het Koninkrijk* hoofdstukken opgenomen over Nederlandse krijgsgevangenen.²¹ Afgezien van de beschrijving in verschillende delen van dit, ook voor het onderwerp, belangrijke standaardwerk, zijn er op het gebied van de Nederlandse krijgsgevangenen onderbelichte aspecten, zoals het internationale toezicht, de dwangarbeid, de geneeskundige en de geestelijke verzorging.

In het bekende werk *Onderdrukking en Verzet*²² wordt in twee hoofdstukken een overzicht gegeven van de gang van zaken rond de krijgsgevangen officieren²³ en het militair personeel beneden de rang van officier.²⁴ Dit is een goed technisch overzicht, waarin echter eveneens weinig aandacht wordt besteed aan de organisaties voor het toezicht en de hulpverlening. De slechte situatie van de krijgsgevangen dienstplichtigen in hun positie als dwangarbeiders wordt niet beschreven. Naast deze wetenschappelijke werken zijn in Nederland over het leven in kampen diverse boeken verschenen in verhalende dan wel beschrijvende vorm.²⁵ In films en TV-series is voornamelijk aandacht besteed aan ontsnappingspogingen uit officierskampen. Van de in de literatuurlijst vermelde werken wordt hier een aantal titels besproken op grond van de criteria "jaar van publikatie" en "vindbaarheid". In het *Oorlogszakboekje* (ook wel *militair zakboekje* genoemd), uitgereikt aan de Nederlandse militairen tijdens de mobilisatie van 22 augustus 1939 tot 10 mei 1940, was de tekst van het *Krijgsgevangenenverdrag* in verkorte vorm opgenomen.²⁶ In de literatuur wordt over het algemeen hieraan weinig aandacht besteed en veel auteurs geven blijk er nauwelijks kennis van te hebben; het boek van L. de Hartog, in 1983 verschenen onder de titel *Officieren achter prikkeldraad 1940-1945*, vormt hierop een uitzondering. Opmerkelijk is het verschijnen, enige maanden na de meidagen van 1940, van twee boeken over de lotgevallen van Nederlandse militairen in Duitse krijgsgevangenschap in de periode mei tot en met augustus 1940. De drie auteurs van *De Bloeiende wildernis* getuigen, naast een beschrijving van hun ervaringen, van een sterk christelijk

18. Verdoorn, *Arts en Oorlog*.

19. Nierstrasz, *Inleiding en algemeen overzicht van de gevechtsdagen van 10-19 mei 1940*.

20. Van Hiltten, *Van Capitulatie tot Capitulatie*.

21. De Jong, *Het Koninkrijk*, delen 3, 4/1, 8/1, 9/1, 10b/2, 12/1, 13 en 14.

22. Van Bolhuis e.a., *Onderdrukking en Verzet*.

23. Veldmeijer, *De Nederlandse beroeps-officieren*, 287-313.

24. Van Randwijk, *Krijgsgevangenschap van het beroepspersoneel*, 314-320.

25. Deze lectuur is in de literatuurlijst gemerkt met een *.

26. SMG: arch. Krijgsgevangenen WOII, inventarisnr IV, documentnr 766/T.

geloof in de goede afloop van hun krijgsgevangenschap.²⁷ Zij schreven echter niet over het aantal krijgsgevangenen, noch over plaatsnamen of kampen in Duitsland, noch over geneeskundige verzorging. Dit in tegenstelling tot het boek *Tusschen vuur en ijzer*, waarin de schrijver een beeld schetst van de lotgevallen van 5.200 Nederlandse soldaten in het kamp *Stalag III A* (Luckenwalde).²⁸ Hij maakte ondermeer melding van inenting tegen pokken, alsmede over de gang van zaken bij de terugkeer naar Nederland in juni 1940. Tijdens de vijf bezettingsjaren verschenen geen boeken meer op dit gebied. In 1945 en 1946 zagen weer enkele publikaties het licht, te beginnen met de boeken *Prikkeldraad* en *Nacht op den berg*.²⁹ Hierin wordt een beeld beschreven van het leven in de kampen voor soldaten en onderofficieren in de jaren 1943-1945. De kampen, die hierin worden genoemd, waren gelegen bij Altengrabow, Bocholt en Mühlberg am Elbe. De schrijvers maakten melding van dwangarbeid, geneeskundige verzorging door Nederlandse artsen (op vrijwillige basis werkzaam in deze kampen), schermbeeldfoto's en inentingen. Tegengesteld aan deze boeken was het werkje van dominee A. Dubois. Hij schreef korte tendentieuze getinte verhalen over krijgsgevangenschap, zonder enige documentatie.³⁰ In de publikatie van P.S. Gerbrandy worden de Nederlandse krijgsgevangenen niet vermeld onder de hoofdpunten van het toenmalige regeringsbeleid.³¹ Als minister-president van de Nederlandse oorlogskabinetten in Londen en tevens minister voor Algemene Oorlogvoering van het Koninkrijk, zag en becommentarieerde Gerbrandy de rapporten van de buitenlandse waarnemers over de Nederlandse krijgsgevangenen in Duitsland. Het regeringsbeleid in de jaren 1940-1945 is overigens uitvoerig onderzocht door de Parlementaire Enquete Commissie. De Enquete vond plaats in de jaren 1949 tot 1956 en de bevindingen zijn gepubliceerd in het rapport *Regeringsbeleid 1940-1945*; de verslagen, bijlagen en verhoren beslaan acht delen in 19 banden. In deel 6A/B/C wordt aandacht besteed aan de Nederlandse militairen in Duitse krijgsgevangenschap.³² In 1948 is een rapport verschenen in drie delen, totaal 1664 bladzijden, met een enorme hoeveelheid gedetailleerde informatie over de activiteiten van het *Comité International de la Croix Rouge* (CICR).³³ Het was voorafgegaan door een brochure van 34 bladzijden, verschenen in 1941, maar gedurende de oorlogsjaren niet verder voortgezet.³⁴ Tot 1974 zijn geen publikaties verschenen over de lotgevallen van en de gang van zaken rond Nederlandse militairen in Duitse krijgsgevangenschap. De publieke belangstelling werd in beslag genomen door de wederopbouw van Nederland, er was geen tijd voor een terugblik in het verleden, er moest hard worden gewerkt. Tussen 1974 en 1990 verschenen vijf boeken met grotendeels persoonlijke belevenissen en ervaringen van de schrijvers.³⁵ Van deze reeks zijn er drie opmerkelijk, namelijk *De zak met vlooiën* (van de hand van G. van Amstel) en het reeds eerder vermelde boek van Leo de Hartog. Van Amstels boek geeft over de belevenissen van Nederlandse beroepsofficieren in krijgsgevangenschap een wel zeer eenzijdig beeld. De lezer

27. Laansma, Wester en Westmaas, *De bloeiende wildernis*.

28. Van Heerde, *Tusschen vuur en ijzer*.

29. Entrop en Mulder, *Prikkeldraad*; Koops, *Nacht op den berg*.

30. Dubois, *De muren spreken*.

31. Gerbrandy, *Enige hoofdpunten van het Regeeringsbeleid in Londen*.

32. *Regeringsbeleid 1940-1945*.

33. *Report of the ICRC-activities during WWII*.

34. *Das Werk des Internationalen Komitees vom Roten Kreuz*.

35. Van Amstel, *De zak met vlooiën*; Douw van der Krap, *Contra de Swastika*; De Hartog, *Officieren*; Sutherland, *Dagboek van mijn krijgsgevangenschap*; Vinke, *De slag om de Grebbe berg*.

krijgt het idee dat het leven in die dagen voornamelijk bestond uit studeren, sporten, muziek maken en pogingen tot ontsnapping, al dan niet met succes. Daarentegen is het boek van Leo de Hartog in meer objectieve stijl geschreven, goed gedocumenteerd en voorzien van bijlagen met belangrijke gegevens. Opvallend in beide boeken is dat de auteurs blijk geven weinig te weten van hetgeen in andere kampen gebeurde. In het derde boek *Contra de Swastika*, van de met succes ontsnapte marine-officier Douw van der Krap (1908-1995), komt een passage voor met een belangwekkende mededeling over het leven in het bekende officierskamp in Colditz: "er was een enkele keer bezoek van een Zweedse delegatie als toezichhoudende natie op de naleving van de Conventie en de *Wehrmacht* hield er zeer behoorlijke opvattingen op na ten aanzien van de handhaving van de Conventie". Een aparte vermelding verdient het boek van D. van Maarseveen *Fotograaf in krijgsgevangenschap*.³⁶ Het bevat vrijwel uitsluitend indrukwekkend fotomateriaal, afkomstig uit het grote kamp *Stalag IVB*. De foto's hebben historische betekenis, want van het barakkenkamp gelegen bij Mühlberg am Elbe is vrijwel niets meer terug te vinden (eigen waarneming op 26 september 1994). Zowel in het boek *Stress*³⁷ als in het eerder geciteerde werk *Arts en Oorlog* zijn de Nederlandse militairen in Duitse krijgsgevangenschap geen onderwerp van uitvoerige behandeling; over krijgsgevangenen wordt slechts in algemene zin geschreven.

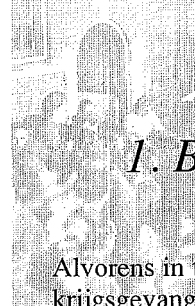
In 1995 is in het Legermuseum te Delft een tentoonstelling gehouden, onder de titel "In de greep van de vijand, Nederlandse militairen in Duitse en Japanse krijgsgevangenschap (1940-1945)". Ter gelegenheid hiervan verscheen een boek met gelijknamige titel.³⁸ Het bevat veel illustraties en in verhouding daarmee weinig tekst, zodat de gelegenheid om een goede toelichting te geven, die ook later kan worden geraadpleegd, niet te baat is genomen.

Gesprekken met ex-krijgsgevangenen, gegevens uit particuliere collecties, alsmede correspondentie met verschillende instanties leverden eveneens belangrijk secundair bronnenmateriaal voor het onderzoek. Een overzicht van het bronnenmateriaal en de vindplaatsen is opgenomen in de Bronnen- en Literatuurlijst.

36. Van Maarseveen, *Fotograaf in krijgsgevangenschap*.

37. Hers en Terpstra, *Stress*.

38. Kornaat, *In de greep van de vijand*.

1. Begripsbepalingen

Alvorens in te gaan op de internationale verdragen die van toepassing waren op krijgsgevangenen tijdens de Tweede Wereldoorlog, is het nodig om enige veelgebruikte juridische termen te verklaren. In het volkenrecht wordt een *krijgsgevangene* gedefinieerd als een combattant, die in de macht van de tegenpartij is geraakt. Onder *combattant* wordt vervolgens verstaan een persoon die bevoegd is tot het verrichten van oorlogshandelingen en tegen wie directe oorlogshandelingen gericht mogen zijn. Hij behoort tot de georganiseerde strijdkrachten en dient duidelijk herkenbaar te zijn, ondermeer door het dragen van uiterlijke kenmerken zoals een uniform of eventueel een armband en wapens, conform Conventie artikel 1, lid 1. In geval van gevangenneming door de tegenpartij heeft de combattant recht op behandeling als krijgsgevangene. Het *doel van krijgsgevangenschap* is het verhinderen van deelneming aan krijgshandelingen door combattanten.

Krijgsgevangenen behoeven zich niet altijd in de macht van een tegenpartij te bevinden; in onze eeuw zijn voorbeelden te vinden van de omslag van bondgenoot naar krijgsgevangene. In 1917, na de oktoberrevolutie in Rusland, besloten de geallieerden om 17.000 Russische soldaten, die tot dan hun medestrijders waren aan het westelijk front in Vlaanderen, krijgsgevangen te nemen en hen per schip naar Rusland terug te zenden.³⁹ Na de capitulatie van Italië in september 1943 werden delen van het Italiaanse leger door hun voormalige Duitse bondgenoot ontwapend en in krijgsgevangenschap gevoerd.

Voordat in de negentiende eeuw een begin werd gemaakt met het sluiten van internationale verdragen, zijn in de periode van 1581 tot 1864 in Europa ongeveer 290 tijdelijke overeenkomsten gesloten tussen belligerente partijen, ondermeer over de behandeling van zieke en gewonde krijgsgevangenen.⁴⁰ Het eerste permanente internationale verdrag voor de verbetering van het lot der gewonden en zieken zich bevindende bij de strijdkrachten te velde kwam tot stand in 1864 (Eerste Geneefse Conventie). Het eerste internationale verdrag over de behandeling van krijgsgevangenen werd gesloten tijdens de Internationale Vredesconferentie in 1899 in Den Haag. Internationale verdragen worden meestal genoemd naar de plaats waar de conferenties zijn gehouden. Twee ervan zijn genoemd naar de hofstad, tevens het regeringscentrum, van Nederland.

39. Ureel, *De kleine mens in de Grote Oorlog*. 184-185.

40. *Wörterbuch zur Deutschen Militär-Geschichte*, vol. II, 1025.

2. De Haagse Vredesconferenties

Zowel in 1899 als in 1907 zijn in Den Haag vredesconferenties gehouden. De eerste op initiatief van de laatste tsaar van Rusland, Nicolaas II (1868-1918). De familierelatie tussen de tsaar en de jonge koningin Wilhelmina (zij was een nicht van de tsaar en was in 1898 op achttienjarige leeftijd als koningin ingehuldigd) heeft ongetwijfeld een rol gespeeld bij de keuze van Den Haag als conferentieoord. Aan de eerste conferentie namen vertegenwoordigers van slechts 26 staten deel. Daarentegen waren bij de tweede conferentie vrijwel alle staten ter wereld vertegenwoordigd. Deze vond plaats op aandrang van de Amerikaanse president Theodore Roosevelt (1858-1919); hij was president van 1901 tot 1912 en ontving in 1906 de Nobelprijs voor de vrede. De conferenties hadden series internationale verdragen tot gevolg. Zowel in 1899 als in 1907 werd een verdrag gesloten "betreffende de wetten en gebruiken van den oorlog te land", het *Landoorlogverdrag* genoemd met als bijlage een *Landoorlogreglement*, dat een beperkt aantal regels bevatte over de wijze waarop een oorlog te land zou mogen worden gevoerd. De neutraliteit van Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) en bij het begin van de Tweede in 1939 was gebaseerd op het tijdens de Vredesconferentie van 1907 gesloten vijfde verdrag "nopens de rechten en verplichtingen der onzijdige mogendheden en personen in geval van oorlog te land" (*Land-onzijdigheidsverdrag*). In dit verdrag waren ondermeer artikelen opgenomen met betrekking tot internering van grensoverschrijdende militairen der belligerenten. Ter conferentie van 1907 zijn in het elfde verdrag bepalingen opgenomen over de rechtspositie van koopvaardijpersoneel van belligerenten. Deze bepalingen zijn in de Tweede Wereldoorlog toegepast.⁴¹ De lijst van de verdragen, gesloten tijdens deze Internationale Vredesconferenties, is opgenomen in bijlage 1A, evenals de verdragpartners, ter illustratie van het toenmalige wereldbeeld.⁴²

3. De Geneefse Conventies

Zonder de bemoeienissen van Jean Henri Dunant (1828-1910), een zakenman uit Genève, zouden geen verdragen onder deze naam tot stand zijn gekomen. De verdragen en de oprichting van het *Comité International de la Croix-Rouge* zijn in feite een gevolg van de internationale reacties op zijn boek over zijn ervaringen in de slag bij Solferino in 1859.⁴³ Hij kreeg voor zijn humanitaire werk de Nobelprijs voor de vrede in 1901. De Geneefse Conventies vormen de tweede groep van internationale verdragen, bedoeld om bescherming te verlenen aan combattanten, die in het gevecht zijn uitgeschakeld door verwonding of die in de

41. Hinz, *Das Kriegsgefangenenrecht*, 26-28.

42. Internationale Vredesconferentie (1899), Staatsblad 1900, nr 163; Tweede Vredesconferentie (1907), Staatsblad 1910, nr 73.

43. Dunant, *Un souvenir de Solferino*. Zijn boek is inmiddels vertaald in het Duits, Engels, Spaans, Italiaans, Arabisch en Portugees, volgens opgave van het CICR (1987). Zie De Lange, "De slag bij Solferino", 193-205.

macht van de tegenstander zijn geraakt en op grond hiervan als krijgsgevangenen worden beschouwd. Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in september 1939 waren de volgende verdragen van kracht: (1) *Het Rode Kruis Verdrag* (van 1864 en herzien in 1906) was bedoeld voor de verbetering van het lot der gewonden en zieken zich bevindende bij de strijdkrachten te velde; (2) voor de verbetering van het lot der gewonden, zieken en schipbreukelingen van de strijdkrachten ter zee, diende *Het Zee Rode Kruis Verdrag* (van 1899 en herzien in 1907); (3) in het *Krijgsgevangenenverdrag* (van 1929) waren de status van krijgsgevangenen, hun rechten en plichten, de behandeling door de gevangenhoudende mogendheid en de procedure met betrekking tot de repatriëring van krijgsgevangenen wegens gezondheidsredenen vastgelegd. Voor de tekst van deze regelingen en procedures wordt verwezen naar bijlage 1B. Hoewel de instrumenten van het humanitaire oorlogsrecht veel omvangrijker zijn dan alleen het Haagse Landoorlogreglement en de Geneefse Conventies, wordt bij deze studie, zoals eerder vermeld, de Conventie van 1929 als toetssteen gebruikt. Hierbij wordt opgemerkt dat in de lijst van landen die de Conventie hebben geratificeerd en aldus de verplichtingen uit het verdrag op zich hebben genomen, Japan en de toenmalige Sowjet Unie (USSR) niet voorkomen. Dit is één van de oorzaken van de slechte behandeling van de krijgsgevangenen in de macht van deze mogendheden. Ondanks het feit dat de Conventie wel behoorde tot de verantwoordelijkheid van de Duitse regering, zijn meer dan twee miljoen Sowjet soldaten in Duitse krijgsgevangenschap om het leven gekomen tengevolge van ondervoeding, slechte huisvesting, mishandeling, gebrek aan geneeskundige verzorging en moedwillig machtsmisbruik.⁴⁴ Volledigheidshalve en ter vermijding van misverstanden zij vermeld dat er, evenals na de Eerste Wereldoorlog, na 1945 opnieuw conferenties zijn gehouden ter verbetering van de posities van militairen en burgers, betrokken bij gewapende conflicten. In 1949 zijn dan ook de drie eerder genoemde verdragen vervangen door vier nieuwe, waaraan de Aanvullende Protocollen I en II zijn toegevoegd (1977-1981). Hierin zijn ondermeer vastgelegd regels omtrent de bescherming van de burgerbevolking, alsmede de bescherming van de medische taakvervulling. Over dit laatste onderwerp is in april 1959 in Parijs het *Congrès International de la Neutralité de la Médecine en temps de guerre* gehouden.⁴⁵ Tijdens dit congres zijn de problemen besproken over de behandeling van gewonden en zieken en het al of niet verlenen van medische hulp aan gewonde tegenstanders. Onder het grote aantal congresdeelnemers bevonden zich slechts zeven Nederlanders. Eens in de vier jaar wordt in Genève een Rode-Kruis Conferentie gehouden over Internationaal Humanitair Recht. Het onderwerp in 1995 betrof het lot van burgers betrokken bij interne conflicten. In internationale verdragen wordt in algemene termen gesproken over organisaties verantwoordelijk voor krijgsgevangenen, zoals de gevangenhoudende mogendheid, hulporganisaties en beschermende mogendheden. Alle krijgsgevangenen in de Tweede Wereldoorlog hebben uiteraard direct te maken gehad met de gevangenhoudende mogendheid. Van andere organisaties, zoals Rode-Kruisverenigingen, zorgden de pakketten voor indirecte contacten.

44. Hütter en Rommerskirchen (red.), *Kriegsgefangene*, 167-192.

45. Het congres was georganiseerd door het in Parijs gevestigde *Comité International de la Neutralité de la Médecine*.

1. De Duitse organisatie

“De mogendheid, die de krijgsgevangenen in haar macht heeft, is verplicht in derzelver onderhoud te voorzien”. Duitsland had de Conventie geratificeerd op 21 februari 1934⁴⁶ en behoorde derhalve aan dit vierde artikel gevolg te geven. In de Duitse oorlogsreglementen had de krijgsgevangene op grond van dit artikel dan ook *Anspruch auf Behandlung als ehrenhafter Soldat*.⁴⁷ Vrijelijk vertaald komen deze omschrijvingen neer op een behandeling gelijk aan die van de eigen (Duitse) troepen. De uitvoering van zorgverlening (huisvesting, voeding, geneeskundige verzorging, kleding, postbehandeling, bezoldiging, arbeid, godsdienstuitoefening, straffen) was binnen het *Oberkommando der Wehrmacht* toegewezen aan de *Dienststelle Chef des Kriegsgefangenenwesens im Allgemeinen Wehrmachtsamt*. Voor het verkrijgen van een indruk van de inspanning die het onderbrengen en bewaken van alle krijgsgevangenen de Duitsers heeft gekost, is een schema van de organisatie opgenomen in bijlage 3A en de personele bezetting van deze *Dienststelle*, naar de stand van 1 april 1944, in bijlage 3B. Bij deze *Dienststelle* werd het beleid bepaald en werden voor de commandanten van de kampen de orders en richtlijnen vastgesteld; deze verschenen onder de naam *Sammelmitteilungen* (van 16 juni 1941 tot 9 februari 1942 de nummers 1-10) en daarna onder de naam *Befehlssamlungen* (van 11 maart 1942 tot 15 januari 1945 de nummers 11-50).⁴⁸ Deze dienstaanwijzingen aan de kampcommandanten betroffen allerlei zaken zoals de verdeling van pakketten, het post- en geldverkeer, mutaties op personeelsgebied binnen de organisatie, de bewaking en veiligheid, en de inzet in de industrie en landbouw; kortom de organisatie en de inwendige dienst in de kampen, welke verspreid lagen over Duitsland en de bezette gebieden. Voor de locaties wordt verwezen naar de kaart die los achter in het boek is opgenomen. Ter vermijding van misverstanden zij vermeld dat de locaties van de kampen voor civiele (politieke) gevangenen, de concentratiekampen voor Joden en zigeuners, de werkkampen voor de (on)vrijwillige arbeiders, die overal vandaan in Europa naar Duitsland werden gebracht, op deze kaart **niet** zijn aangegeven. In de periode 1939-1945 zijn voor onderofficieren en soldaten, behorende tot de geallieerde strijdkrachten, meer dan 200 kampen in gebruik geweest. Ze werden *Stammlager (Stalag)* genoemd en aangeduid met een Romeins cijfer overeenkomend met de *Wehrkreis* (militair district) waarin het *Lager* was gelegen; bij meer *Stalags* in één district werd een hoofdletter aan het Romeinse nummer toegevoegd. Met Arabische cijfers werden kampen aangeduid, gelegen in het zogenaamde *Generalgouvernement*, de door Duitsland bezette delen van Polen en de Oekraïne. De aanduiding van de kampen bestemd voor officieren, *Offizierslager (Oflag)* genoemd, was conform die van de *Stalags*. Het militaire bestuur van een kamp bestond uit een commandant, zijn plaatsvervanger en twee of drie toegevoegde officieren. Voor de dagelijkse

46. *Reichsgesetzblatt* 1934 II nr 21, 30 April 1934.

47. Hirschfeld, *Krieg zwischen 'Herrenvölkern'*, 59.

48. BA-MA: arch. MSg200, documentnr RW6/v.270.

nr 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
Personalname: Wierzbicki Angew. Older name: IVB Mühlingberg Job position: VER												Gebäude: Wierzbicki Ort: VER				Gebäude: VER Ort: VER								
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25	Name: VERMEULEN Vorname: LEW Geburtstag und -ort: 20.09.1920 Rotterdam Staatsangehörigkeit: Niederl.												Dienstgrad: SS-Unt. Dienststelle: SS-Unt. Dienstort: SS-Unt.				Dienstgrad: SS-Unt. Dienststelle: SS-Unt. Dienstort: SS-Unt.							
	a) Beliebige Gebietsmilit.												Gebietsmilit.				Gebietsmilit.							
	Gebietsmilit.												Gebietsmilit.				Gebietsmilit.							
	Gebietsmilit.												Gebietsmilit.				Gebietsmilit.							
b) Übernommene Wertgegenstände												Übernommene Wertgegenstände				Übernommene Wertgegenstände		Übernommene Wertgegenstände						
Gebietsmilit.												Gebietsmilit.				Gebietsmilit.		Gebietsmilit.						
Gebietsmilit.												Gebietsmilit.				Gebietsmilit.		Gebietsmilit.						
Gebietsmilit.												Gebietsmilit.				Gebietsmilit.		Gebietsmilit.						

29

49. Nadere gegevens over dit archief zijn opgenomen in noot 8, p. 19.

portages gedaan aan het CICR in Genève over de aantallen krijgsgevangenen, alsmede de personalia van overledenen. Na registratie, schermbeelddoorlichting en eventuele vaccinaties werden de krijgsgevangenen uit de opvangkampen verder getransporteerd naar de grotere kampen met een meer permanent karakter. Ondanks alle papieren voorschriften en reglementen was het régime van kamp tot kamp verschillend. De krijgsgevangenen waren afhankelijk van de luimen, grollen en grappen, onhebbelijkheden en pesterijen van het kamppersoneel van hoog tot laag. De situatie was in ieder kamp verschillend en kon variëren van uiterst slecht tot redelijk of goed. Onder de Nederlandse krijgsgevangenen had bijvoorbeeld het kamp bij Altengrabow een heel slechte naam, terwijl dat bij Kobierzyn als goed wordt beschreven, ondanks het feit dat het als een kamp met een straf en streng régime werd aangemerkt. De bezetting in de kampen was sterk gevarieerd, zowel in aantallen als in nationaliteiten. Er waren kampen met tienduizenden krijgsgevangenen, zoals bij Altengrabow en Fallingbospel. Andere hadden enige honderden bewoners, zoals het *Oflag* in Tittmoning met nog geen vierhonderd op 27 september 1944. In de periode 1940-1945 zijn de ongeveer tienduizend Nederlandse krijgsgevangenen verspreid geweest over 47 locaties. Door de opmars van het Rode Leger vanuit het Oosten hebben in de jaren 1944 en 1945 talloze verplaatsingen van krijgsgevangenen van Oost naar West plaatsgevonden, waarbij kampen een ander nummer kregen, dan wel werden opgeheven. Zo heeft het kamp bij Neubrandenburg wel drie verschillende aanduidingen gekend. Nadere bijzonderheden over de kampen waar de Nederlandse krijgsgevangenen gehuisvest zijn geweest, zoals de locaties, de *Oflags* en de *Stalags* worden beschreven in de bijlagen 4A/B/C. In de kampen heerste een militaire hiërarchie, zowel bij de bewakingsdiensten als binnen de diverse nationaliteiten. Krijgsgevangenen met Britse en Amerikaanse nationaliteit werden door de Duitse kampleiding bevoorrecht boven andere nationaliteiten; zij werden door het OKW als wisselgeld beschouwd bij eventuele toekomstige onderhandelingen met de geallieerden. Onder de krijgsgevangenen stonden de Fransen het hoogste op de hiërarchieke ladder; zij waren sinds 1940 in krijgsgevangenschap en met het grootste aantal eisten zij de oudste rechten op. Na de Amerikanen en de Britten kwamen de overige nationaliteiten, waaronder Nederlanders, Italianen en Russen, in de onderste regionen van de hiërarchie terecht, volgens mededelingen van ex-krijgsgevangenen. In ieder kamp was naast de Duitse kampleiding per nationaliteit een eigen leidinggevende groep, conform artikel 43 van de Conventie. In de *Oflags* kenden de officieren per nationaliteit een kampoudeste, meestal de hoogste in rang of de oudste in anciënniteit; deze werd bijgestaan door enkele officieren voor het uitvoerende werk. In de *Stalags* was voor onder-officieren en soldaten het systeem van een vertrouwensman van kracht. Deze werd door zijn mede-krijgsgevangenen naar voren geschoven of door de kampleiding aangewezen. De vertrouwensmannen werden bij hun werkzaamheden, zoals de distributie van pakketten, door enige landgenoten terzijde gestaan. De kampoudesten en vertrouwensmannen waren de schakel en het klachtenbureau tussen het Duitse kampbestuur en de krijgsgevangenen. Zij waren de enigen die met de kampleiding en de vertegenwoordigers van internationale organisaties in besprekingen werden betrokken.⁵⁰ Tevens hadden zij het recht van correspon-

50. Lammers, *Collaboratie en verzet*, een sociologische studie over organisatiestructuren-van-bovenaf en -van-onderop.

2. Beschermende mogelijkheden en internationale hulporganisaties

Op grond van de artikelen 78 en 86 van de Conventie hadden vertegenwoordigers van beschermende mogelijkheden en internationale hulporganisaties toegang tot de kampen. Beschermende mogelijkheden waren: Argentinië voor de Grieken; Zweden voor de Nederlanders en Zwitserland voor de Amerikanen en de Britten. Voor België lag de verantwoordelijkheid voor artikel 86 van de Conventie bij het Belgische comité voor krijgsgevangenen, terwijl Franse krijgsgevangenen onder het toezicht stonden van de Vichy-regering, met de Scapinicommissie. Zowel het Belgische comité als de Franse commissie hadden een kantoor in Berlijn. Voor de krijgsgevangen militairen uit Polen, Servië en de Sowjet-Unie werd door de Duitse regering geen behartiging van hun belangen door een beschermende mogelijkheid toegestaan. Ter illustratie van deze situatie van internationale rechtsongelijkheid diene een discussie in *Oflag IVC* bij Colditz tussen een Poolse kapitein en de Duitse beveiligingsofficier: "Jullie Duitsers passen de conventie niet op ons toe. Jullie beweren dat Polen als natie niet meer bestaat. Jullie staan ons zelfs geen beschermende macht toe die voor onze belangen opkomt. De Zwitsers komen de Engelsen om de drie maanden bezoeken. De Fransen hebben hun Scapinicommissie die voor hen zorgt en een regering die jullie erkennen, al is het dan die van Pétain. De Nederlanders worden door de Zweedse regering verzorgd. Maar wij Polen zijn verschoppelingen".⁵³ Als internationale hulporganisaties werden door de Duitse regering erkend het Internationale Comité van het Rode Kruis (CICR) en de *Young Men's Christian Association* (YMCA). Het CICR kreeg toegang tot krijgsgevangenen van alle nationaliteiten, met uitzondering van die van de Sowjet-Unie; de YMCA mocht krijgsgevangenen van alle nationaliteiten bezoeken, met uitzondering van die uit Frankrijk en de Sowjet-Unie. Het OKW had een uitgebreide instructie (*Anweisung des Oberkommandos der Wehrmacht über Besuche ausländischer Kommissionen und einzelner ausländischer Staatsangehöriger in den Kriegsgefangenenlagern vom 20.6.1942*) opgesteld omtrent de bezoeken van buitenlandse vertegenwoordigers van beschermende mogelijkheden en internationale hulporganisaties.⁵⁴ Hierin was ondermeer het recht van kampoudsten en vertrouwensmannen vastgelegd om zonder getuigen met deze vertegenwoordigers te spreken. Volgens deze instructie werden tot de Nederlandse krijgsgevangenen toegelaten diplomaten van het Koninkrijk Zweden (het Zweedse gezantschap in Berlijn) en gedelegeerden van het CICR in Genève. Hoewel vertegenwoordigers van de YMCA volgens de instructie eveneens tot de Nederlandse krijgsgevangenen konden worden toegelaten, is uit de dossiers bij het Ministerie van Buitenlandse Zaken echter gebleken, dat de YMCA met hen geen directe bemoeienis heeft gekend. Wel is de YMCA er in geslaagd langs andere wegen hulpgoederen, zoals medische- en muziekinstrumenten, aan hun ter beschikking te stellen.⁵⁵ Hiervan wordt melding

53. Eggers, Colditz, 31.

54. Deze regelgeving wordt uitvoerig beschreven door Forwick, "Zur Behandlung alliierter Kriegsgefangener im Zweiten Weltkrieg", 119-134.

55. The Queen Wilhelmina Fund, Inc., has given the War Prisoner's Aid Committee (affiliated with YMCA) \$ 2,500 for the purchase of recreational articles for Netherland prisoners, zie BuZa: arch. LA/BB/AZ 471, doos 358, documentnr 4054GA.

gemaakt door de schrijvers van het boekje *Prikkeldraad*.⁵⁶ De rapporten van buitenlandse vertegenwoordigers over hun bezoeken aan krijgsgevangenkampen werden uitgewisseld. Hierin speelde Zwitserland een bijzonder belangrijke rol, vanwege zijn neutraliteit en door het aantal landen dat bij de oorlog was betrokken. Zwitserland had tussen 1939 en 1944 van vijfendertig staten de mandaten ontvangen voor de diplomatieke belangen-behartiging en het optreden als beschermende mogendheid. Een beschermende mogendheid rapporteert aan de regering van het land van herkomst van de krijgsgevangenen. Op grond van artikel 88 van de Conventie vroeg het CICR aan de betrokken regeringen om deze rapporten aan hun ter beschikking te stellen. Aan deze vraag werd gevolg gegeven door Zweden, de Nederlandse regering in Londen, de Verenigde Staten en Zwitserland. De regeringen van deze landen zonden aan het CICR meer dan drieduizend rapporten van bezoeken aan kampen.⁵⁷ Het CICR zond de rapporten van zijn gedelegeerden aan de regering van het land van herkomst van de krijgsgevangenen en aan de regering in welks macht de krijgsgevangenen waren. De betrokken regeringen waren vrij om verdere publikatie aan deze rapporten te geven. Uit de archieven is gebleken dat de Nederlandse regering in Londen van deze laatste mogelijkheid inderdaad gebruik heeft gemaakt. In Londen werden door de Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken en de voorzitter van het *London Committee* de rapporten van Zweden en van het CICR uitgewisseld.

3. *Zweden: de behartiging van Nederlandse belangen en de bescherming van Nederlandse krijgsgevangenen in Duitsland*

Nederland behoorde vóór 1940 met België, Denemarken, Noorwegen en Zweden tot de Oslo-landen, zo genoemd naar de Conventie van Oslo⁵⁸, een handelsovereenkomst, gesloten tussen de vijf landen op 22 december 1930. Van deze overeenkomst werd tevens gebruik gemaakt om diplomatiek overleg te plegen tussen de kleine neutrale mogendheden, waarbij Luxemburg en Zwitserland in het overleg konden worden betrokken. De laatste besprekingen tussen de Oslo staten, zowel op economisch gebied als op het terrein van het neutraliteitsrecht, vonden plaats op 11 en 12 september 1939 in Brussel en op 6 en 7 november 1939 in Kopenhagen.⁵⁹ In de eerste weken van november 1939 waren in Duitsland grote troepenverplaatsingen aan de gang in Westelijke richting. De datum voor uitvoering van het plan *Fall Gelb* (de codenaam voor de aanval op Nederland, België, Luxemburg en Frankrijk) was door Hitler in beginsel vastgesteld op 12 november 1939; deze datum werd evenwel herhaalde malen verschoven, uiteindelijk tot 10 mei 1940. Via inlichtingen van de Engelse regering, bevestigd door majoor G.J. Sas, de Nederlandse militaire attaché in Berlijn, was de Nederlandse rege-

56. Entrop en Mulder, *Prikkeldraad*.

57. Mathyer, *La visite des camps de prisonniers de guerre*, point 4.2.2.

58. Van Roon, *Kleine Landen in Crisistijd*, 110.

59. ARA II, *Oranjeboek I*, 19 en *Oranjeboek II*, 52.

ring van dit plan op de hoogte. Zowel bij de regering als bij het Algemeen Hoofdkwartier in Den Haag werden zijn inlichtingen niet altijd serieus genomen.⁶⁰ Toch werd besloten tot versterking van de verdedigingslinies door bepaalde gebieden onder water te zetten, en tot het intrekken van de militaire verloven. Koningin Wilhelmina (1880-1963) en koning Leopold III van België (1901-1983), hadden op 28 augustus 1939, een oproep tot overleg (tevens inhoudend een aanbod van goede diensten) gedaan aan de staatshoofden van Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk en Duitsland; op 7 november 1939 herhaalden zij deze oproep. Beide pogingen bleven echter zonder resultaat.⁶¹ Gelet op de dreigende toestand besloot de Nederlandse regering een beroep te doen op de Zweedse regering voor de diplomatieke behartiging van de Nederlandse belangen, indien tussen Duitsland en Nederland de oorlogstoestand mocht ontstaan. Zoals reeds eerder vermeld, werd deze zaak geregeld in een telegrammenwisseling tussen de Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken, mr E.N. van Kleffens, en zijn gezant in Stockholm, mr J.E.H. Baron van Nagell.⁶² Het eerste telegram had de volgende inhoud: "Zou u streng vertrouwelijk aan de Zweedse Regering willen vragen of zij bereid zou zijn om de Nederlandse belangen in Duitsland te laten waarnemen door de Gezant te Berlijn, in het onverhoopte geval dat tussen Duitsland en Nederland oorlog mocht uitbreken?"⁶³ Binnen twee dagen was er antwoord uit Stockholm: "De Zweedse Minister van Buitenlandse Zaken laat zijn ambtgenoot in Den Haag weten dat het antwoord bevestigend luidt en dat het Kabinet die beslissing genomen had zonder de minste aarzeling, hoewel men zich rekening geeft van de zeer grote en uitgebreide belangen van Nederland in Duitsland."⁶⁴ Daarna werden nog in twee telegrammen bedankjes uitgewisseld.⁶⁵ Toen op 10 mei 1940 tussen Duitsland en Nederland de oorlog ontstond, werd door de Zweedse regering de diplomatieke behartiging van de Nederlandse belangen in Duitsland opgedragen aan de zogenaamde B-afdeling (*Schutzmachtabteilung*) van het Koninklijke Zweedse Gezantschap in Berlijn. Na 15 mei 1940 heeft Zweden geleidelijk de behartiging van de Nederlandse belangen uitgebreid tot België, Denemarken, Finland, Frankrijk, Griekenland, Hongarije, Italië, Japan, Noorwegen, Roemenië, Thailand en Yougo-Slavië (naar de stand op 9 mei 1942).⁶⁶

De rol van de Nederlandse gezantschappen en consulaten in deze landen werd door Zweedse diplomaten overgenomen. Daarnaast behartigde Zweden tevens Duitse belangen in landen, waarmee Duitsland in staat van oorlog verkeerde. Het zal duidelijk zijn, dat het Zweedse Ministerie van Buitenlandse Zaken in Stockholm de handen vol heeft gehad aan deze moeilijke en moeizame arbeid. Naast deze diplomatieke belangenbehartiging werd aan de diplomaten van het Zweedse gezantschap in Berlijn tevens de verantwoordelijkheid opgedragen voor de uitvoering van artikel 86 van de Conventie. Op grond van dit artikel trad Zweden op als de beschermende mogendheid voor de Nederlandse krijgsgevangenen.⁶⁷ Vanuit het Zweedse gezantschap in Berlijn hebben, van 1940 tot 1945,

60. Paillat, *Le Desastre de 1940*, 232.

61. ARA-II, *Oranjeboek II*, 5.

62. Weergave in de spelling van 1996.

63. Telegram van 9 november 1939, nr 33, van de Minister van BuZa aan de gezant in Stockholm.

64. Telegram van 11 november 1939, nr 1396/235, van de gezant in Stockholm aan de Minister van BuZa.

65. BuZa: arch. Gezantschap Zweden (Stockholm), (1868) 1910-1946 (1948), inventarisnr 386.

66. BuZa: arch. LA/BB doos 353, documentnr 301

67. Conventie artikel 86 is een separate internationaalrechtelijke activiteit.

tien Zweden met verschillende diplomatieke rangen zich ingezet voor de belangen van de Nederlandse krijgsgevangenen. Tot het Zweedse gezantschap behoorde voorts een Nederlander, Ir. Adrianus Millenaar (1899-1986), hij behoorde tot het Nederlandse Ministerie van Landbouw en was als assistent-landbouwwettaché geplaatst bij het Nederlandse Gezantschap in Berlijn, waar hij sinds 1928 woonde. Hij was met een Duitse vrouw getrouwd en had in Berlijn veel contacten. Op verzoek van de Nederlandse gezant werd hij op 15 mei 1940 geplaatst in zijn diplomatieke rang bij het Zweedse gezantschap ter ondersteuning van de Nederlandse belangen. In de loop van de oorlog zou hij zich niet alleen bemoeien met Nederlandse krijgsgevangenen, maar ook met landgenoten in Berlijn, zoals dwangarbeiders en studenten.⁶⁸ De werkzaamheden van deze elf diplomaten voor de Nederlandse krijgsgevangenen kunnen worden gerangschikt in de volgende activiteiten, waarbij als eerste en meest omvangrijke genoemd moet worden: het bezoeken van kampen waar Nederlandse krijgsgevangenen verbleven en het indienen van rapporten hierover. Een Zweedse diplomaat bezocht een kamp na de verplichte vooraanmelding bij de *Dienststelle Kriegsgefangenenwesens OKW*. Bij zijn bezoek werd hij vergezeld door een officier van deze *Dienststelle*, die verantwoordelijk was voor zijn reis, verzorging en veiligheid. Het kamp werd bezichtigd en gesprekken werden gevoerd met de kampcommandant, de kampouderste of vertrouwensman, artsen, geestelijken en krijgsgevangenen die daarom hadden verzocht. Deze gesprekken waren persoonlijk, zonder getuigen. De voertaal bij al deze gesprekken was Duits. De rapporten van de Zweedse bezoekers bestaan uit een algemeen gedeelte volgens een vast patroon opgesteld, en een vragenlijst volgens de artikelen van de Conventie. Ter illustratie is een globale indeling van een dergelijk rapport opgenomen in bijlage 7. In de rapporten komt duidelijk de zorg van de Zweden voor de Nederlanders naar voren: hun bezorgdheid over de meestal niet toereikende voeding, de slechte toestand van kleding en schoenen, de dwangarbeid. De rapporten, gesteld in het Duits, werden gezonden via het Zweedse Ministerie van Buitenlandse Zaken en de Nederlandse gezant in Stockholm naar de Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken in Londen. Een afschrift werd gestuurd via het Duitse Ministerie van Buitenlandse Zaken aan de *Dienststelle Kriegsgefangenenwesen OKW* in Berlijn. Opmerkelijk is de snelheid waarmee de Zweedse rapporten Londen bereikten, zelfs nog tegen het einde van de oorlog; tussen de datum van verzending uit Berlijn en de ontvangst in Londen lag namelijk gemiddeld twee tot vier weken. Bij de Nederlandse regering in Londen circuleerden de Zweedse rapporten als volgt: van de minister van Buitenlandse Zaken naar de ministers van Oorlog, Marine, Koloniën en Algemene Oorlogvoering (tevens minister-president) en de voorzitter van het *London Committee*. Vanaf december 1944 werden kopieën van de Zweedse rapporten door de Nederlandse Minister van Oorlog vanuit Londen ter kennisneming gezonden aan de Nederlandse liaison-officier, belast met krijgsgevangenzaken, bij het hoofdkwartier van generaal Eisenhower, *Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force* (SHAEF). Uit het onderzoek van de Zweedse rapporten in het archief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken is gebleken dat er zeventig bezoeken zijn afgelegd aan kampen met Nederlandse krijgsgevangenen. Naar aanleiding van hun rapportage zijn er diverse acties ondernomen, zowel door de Duitse autoriteiten (verbeteringen ter plek-

68. De Muij-Fleurke, *Diplomat in der Schwedischen Botschaft*.

ter plekke) als door de Nederlandse regering in Londen (protesten, aankoop van voedselpakketten en kleding). Daarnaast zijn de Zweden erin geslaagd om nog zesendertig bezoeken af te leggen aan Nederlandse burgers in interneringskampen, gevangenissen en de concentratiekampen Buchenwald, Dachau en Sachsenhausen. Een bespreking van de bezoeken aan burgers valt evenwel buiten het doel van de studie. Een overzicht van de bezoeken van Zweedse diplomaten aan de kampen met Nederlandse krijgsgevangenen, met gegevens uit hun rapporten, is opgenomen in bijlage 8. Een tweede belangrijke activiteit van de Zweden is geweest het bijwonen van zittingen van Duitse krijgsraden, waar Nederlandse krijgsgevangenen terecht stonden. Het indienen van rapporten hierover gebeurde op dezelfde wijze als bij de bezoeken aan kampen. Bij enkele krijgsraadprocessen slaagden de Zweedse vertegenwoordigers erin aan de terechtstaande krijgsgevangenen een Duitse advocaat als verdediger toe te wijzen. Deze advocaten werden voor hun werk door het Zweedse gezantschap gehonoreerd. De processen verliepen volgens de wetten en regels van het Duitse militaire straf- en tuchtrecht, voor buitenstaanders een moeilijke en weerbarstige materie. De opgelegde straffen zijn fors te noemen, waarbij in aanmerking dient te worden genomen dat de door de krijgsraad gehanteerde normen eveneens golden voor Duitse militairen. Volledigheidshalve zij hier vermeld dat het Duitse systeem van militaire rechtspraak geen mogelijkheid kende van beroep, wel van gratie. Een overzicht van de bijgewoonde krijgsraadzittingen met bijzonderheden over de aanklachten en de opgelegde straffen is opgenomen in bijlage 9. Bij de voornoemde activiteiten waren de Zweden lifelijk aanwezig, zij reisden door Duitsland en de bezette gebieden meestal per trein of per auto en zagen de gevolgen van de oorlog. Hun waarnemingen hierover zullen zij mondeling overgebracht hebben aan hun superieuren in Stockholm tijdens hun verlofperiodes. In hun rapporten onthielden zij zich van commentaar over hun bevindingen. Naast reizen, bezoeken en het schrijven van rapporten waren er activiteiten in het administratieve vlak. Een derde belangrijke taak was het indienen van protesten wegens schending van de Conventie door de gevangenhoudende mogendheid, hetzij op verzoek van de Nederlandse regering in Londen, hetzij op Zweeds initiatief. De meeste protesten betroffen arbeid op Zondag, arbeid in oorlogs-industrieën, gebrek aan voeding; hierbij moet worden opgemerkt dat de beantwoording en de afdoening van de protesten niet in alle gevallen in de archieven is teruggevonden. Een overzicht van de ingediende protesten is opgenomen in bijlage 10. De correspondentie over de genoemde drie activiteiten tussen Londen en Berlijn verliep als volgt: van de Nederlandse Minister BuZa in Londen via de Nederlandse gezant in Stockholm naar de Zweedse Minister BuZa in Stockholm, vandaar via de Zweedse gezant in Berlijn naar de Duitse Minister BuZa in Berlijn. Vervolgens werd de zaak ter afhandeling gezonden naar het *OKW Dienststelle Kriegsgefangenenwesen* in Berlijn. De beantwoording vanuit Berlijn naar Londen liep in omgekeerde volgorde; ondanks het bureaucratische proces was de duur van deze diplomatieke correspondentie gemiddeld vier maanden. Daarnaast hielden de Zweden zich in het administratieve vlak bezig met de vierde taak: het behartigen van privé zaken van Nederlandse krijgsgevangenen, zoals bancaire transacties, testamenten en het huwen "met de handschoen". Het Zweedse gezantschap had geen directe bemoeienis met de distributie van Rode-Kruispakketten. In de Zweedse rapporten wordt hiervan wel melding gemaakt,

evenals van de aantallen verstrekte pakketten, waarbij zij zich van commentaar onthielden. Tussen de Zweedse en Zwitserse vertegenwoordigers schijnt geen coördinatie te hebben plaatsgevonden over een bezoek aan een kamp of de datum hiervan. Het verschil tussen de bezoeken van het CICR en de Zweedse diplomaten moet worden gezocht in de doelstelling: de gedelegeerden van het CICR bezochten, als vertegenwoordigers van een hulporganisatie, kampen ongeacht de nationaliteit van de krijgsgevangenen; de Zweedse diplomaten mochten, uit hoofde van een diplomatieke overeenkomst, alleen kampen bezoeken waar Nederlandse krijgsgevangenen verbleven. Beide groepen vertegenwoordigers hebben zich echter voortdurend ingezet om het harde lot van de Nederlandse soldaten zoveel mogelijk te verlichten. Daarbij dient rekening te worden gehouden met het feit dat het reizen in Duitsland in de laatste oorlogsjaren niet zonder gevaar is geweest. Ter illustratie hiervan de ervaringen van de Zweedse vice-consul A. Wahlestedt, die op 17 januari 1945 een krijgsraadproces tegen Nederlandse krijgsgevangen officieren in Litzmannstadt (Lodz) bijwoonde. Tijdens de zitting werden zware luchtaanvallen uitgevoerd door de Sowjet luchtmacht en was het geschut van het oprukkende Rode Leger in de stad te horen. Na de zitting deed hij - met allerlei vervoermiddelen - er drie dagen over om zijn bureau, de *Schutzmachtteilung* van het Zweedse gezantschap in Hornow/Niederlansitz in de omgeving van Berlijn, te bereiken ⁶⁹, een afstand van 450 km, rechtlijnig op de kaart gemeten.

4. *Het Internationale Rode Kruis*

Het Rode Kruis als internationale organisatie bestaat uit een aantal nationale Rode Kruis Verenigingen, die verenigd zijn in een in Zwitserland gevestigde Liga, en het Internationale Comité van het Rode Kruis, dat eveneens in Zwitserland - in Genève - is gevestigd. Aan het Internationale Comité - dat in tegenstelling tot zijn naam uitsluitend bestaat uit leden met een Zwitsers paspoort zijn bepaalde internationale uitvoerende taken opgedragen. Naar algemeen erkende gewoonte wordt momenteel onder het Internationale Rode Kruis verstaan de gezamenlijkheid van het *Comité International de la Croix Rouge* en de Liga van Nationale Rode Kruis Verenigingen. In dit boek wordt de afkorting CICR gebruikt bij activiteiten van het Internationale Rode Kruis. Sinds de oprichting in 1863 heeft het CICR zich ondermeer bezig gehouden met de behartiging van het lot der krijgsgevangenen van belligerenten. Bij het uitbreken van de vijandelijkheden in september 1939 was het bureau voor krijgsgevangenen in Genève ⁷⁰, gestart met vijftig medewerkers. Deze organisatie telde op 31 december 1943 maar liefst 1391 betaalde medewerkers en 1617 vrijwilligers, die zich bezig hielden met de registratie van krijgsgevangenen en de controle op hun verblijfplaatsen, de correspondentie van krijgsgevangenen met hun betrekkingen, de verzorging van Rode-Kruispakketten, en de berichtgeving aan en van familieleden in geval van ernstige ziekte dan wel overlijden. Het inlichtingenbureau

69. BuZa: arch. LA/BB/AZ/471P.

70. De Lange, "Het Centrale Informatie Bureau van het Rode Kruis te Genève"

beheerde een kartotheek, die aan het einde van de oorlog meer dan acht miljoen kaarten bevatte. In de periode van september 1939 t/m april 1945 zijn door vertegenwoordigers (gedelegeerden genoemd) van het CICR in totaal 6.775 bezoeken, in alle werelddelen, afgelegd aan kampen, een gemiddelde van honderd per maand. Een uitzondering waren de kampen in een groot deel van Oost-Azië, waar het CICR niet werd toegelaten. De taak en het optreden van de CICR-gedelegeerden zijn nog steeds actueel.⁷¹ Kampen met Nederlandse krijgsgevangenen zijn, vanuit Genève, bezocht door veertien gedelegeerden. Hun bezoek verliep overeenkomstig de gang van zaken bij de Zweedse diplomaten. Meestal bezochten twee gedelegeerden een kamp, in tegenstelling tot de Zweedse vertegenwoordiging van één persoon. Tussen de gedelegeerden bestond een systeem van wisseling, een kamp werd niet tweemaal achtereenvolgend door dezelfde gedelegeerden bezocht. Hoewel de voorgeschreven voertaal Duits was, werd van ieder bezoek een rapport volgens vast model in het Frans opgemaakt; een voorbeeld van een dergelijk model is opgenomen in bijlage 7. Vervolgens moest het rapport bij het Ministerie van Buitenlandse Zaken in Berlijn in het Duits worden vertaald. Een verklaring voor dit omslachtige gebeuren, gelet op de meertaligheid van de Zwitsers, heb ik niet kunnen vinden. Mogelijk heeft het eeuwenoude en algemeen erkende gebruik, dat het Frans de (nagenoeg) enige toegestane taal in het diplomatieke verkeer was, een rol gespeeld. Daarnaast is Frans de officiële taal in Genève, de standplaats van het CICR. In ieder geval heeft het CICR zich aan deze gewoonte gehouden. Vanuit Genève werd een origineel rapport gezonden via de nationale Rode Kruis-organisatie naar de betrokken regering; in het geval van de Nederlandse krijgsgevangenen geschiedde dit via het *London Committee*. Een afschrift van het rapport ging via het Duitse Ministerie van Buitenlandse Zaken naar de *Dienststelle Kriegsgefangenenwesen OKW* in Berlijn. Bij de Nederlandse regering in Londen circuleerden de CICR-rapporten als volgt: van de voorzitter van het *London Committee* naar de ministers van Buitenlandse Zaken, Oorlog, Marine, Koloniën en Algemene Oorlogvoering (tevens minister-president). Het hoofdbestuur van het Rode Kruis in Den Haag bleef van deze informatie verstoken. Uit de archieven is niet gebleken dat de Nederlandse regering in Londen contacten onderhield met het CICR in Genève via de Nederlandse gezant in Bern. Informeel zullen deze contacten er wel geweest zijn, want in Bern vond regelmatig overleg plaats tussen de attachés van de geallieerde ambassades. Hoe het ook geweest moge zijn, reacties van de Nederlandse regering in Londen op rapporten van de Zwitserse gedelegeerden zijn niet aangetroffen, zulks in tegenstelling tot de rapporten van het Zweedse gezantschap in Berlijn. De CICR-rapporten deden over het traject Genève - Londen gemiddeld twee tot vier maanden, waardoor de actualiteitswaarde grotendeels verloren ging. De vertraging moet gezocht worden in het feit dat Zwitserland een door andere landen omringde natie is. Zwitserland had altijd gedurende de oorlog Duitse (of Italiaanse) toestemming nodig voor het gewone postverkeer over land of per vliegtuig naar landen buiten de Duitse invloeds- of bezettingssfeer.⁷² De verzending van de Zweedse rapporten met het traject Berlijn - Stockholm - Londen

71. Reyes en Russbach 'The role of the doctor in ICRC visits to prisoners', Dit artikel is goed verplaatsbaar naar WO II.
72. Verzending vanuit Genève via Curaçao naar Londen leverde een enorme vertraging op: op 27 november 1942 werden langs deze weg rapporten verzonden over bezoeken aan *Luftlager III* (13 september 1942) en *Oflag XXIC* (26 september 1942), deze rapporten werden in Londen ontvangen op 9 juni 1943. BuZa: arch. LA/BB/471, doos 358, documentnr 14128.

duurde zoals reeds werd vermeld, daarentegen gemiddeld twee tot vier weken. Op het hoofdbureau van het CICR waar de registratie en de verzending van de rapporten plaats vond, werd tevens actie ondernomen over gesignaleerde knelpunten en werd gezorgd voor publikatie van uittreksels in de *Revue internationale de la Croix-Rouge*. In de eerder genoemde instructie van het OKW werd hierover het volgende gezegd: "Die Berichte der ausländischen Vertreter sind das Spiegelbild des bei dem Besuch gewonnenen Eindrucks. Sie gehen nicht nur an die Dienststellen der Wehrmacht und an das Auswärtige Amt, sondern erscheinen auch auszugsweise in der Zeitschrift des Internationalen Roten Kreuzes die in allen Ländern der Erde gelesen wird. Die Berichte beeinflussen nicht zuletzt die Behandlung der deutschen Kriegs-Gefangenen in Feindesland. Das Ziel der Führung durch die Lager ist daher, dem ausländischen Vertreter einen günstigen Eindruck von dem Lager und den Arbeits-Kommandos zu vermitteln."⁷³ In de geraadpleegde archieven zijn 52 rapporten aangetroffen van bezoeken, afgelegd door de gedelegeerden aan kampen waar Nederlandse krijgsgevangenen verbleven. Zij maakten in hun rapporten veelvuldig melding van klachten van krijgsgevangenen over eentonige en eenzijdige voeding, arbeid op zondag, het tekort aan Rode-Kruispakketten, en de slechte toestand van kleding en schoenen. Het laatste werd door Dr Rossell treffend omschreven, naar aanleiding van zijn bezoek aan *Stalag IVD* op 3 juli 1944 "Les Hollandais sont les prisonniers les moins bien vêtus."⁷⁴ In bijlage 8 zijn de bezoeken onder vermelding van gegevens uit de rapporten opgenomen. Na september 1944 kwamen uit het nog bezette deel van Nederland, tengevolge van de spoorwegstaking, geen post en pakketzendingen meer, evenmin als uit het door de geallieerden bevrijde deel bezuiden de grote rivieren. De krijgsgevangenen waren daarna aangewezen op en afhankelijk van de ondersteuning uit Genève op het gebied van post en pakketverzorging. Hetzelfde gold voor de berichtgeving bij ernstige ziekten en overlijden. De koffie en sigaretten in de ICRC pakketten waren van groot belang, hiermee kon in de kampen worden gehandeld en geruild, bewakers waren er gevoelig voor, pogingen tot ontsnapping werden er mee voorbereid, al of niet met resultaat. Voor de krijgsgevangenen is de humanitaire rol van het CICR van onschatbare betekenis geweest.

5. Het Nederlandse Rode Kruis

Het hoofdbestuur van het Nederlandse Rode Kruis, opgericht in 1867, kwam vrijwel direct na de meidagen van 1940 in contact met de vertegenwoordiger van het Duitse Rode Kruis, de *Obermedizinalrat* Dr F. Reuter. Deze wendde pogingen aan om het NRK gelijk te schakelen met de Duitse organisatie en maakte ondermeer de buitenlandse betrekkingen, waaronder de contacten met het CICR in Genève, aan zich ondergeschikt. In de zomer van 1940 werd het NRK onder toezicht gesteld van een gevolmachtigde van het Duitse Rode Kruis, een *Beauftragter in den Niederlanden*. Alle buitenlandse correspondentie verliep nu

73. *Militär-geschichtliche Mitteilungen*, 1967 (2) 133.

74. BuZA: arch. LA/BB/473 W.

via deze *Beaufragter*, evenals de censuur. Men dient hierbij in het oog te houden dat in de Conventie geen artikelen waren opgenomen over de verhouding tussen nationale Rode Kruis organisaties en het CICR. Ondanks het toezicht van deze *Beaufragter* heeft het NRK twee belangrijke activiteiten kunnen ontplooiën ten gunste van de krijgsgevangenen, namelijk het verschaffen van informatie over familiebetrekkingen en het verzenden van pakketten. De basis voor de eerste taak is gelegd in het Koninklijk Besluit van 2 april 1909⁷⁵, waarin aan het NRK is opgedragen: (1) in vreedstijd de nodige voorbereidingen te treffen een Informatiebureau voor zieken en gewonden in werking te doen treden; en (2) ingeval van mobilisatie dit Informatiebureau in werking te brengen en te houden.⁷⁶ Het informatiebureau verzorgde de berichtgeving bij ernstige ziekte en overlijden van familieleden dan wel van krijgsgevangenen. Daarnaast werden door tussenkomst van het CICR in Genève duizenden correspondentieformulieren verzonden naar en van in het buitenland verblijvende militairen en zeelieden. Tot de spoorwegstaking in Nederland op 17 september 1944 zijn door het NRK 443.000 van deze zogenaamde “vijfentwintig woorden formulieren” verzonden. Hiervan werd bijna eenderde gedeelte met antwoord in Nederland ontvangen. Naast het inlichtingen- en correspondentiebureau was de pakketdienst van het NRK voor de krijgsgevangenen van groot belang. Deze zorgde voor de verzending van zogenaamde “standaardpakketten” naar alle Nederlandse krijgsgevangenen; daarnaast werden (tot mei 1943) de familieleden door middel van een rondschrijven ingelicht over de mogelijkheden van het verzenden van privépakketten (twee per week van 2 kg), kleding en boeken. Hiervoor werden verzendetiketten en ontvangstbriefkaarten ter beschikking gesteld. Vanaf mei 1943 werd er naar gestreefd wekelijks veertig ton goederen te verzenden naar de ongeveer tienduizend Nederlandse krijgsgevangen militairen. De Rode-Kruispakketten, door de Duitsers *Liebesgaben* genoemd, waren voor de krijgsgevangenen van groot belang. Enerzijds gaven zij het gevoel door het thuisfront niet te worden vergeten, anderzijds voorzagen de pakketten in een aanvulling op het eentonige en karige voedselrantsoen in de kampen. Kritiek van Nederlandse zijde hierop leidde tot de zogenaamde “Affaire Koot”; deze medewerker van het Rode Kruis uitte zijn gevoelens in het verenigingsblad van het NRK en werd met andere bestuursfunctionarissen hiervoor door het *Gericht des commandierenden Generals und Befehlshaber der Truppen des Heeres in den Niederlanden* tot een geldboete veroordeeld. Op grond van deze veroordeling werd de hele top van het NRK ontslagen. De details van deze affaire zijn opgenomen in bijlage 11. De inhoud van standaard- en familiepakketten werd geleidelijk aan minder gevarieerd als gevolg van de verslechterende voedselsituatie in Nederland. In de jaren 1940-1943 zijn door de zorgen van het NRK 73.447 standaard-, familie-, kleding- en boekenpakketten verzonden. Van december 1943 tot september 1944 zijn 408.203 eenheidspakketten verzonden, een gemiddelde van 40.000 per maand. De transportmogelijkheden waren tot september 1944 goed tot redelijk te noemen. Tijdens het bezoek op 30 september 1942 van de Zweedse diplomaat graaf Adolf von Rosen aan het kamp *Stalag 371* bij Stanislau, waar de Nederlandse beroepsofficieren in augustus 1942 waren aangekomen, verzocht de Duitse kampcommandant hem de privé-zendingen uit Nederland te doen ver-

75. Staatsblad no. 90 A.

76. Van der Noorda-van der Veer, “Het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis”, 30-34.

minderen: de kampcensuur was niet opgewassen tegen de hoeveelheid pakketten. Het rapport van Von Rosen over zijn bezoek is in Londen ontvangen op 2 november 1942.⁷⁷ Het werd aldaar voor kennisgeving aangenomen. Vanuit Berlijn werd door de Zweedse gezant evenmin actie ondernomen. In september 1944 kwam aan de activiteiten van het NRK een einde door de staking van de Nederlandse Spoorwegen en de deling van Nederland in een bezet en een bevrijd gedeelte.⁷⁸ De gevolgen van deze niet voorzien gebeurtenissen waren voor de krijgsgevangenen direct merkbaar en voelbaar. Zij raakten verstoken van de zo nodige aanvulling op hun voedselrantsoenen en van berichten over hun familie in Nederland, en werden nu geheel afhankelijk van pakketzendingen van buiten Nederland, waarvan de distributie werd verzorgd door het CICR in Genève. Incidenteel en willekeurig werden langs deze weg in diverse kampen pakketten ontvangen, afkomstig van nationale Rode Kruisorganisaties of van particuliere initiatieven uit Argentinië, Brazilië, Denemarken, Portugal, Turkije en de Verenigde Staten. In deze pakketzendingen heeft de volgende Rode Kruis-organisatie een bemiddelende rol gespeeld.

6. Het London Committee of the Netherlands Red Cross Society

Als een verlengstuk van het NRK en met soortgelijke doelstellingen werd op 3 juni 1940 in Londen een comité opgericht, dat echter door Berlijn niet werd erkend als een nationale Rode-Kruisorganisatie; door het CIRC in Genève werd het wel als zodanig erkend. Het *London Committee* kreeg van de Nederlandse regering in Londen de opdracht en de gelden om in diverse landen pakketten en goederen aan te kopen. Pas in 1942 kwamen de bestellingen op gang, nadat in Londen betalingsproblemen waren overwonnen.⁷⁹ In verband met de niet-erkenning door Berlijn was het *London Committee* voor transport van goederen aangewezen op door Duitsland erkende nationale Rode Kruisorganisaties in Argentinië, Canada, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten. Door de zorg van het *London Committee* zijn in verschillende landen in totaal 660.000 Rode-Kruisstandaardpakketten aangekocht en verzonden, hetgeen neer komt op een gemiddelde van 2 pakketten per persoon per maand vanaf medio 1942 over een periode van 33 maanden. Uit de verpakking en de inhoud van de buitenlandse Rode-Kruispakketten konden de Nederlandse krijgsgevangenen overigens niet opmaken, dat de aankoop was geschied door het door Berlijn niet erkende *London Committee*. In 1943 kwam er een onverwachte kink in de kabel: op 31 oktober 1943 berichtte de Nederlandse ambassadeur in Washington per telegram aan de Minister van Buitenlandse Zaken in Londen het volgende: "USA-Rode Kruis deelt mede dat voortaan slechts één pakket per maand per persoon vanuit de VS mag worden verzonden aan krijgsgevangenen der Verenigde Naties, behalve Engelsen en de USA. Deze order was gegeven door USA-regering."⁸⁰

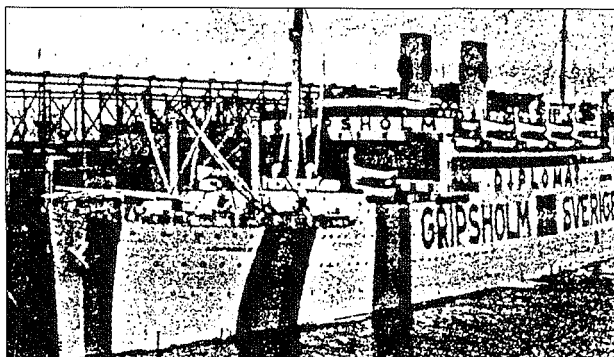
77. BuZa: arch. LA/BB/AZ/471, doos 385.

78. Van de Vosse, Het Informatiebureau van het NRK.

79. BuZa: arch. LA/BB/RK 2/1(1940-1942).

80. BuZa: arch. LA/BB/RK 41/1942/1943, documentnr 26436; in Londen ontvangen 3 nov 1943.

Aan Britse en Amerikaanse krijgsgevangenen werden vanuit de Verenigde Staten vier pakketten per maand beschikbaar gesteld. De reden voor dit besluit blijft bij onderzoek onduidelijk, er zijn een aantal opties, zoals een tekort aan pakketten, een tekort aan transportruimte, bureaucratische toestanden en een zekere onwil bij diverse autoriteiten in de Verenigde Staten. De Nederlandse regering protesteerde vanuit Londen heftig en herhaaldelijk tegen deze maatregel, evenwel zonder succes. Het Amerikaanse Ministerie van Buitenlandse Zaken bleef bij zijn standpunt en adviseerde de Nederlandse regering tot aankoop van Rode-Kruispakketten elders, bijvoorbeeld in Argentinië.

nr 5

Het Zweedse ms Gripsholm, gecharterd door het Amerikaanse Rode Kruis, nam in de haven van New York hulpgoederen aan boord.

Archieffoto Hoofdkwartier Amerikaanse Rode Kruis.

Het Zweedse vrachtschip ms *Gripsholm* maakte in 1942 en 1943, in charter voor het Amerikaanse Rode Kruis, drie wereldreizen voor het transport van hulpgoederen. In de thuishaven Göteborg werden goederen gelost met bestemming Duitsland. Vandaar werden deze verscheept naar Oostzeehavens. Het transport van pakketten vanuit Noord- en Zuid Amerika vond plaats met Portugese vrachtschepen naar Lissabon en vanaf eind 1944/begin 1945 naar Middellandse Zeehavens. Op 5 september 1944 werden per ss *Caritas I* naar Barcelona 5.550 Rode-Kruisstandaardvoedselpakketten verscheept en op 29 september 1944 per ss *Caritas II*, eveneens naar Barcelona, grote aantallen pakketten met kleding, medicijnen en zeep.⁸¹ Van de havens aan de Middellandse Zee werden de goederen per trein naar Genève vervoerd voor verdere distributie door het CICR. De Nederlandse gezant in Bern berichtte op 5 september 1944 per telegram aan de voorzitter van het *London Committee* over de ontvangst en distributie van kledingpakketten het volgende: "Op 12 Mei 1944 werden naar *Oflag 21 CZ* [XXICZ] verzonden dertig paar sokken, twintig onderbroeken, twintig hemden, vijftien paar schoenen, vijftig zakdoeken, terwijl 132 paar schoenen onderweg. Dezer dagen ontvangen in Geneve 30.000 zakdoeken, 60.000 paar sokken, 4.000 paar schoenen, 3.200 broeken, hetgeen gedeeltelijk gedistribueerd. Onderweg naar Geneve, namelijk Marseille gepasseerd, 4.000 paar schoenen en 10.000 paar handschoenen. In Lissabon plusminus 14.400 onderbroeken, 3.200 broeken, 240

81. 20.268 wool undershirts; 3.200 wool blouses; 340 wool trousers; 5.040 overcoats. Waarde \$ 243.655,24; gewicht 161.269 pounds. ARA II: arch. NRK, inventarisnr 283.

tunieken, 2.400 mutsen. In Barcelona 4.700 mantels, 7.600 mutsen, 16.000 broeken, 6.500 tunieken, 20.000 hemden, 10.000 truien, 5.000 onderbroeken, 20.000 paar veters".⁸² Helaas heeft het merendeel van deze goederen de krijgsgevangenen niet bereikt, want het ging met deze zendingen niet altijd zoals het gedacht en gepland was, zoals blijkt uit de brief van de *Chief Dutch Liaison Officer PWX Branch G-1 Division SHAEF*, luitenant-kolonel E.M.A. Suylen. Hij berichtte op 15 oktober 1944 aan de Minister van Oorlog in Londen over verloren gegane goederen ondermeer het volgende: "Bij de kolom *probably lost and not yet found between Marseille and Geneva* merk ik op dat het hier gaat om twee te Marseille aangekomen scheepsladingen, die in ongeveer 100 wagons werden geladen en op weg waren naar Genève. Een gedeelte daarvan werd door het oprukkende Amerikaanse leger overmeesterd en ongeveer 40 wagons naar Parijs gedirigeerd, waar zij nog niet aangekomen zijn. Er wordt ijverig naar gezocht, maar aangezien de geallieerde luchtmacht onder het spoorwegmaterieel hevig heeft huisgehouden en er op verschillende plaatsen reeds vernielde en verbrande wagons met Rode-Kruismaterieel werden aangetroffen, vreest men het ergste. Volgens de vertegenwoordiger van het Amerikaanse Rode Kruis worden de vernielde of verloren geraakte goederen niet door het Amerikaanse Rode Kruis gesubstitueerd maar moeten deze door de Nederlandse Regering opnieuw worden aangekocht. De in Gotenburg liggende goederen hoopt men, na getroffen regeling met de Duitse autoriteiten, naar een kleine Baltische haven te verschepen om deze dan verder te distribueren over de kampen in de z.g. Russische Zone".⁸³ Volgens een rapport van het CICR zouden in december 1944 onder de Nederlandse krijgsgevangenen zijn verspreid: "14.025 standard food packages; 724 standard invalid food packages; 404 standard medical kits; 82.140 box of 10 cigarettes; 413.662 comfort articles [zeep, scheermesjes, tandpasta, knopen, schoenborstels]".⁸⁴ De verstrekking van Rode-Kruispakketten liet vooral na september 1944 ernstig te wensen over, voornamelijk door de transportproblemen tot mei 1945 en door oorzaken zoals genoemd door luitenant-kolonel Suylen. De vertrouwensman Matti Vrencken schreef in zijn reeds eerder vermelde brief (bijlage 5), dat hij niet voortdurend de schuld kan leggen bij transportproblemen bij het tekort aan Rode-Kruispakketten. Tot aan het einde van de oorlog bleven er klachten over. De Zweedse vertegenwoordiger schreef in zijn rapport van 14 maart 1945 (naar aanleiding van zijn bezoek aan *Stalag VA* bij Ludwigsburg) hierover het volgende: "Bezüglich der Liebesgaben will der Vertreter nicht unerwähnt lassen, dass sowohl von den niederländischen Vertrauensleuten als auch von der deutschen Lagerführung die Frage aufgeworfen wurde, wieso es komme, dass Liebesgabensendungen aller Nationalitäten ohne Schwierigkeiten im Lager eintreffen, mit Ausnahmen der für die niederländischen Kriegsgefangenen bestimmten."⁸⁵ De Zweed Gavrell heeft deze klacht onderzocht, doch heeft de oorzaak niet achterhaald. Transportproblemen van Rode-Kruispakketten en andere goederen troffen uiteraard krijgsgevangenen van alle nationaliteiten. Voor de Nederlandse krijgsgevangenen heeft overigens een andere oorzaak een belangrijke rol gespeeld. Hiervan is melding gemaakt in het rapport van de Parlementaire Enquête Commissie. Deze commissie is in haar rapport van oor-

82. CAD: arch. DvO Londen. Pnr. 1969P/1944.

83. CAD: arch. MvO Londen, lte afd. documentnr 3567-14512.

84. Ibidem, documentnr 8732.

85. CAD: arch. krijgsgevangenen WOII, inventarisnr 72, documentnr 850P.

deel dat het *London Committee* er niet in was geslaagd tijdig een voorraad pakketten op te slaan in Genève voor geleidelijke distributie onder de krijgsgevangenen.⁸⁶ In 1943 liep het aantal Nederlandse krijgsgevangenen als gevolg van de Duitse maatregel plotseling op van ongeveer tweeduizend naar circa tienduizend. Het *London Committee* was hier uiteraard niet op voorbereid. Daarbij dient men in aanmerking te nemen dat het gehele productieproces van een Rode-Kruispakket, zoals de bestelling en levering van de artikelen, de samenstelling en verpakking, de verzekering en verscheping, in Noord- of Zuid Amerika tot en met de distributie in Europa en de verstrekking aan de man, ongeveer negen maanden in beslag nam.

7. De Nederlandse regering in Londen

De Nederlandse regering (staatshoofd en ministers) bereikte Londen op 13 mei 1940 en vormde aldaar een regering in ballingschap. Vooral in het begin moesten enorme moeilijkheden worden overwonnen. Afgezien van de emotionele problemen waren er economische en politieke complicaties. De regering van het Verenigd Koninkrijk zag zich opgescheept met een aantal regeringen in ballingschap met daaraan gekoppeld allerlei politieke en diplomatieke problemen. De neutraliteitspolitiek werd verlaten en de Nederlandse regering in ballingschap sloot zich formeel aan bij de geallieerde coalitie. De regering werd echter, vooral na het verlies van Nederlands-Indië in 1942, politiek gezien een invloedloze bondgenoot in het geallieerde kamp.⁸⁷ Gelet op de ontwikkeling in het bezette Nederland - waar in juli 1940 het leger was gedemobiliseerd en slechts zeventig militairen in krijgsgevangenschap waren afgevoerd - ligt het voor de hand dat in Londen hieraan niet een hoge prioriteit werd gegeven. Het eerste rapport over Nederlandse krijgsgevangenen kwam in Londen aan op 14 april 1941. Het was het vervolg van een bezoek op 12 december 1940 door de eerder genoemde Von Rosen, aan het *Oflag VIII* bij Johannisbrunn. Een aantal Nederlandse generaals was hier ondergebracht bij prominente krijgsgevangenen van andere nationaliteiten.⁸⁸ De inhoud van dit rapport was zodanig, dat men zich over dit groepje voorlopig geen zorgen maakte. In deze situatie veranderde aanvankelijk weinig, maar in 1942 en 1943 nam het aantal Nederlandse militairen in Duitse krijgsgevangenschap toe tot de reeds eerder vermelde aantallen. Door de berichtgeving vanuit Berlijn (Zweedse gezantschap) en Genève (CICR) was de regering in Londen hiervan op de hoogte. In de bemoeienis van de regering ten aanzien van de krijgsgevangenen zijn daarna enkele belangrijke activiteiten te onderscheiden. Vanaf 1943 werd een aantal protesten ingediend wegens schendingen van de Conventie, naar aanleiding van uit Berlijn ontvangen rapporten. De betrokken ministers waren zich er evenwel van bewust dat een teveel aan protesten een

86. *Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 6A/B/C.

87. Blom, 'Grote oorzaken', 207.

88. De groep bestond uit generaal H.G. Winkelman, luitenant-generaal P.W. Best*, luitenant-generaal J.J.G. Baron van Voorst tot Voorst, generaal-majoor A.R. van der Bent, generaal-majoor H.C.G. Baron van Lawick, generaal-majoor H.F.M. Baron van Voorst tot Voorst en vice-admiraal b.d. N.J. van Laer*. BuZa: arch. LA/BB/AZ/471/doors 358.

*in 1941 gerepatriëerd wegens gezondheidsredenen.

89. BuZa: arch. LA/BB/473a/documentnr 688.

averechtse uitwerking kon hebben.⁸⁹ Een overzicht van door de Zweedse gezant in Berlijn ingediende protesten bij het OKW is, zoals reeds eerder vermeld, opgenomen in bijlage 10. Vervolgens belaste de regering het *London Committee* met de aankoop, verzending en distributie van kleding, welfare- en Rode-Kruispakketten.⁹⁰ De Minister van Oorlog stelde daartoe de benodigde financiële middelen beschikbaar; over de periode 1940-1945 bedroeg dit een totaal van 620.503 Engelse ponden.⁹¹ In vrijwel alle Zweedse en CICR rapporten werd melding gemaakt van de slechte toestand van kleding en schoenen van de

<h1 style="text-align: center;">LURGI</h1> <h2 style="text-align: center;">Gesellschaft für Wärmetechnik m. b. H.</h2> <h3 style="text-align: center;">FRANKFURT A. M.</h3> <p style="text-align: center;">Lurgihaus — Gervinusstraße 17/19 Schließfach 9181</p>			
Draht-Anschrift: Lurgiwärme	Fernruf: 503 51 Ab 17 Uhr 539 36	Postcheckkonto: 445 04 Frankfurt a. M.	Bankverbindung: Metallgesellschaft A.-G. Frankfurt a. M.
An die Lagerkommandantur des Lagers 17/18		Brux, den 1.7.44	
Ihre Zeichen	Ihre Nachricht vom	Unsere Zeichen	Fi/Ro Tag
Betreff:			
<p>Wir bitten dem Kriegsgefangenen</p> <p>M u l d e r Johannes , Nr. 106986</p> <p>ein Paar Arbeitsschuhe zu geben , da</p> <p>derselbe auf Eisengerüsten arbeiten muss</p> <p>und keine Schuhe mehr besitzt .</p>			
Heil Hitler ! Lurgi-Wärme, Brux.		Lurgi - Wärme Montagebüro Schneiderei. Brüg	

Lurgiwärme
 dr. Nr. 2001
 ym. Dln A 5
 III. 3000 St.
 Dat. 5. 42.
 spier Lurgi
 /0077 2153

Edin...
 gegenwärtig keine
 ...

...

nr 6

Er waren geen werkschoenen
meer!

90. CAD: arch. MvO 1941 t/m 1952, afd.II, documentnrs 3567-14512.

91. Koerswaarde Engels pond in mei 1940 f 7,60; in 1944 f 10,70 door de devaluatie van de gulden.
Het Koninkrijk, 9/1, 20 en 424.

Nederlandse krijgsgevangenen, met name van hen die in 1943 in krijgsgevangenschap waren gevoerd. Zij waren in de kampen aangekomen met een allegaartje van oude uniformen uit mei 1940 en/of burgerkledingstukken van niet te beste kwaliteit. Aan de verstrekking van kleding werd prioriteit gegeven: in 1943 besloot de regering een order te plaatsen voor de levering van tienduizend kledingpakketten, maar kwam daarbij direct in problemen. Volgens het *War Office* in Londen was het niet zonder gevaar grote hoeveelheden Britse uniformen naar krijgsgevangenen op Duits grondgebied te sturen. Aan Duitse zijde bestonden bezwaren tegen het doen verstrekken van burgerkleding, daar zulks de kans van ontvluchting vergrootte.⁹² De Minister van Oorlog gaf op 27 december 1943 opdracht aan de voorzitter van het *London Committee* tot bestelling van tienduizend volledige uitrustingen (uniformen, ondergoed, sokken, zakdoeken, schoenen) in de Verenigde Staten.⁹³ De Nederlandse ambassadeur in Washington berichtte per telegram aan de Minister van Buitenlandse Zaken in Londen dat in principe een exportvergunning was verleend en dat de kosten \$ 600.000 (naar de toenmalige koers f 1.120.000) bedroegen. Het plaatsen van de order in de VS leverde problemen op en uiteindelijk werd overeenstemming bereikt over de fabricage in Canada door bemiddeling van het *Department of Munitions and Supply* te Ottawa. De levertijd werd bij opdracht op 21 februari 1944 geschat op 6-9 maanden.⁹⁴ Blijkens een bericht van de Nederlandse ambassadeur in Washington van 12 juli 1944 zou 90% van de bestelde kleding zijn verscheept en aankomen in september 1944 in Barcelona, Marseille en Gotenburg.⁹⁵ De goederen hebben de krijgsgevangenen echter niet bereikt. Zo meldde de Zwitserse gedelegeerde Eric Mayer in zijn rapport naar aanleiding van zijn bezoek aan *Stalag IVD* bij Torgau op 29 november 1944 "Les Hollandais manquent d'uniformes. Ils ont reçu des chaussures d'Amérique, malheureusement de mauvaise qualité. L'état des sous-vêtements est satisfaisant."⁹⁶ De Zweed Österlind constateerde bij zijn bezoek op 28 januari 1944 aan dit kamp dat "de kleding- en schoenen positie slecht was; kledingpakketten schijnen in Zwitserland te zijn; twee Rode-Kruispakketten per maand."⁹⁷ Zijn collega Gavrell noemde, naar aanleiding van zijn bezoek aan hetzelfde kamp op 14 en 15 juni 1944, de conditie van kleding en schoenen van de Nederlanders het slechtste van wat hij tot dusver had gezien. Kledingpakketten waren niet aangekomen.⁹⁸ Er volgde een uitwisseling van telegrammen over het wel of niet ontvangen in Genève, alwaar het grootste deel van de kledingpakketten in februari 1945 was aangekomen. De Nederlandse gezant in Bern berichtte op 2 maart 1945 aan de Minister van Buitenlandse Zaken in Londen dat er, wegens de chaotische toestand in het verkeerswezen, geen transportmogelijkheden meer waren naar Duitsland. Uiteindelijk belandden de partijen in juli 1945 in Breda en Rotterdam.⁹⁹ De goedbedoelde poging van de Nederlandse regering tot verstrekking van kleding en schoeisel was mislukt door te late bestelling, bureaucratische toestanden in de Verenigde Staten en Canada, lange levertijden alsmede transportmoeilijkheden. Pogingen om kleding te ver-

92. CAD: arch. MvO 1941 t/m 1952, afd.II, documentnrs 3567 dd 14 okt 1943 en 4142 dd 28 okt 1943.

93. BuZa: arch. LA/BB/RK 18, documentnr 5244 dd 27 dec 1943.

94. CAD: arch. MvO 1941 t/m 1952, afd.II, documentnrs 64 dd 17 jan 1944, 922 dd 22 feb 1944, 19746/7 dd 2 aug 1944 en 22686 dd 21 aug 1944.

95. CAD: arch. Accountantsdienst MvO, doos 29, Voedselpakketten RK, documentnr N 1434 dd 29 sept 1947.

96. BuZa: arch. LA/BB/AZ 473W.

97. Ibidem 471 (III).

98. Ibidem 473W.

99. Ibidem LA/BB/RK 18, telegrammen dd 2 en 16 febr, 2 maart en 21 juli 1945.

werven uit de depots van het Amerikaanse Leger mislukten al bij de aanvraag. De *Chief Dutch Liaison Officer PWX Branch G-1 Division SHAEF* berichtte op 14 januari 1945 aan de Minister van Oorlog in Londen hierover het volgende: "Mij wordt medegedeeld dat voor het tegenwoordige de beschikbare voorraad zelfs niet toelaat om eventueel Engelsche/Amerikaansche vrijgemaakte krijgsgevangenen door de *Army-Groups* te laten kleeden. Van SHAEF-zijde kan derhalve niets gedaan worden voor het kleeden van ev.[eventuele] Nederlandsche ex-krijgsgevangenen."¹⁰⁰ Reeds in februari 1944 was de regering in Londen begonnen met voorbereidingen over de terugkeer van de Nederlandse krijgsgevangenen. Echter het geallieerde oppercommando SHAEF had voor de repatriëring van krijgsgevangenen in Europa bepaalde plannen voorbereid, welke de *Allied Nations other than BRITISH and US* hadden te aanvaarden. In de SHAEF-regeling werd voorrang gegeven aan de repatriëring van de Amerikaanse en Britse krijgsgevangenen. De regeling werd bevestigd in het op 16 mei 1944 gesloten *Legal Agreement*, een overeenkomst tussen de Verenigde Staten, Groot-Brittannië en Nederland, waarin de garantie voor de soevereiniteit van de Nederlandse regering werd vastgelegd, maar dat tevens de bepaling bevatte dat tijdens de vijandelijkheden de volledige bevoegdheid om maatregelen over de repatriëring van krijgsgevangenen te nemen in handen lag van SHAEF. Deze bevoegdheid werd nader vastgelegd in het *Memorandum on the evacuation of prisoners of war from Greater Germany*.¹⁰¹ De uitvoering van de repatriëring na het einde van de vijandelijkheden werd opgedragen aan het hoofd van de *Prisoners of War Executive Branch (PWX) of the G-1 Division, SHAEF*.¹⁰² Op 10 augustus 1944 werd majoor E.M.A. Suylen door de Minister van Oorlog belast met de voorbereiding tot repatriëring van de Nederlandse krijgsgevangenen.¹⁰³ Hij werd op 20 maart 1945 opgevolgd door reserve-kolonel J.A.G. van Andel. Deze kreeg de beschikking over zes officieren voor het veldwerk in Duitsland: het bezoeken van de kampen waar Nederlandse krijgsgevangenen verbleven en het zorgen voor de repatriëring. Volgens een opgave van SHAEF waren op 1 februari 1945, verspreid over achttien kampen in acht *Wehrkreisen*, 10.296 Nederlandse krijgsgevangenen.¹⁰⁴ Door de politieke en militaire ontwikkelingen in het voorjaar van 1945 hebben de zes officieren, officieel aangeduid als *Prisoner of War-liaison officers No.1-6*, hun werkzaamheden alleen kunnen uitvoeren in het gebied ten Westen van de Elbe; zij werden niet toegelaten in de door het Sowjetleger veroverde gebieden, waar juist de meeste Nederlanders verbleven. Hier hebben de Nederlandse krijgsgevangenen met de zes officieren dan ook geen contact gehad.

100. CAD: arch. Krijgsgevangenen 1940-1945; doos 9, bundel 2, documentnr 249.

101. CAD: arch. Nederlandse troepen in Engeland, doos 15, dossier 84P. Memorandum dd 12-6-44.

102. CAD: ibidem doos 15, dossier 84P.

103. CAD: arch. Krijgsgevangenen 1940-1945, mapnr 12P en 84P, documentnrs P12/XIMvO Afd.1.10/8/1944.

104. CAD: ibidem, doos 8, bundel "Correspondentie van kapitein H.S. Gonggrijp", documentnr 331.

1. Varianten van krijgsgevangenschap

Van september 1939 tot en met juli 1940 zijn de legers van een aantal door Duitsland veroverde Europese landen in krijgsgevangenschap geraakt. Het Duitse bestuur in de bezette gebieden was niet overal gelijk, er waren militaire en civiele bestuursorganen. Politieke en racistische motieven hebben bij de keuze van de Duitse bestuursvorm een rol gespeeld. Mede op grond hiervan voerde het *Oberkommando der Wehrmacht* per overwonnen leger een ander beleid, waardoor een diversiteit is ontstaan in de behandeling van de krijgsgevangen legers. Na de verovering van Polen werd op 28 september 1939 tussen Duitsland en de Sowjet-Unie het *Grenz- und Freundschaftsvertrag* gesloten, waarbij Polen werd verdeeld en door Duitsland niet langer als staat erkend. Van het Poolse leger kregen ongeveer 400.000 krijgsgevangenen de status van geïnterneerden. Hierdoor vielen zij niet langer onder de Conventie en misten zij daardoor het internationale toezicht van een beschermende mogendheid en de ondersteuning van hulporganisaties, wat een duidelijke verslechtering van hun positie betekende.¹⁰⁵ Zij werden ingezet als dwangarbeiders in industrie en landbouw. Van de Poolse militairen die in Sowjet handen geraakten zijn ongeveer 15.000 omgebracht in de bossen van Katyn, in de omgeving van Smolensk.¹⁰⁶ Bij de bezetting van Denemarken op 9 april 1940 heeft het Deense leger geen weerstand geboden en is het niet in krijgsgevangenschap gevoerd: "Die Dänischen Heeresangehörige kam nicht in deutscher Kriegsgefangenschaft. Sie waren nur in ihre Kasernen interniert".¹⁰⁷ Na april 1940 werd geleidelijk het Deense leger ondergebracht in een landelijk politiekorps. In 1943 is een deel van dit korps in Duitsland en Denemarken geïnterneerd, nadat het op 29 augustus 1943 door de Duitse opperbevelhebber in Denemarken, generaal Hermann von Hanneken, was ontbonden.¹⁰⁸ De reden voor deze maatregel werd gevonden in de weigering van de Deense koning Christiaan X met zijn regering onder minister-president Scavenius en de bevolking om mee te werken aan de *Endlösung der Judenfrage*. Vanwege de pogingen van de Duitse bezetter om de Deense Joden te deporteren zijn in oktober 1943 door de Deense bevolking 7.906 joodse burgers overgevoerd naar Zweden. De leiding van deze twee weken durende operatie lag in handen van de Deense verzetsleider Harry La Fontaine (overleden op 12 april 1994 in Miami). De leden van het Deense politiekorps werden niet als krijgsgevangen militairen maar als geïnterneerde burgers behandeld. Het Nederlandse leger werd op 15 mei 1940 krijgsgevangen gemaakt. Op basis van het *Führer-Dekret* van 30 mei 1940 werd dit leger (geschatte sterkte 280.000 man in mei 1940) uit krijgsgevangenschap ontslagen en per 15 juli 1940 gedemobiliseerd. "Die holländischen Soldaten wurden auf Befehl Hitlers nicht als Kriegsgefangenen zurückbehalten, sondern entlassen".¹⁰⁹

105. Mathyer, *La visite des camps de prisonniers de guerre*.

106. Nater, *Katyn*, 28-35.

107. Eigen arch. brief van Michael Hielscher, Kopenhagen 15/5/95; J.nr.059.17-10591.

108. Roslyng-Jensen, *Værnens politik*, 386-389.

109. Pfahlmann, *Fremdarbeiter und Kriegsgefangene*, 238.

Hierna zijn door de Duitse bezetter in 1942 en 1943 gedemobiliseerde soldaten opnieuw in krijgsgevangenschap genomen en afgevoerd naar kampen in Duitsland. Het Nederlandse leger is overigens, vergeleken met legers van andere nationaliteiten, er goed van afgekomen. Van het Belgische leger ter sterkte van ongeveer 250.000 man, zijn na de capitulatie op 28 mei 1940 er 215.000 krijgsgevangenen gemaakt. De Vlamingen en Walen werden van elkaar gescheiden. In 1940 en 1941 zijn de Vlaamse militairen uit krijgsgevangenschap ontslagen en teruggezonden naar België. Van de Belgische militairen waren op 1 november 1944 nog 80.000 in krijgsgevangenschap, meest Walen.¹¹⁰ Na de capitulatie van Noorwegen op 10 juni 1940 is het Noorse leger uit krijgsgevangenschap ontslagen. Maar evenals hun Nederlandse collega's in mei 1942 zijn de Noorse officieren in augustus 1942 opnieuw in krijgsgevangenschap gevoerd op grond van hun houding ten opzichte van de Duitse bezetters.¹¹¹

Bij de Duits/Franse wapenstilstand van 22 juni 1940 werd Frankrijk verdeeld in een bezet en een niet bezet deel. Van het immense Franse landleger ter sterkte van ongeveer 2.600.000 man¹¹² zijn vanuit het door de Duitsers bezette deel in mei en juni 1940 ongeveer 800.000 man in krijgsgevangenschap geraakt. Zij bleven in Duitse kampen tot het einde van de oorlog in mei 1945 en werkten in industrieën en de landbouw, evenals krijgsgevangenen soldaten van andere nationaliteiten. Van de Franse militairen in het niet-bezette deel (Vichy-Frankrijk) werd het zogenaamde wapenstilstandsleger geformeerd ter sterkte van 100.000 man; de rest werd gedemobiliseerd. Na de landingen van de geallieerden in Noord-Afrika in november 1942 bezetten Duitse troepen ook Vichy-Frankrijk. Het wapenstilstandsleger werd ontbonden. Veel ex-militairen sloten zich daarna aan bij verzetsorganisaties, zoals de *Résistance* en de *Maquis*. Ter nadere vergelijking volgt enig cijfermateriaal uit de archieven. Op 15 april 1941 waren 118.338 krijgsgevangenen in Duitse kampen verspreid over 21 *Wehrkreise* (militaire districten) en waren 1.317.142 krijgsgevangenen werkzaam in *Arbeitskommandos*.¹¹³ In 1943 werd het totaal aantal krijgsgevangenen in de wereld geschat op zes miljoen mannen, dit is vijftien procent van alle strijdkrachten die in de oorlog betrokken waren. Hiervan verbleef tweederde in Duitsland en de bezette gebieden in Europa. Het aantal Duitse soldaten in krijgsgevangenschap in de Sowjet Unie werd toen geschat op één miljoen.¹¹⁴ Op 6 september 1944 waren volgens het geallieerde opperbevel SHAEF in Europa 2.371.324 militairen in Duitse krijgsgevangenschap, verdeeld over de volgende nationaliteiten: "British 158.916; U.S. 23.722; Russian 674.648; Belgian 65.821; Poles 52.337; Yugoslav 123.014; Dutch 9.664; Norwegian 1.146; Italian 510.189; French 751.499; Greek 319; Czech 49".¹¹⁵ Onder de nationaliteit *British* waren tevens opgenomen militairen afkomstig uit de Britse Dominions, zoals Australië, Canada, Brits-Indië en Zuid-Afrika. Ter vergelijking volgen enkele getallen van burgers, geen krijgsgevangenen zijnde. In de jaren 1940-1945 zijn

110. BA-MA: arch. Wi/IA.84.

111. Spelling, *1 Tysk Krigsfangenskap*.

112. Paillat, *Le desastre de 1940*. 199, noot 19.

113. BA-MA: arch. Wi/F 5.1033.

114. Six million Prisoners of War.

115. CAD: arch. Krijgsgevangenen mil. districten I t/m XXI 1940-1945; bijlage *Prisoner of War Camps in Germany 6/9/1944*, doos 11, bundel: Totaal Aantal Krijgsgevangenen.

110.000 joodse burgers aanvankelijk in Nederland geïnterneerd en vervolgens naar elders gedeporteerd.¹¹⁶ Tussen de 600.000 en 700.000 Nederlanders zijn, vrijwillig dan wel gedwongen, in Duitsland werkzaam geweest.¹¹⁷ Het aantal Nederlanders dat vrijwillig in Duitse krijgsdienst trad (waaronder Oostfrontstrijders van het Vrijwilligers Legioen Nederland) wordt geschat op ongeveer 25.000.¹¹⁸ Hoeveel hiervan in Sowjet-Russische krijgsgevangenschap zijn geraakt, is nog niet bekend.

2. *Ervaring en voorbereiding in Duitsland en Nederland*

Aan Duitse zijde was tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) een uitgebreide ervaring opgedaan met krijgsgevangenschap, zowel aan de ene als aan de andere kant. Van deze ervaring, van amper twintig jaar oud, werd een goed gebruik gemaakt bij het opstellen van plannen en het maken van richtlijnen binnen het OKW. Een aparte afdeling (*Abteilung Kriegsgefangenenwesen*) werd belast met de regelgeving en uitvoering van alles wat met krijgsgevangenen te maken had.¹¹⁹ In 1937 begon de planningsstaf van deze afdeling met voorbereidingen om commandanten van gevechtseenheden zo spoedig mogelijk te ontlasten van krijgsgevangenen binnen hun operatiegebieden. Voor de uitvoering van deze plannen verscheen van 16 februari 1939 tot 3 augustus 1940 in afleveringen het *Vorschrift für das Kriegsgefangenenwesen*, een uitgave van het *Oberkommando des Heeres*. Deze *Heeres Dienstvorschriften* (H.Dv) betroffen de landstrijdkrachten.¹²⁰ De *Luftwaffe* en de *Kriegsmarine* hadden als afzonderlijke delen van de Duitse krijgsmacht hun eigen regels. De voorschriften voor de comman-

- 1) Feind bleibt weiter Feind und ist als solcher zu behandeln.
- 2) Gewöhnung an den täglichen Umgang mit Kriegsgefangenen und falsch verstandene Menschenfreundlichkeit verführen leicht zum Ausserachtlassen gebotener Vorsichtsmaßnahmen.
- 3) Achtet auf übermäßigen Besitz von Lebensmitteln, Landkartenmaterial, gedruckte Reiseführer, Zivilkleidungsstücke, verbotenes Geld und eigene Werkzeuge.
- 4) Bei Anzeichen oder Verdacht von Meuterei sofort melden. Weitere Anordnungen erfolgen sodann.
- 5) Bei Weiterstand und Arbeitsverweigerung einzelnen: nicht prügeln, sondern Wache oder Polizei in Kenntnis setzen.
- 6) Keine Zeitungen an Kriegsgefangene ausbändigen, die nicht in Deutschland oder in von Deutschen besetzten Gebieten gedruckt werden. Rundfunkapparate dürfen Kriegsgefangene niemals einstellen.
- 7) Keine Posttauschen von Kriegsgefangenen annehmen oder an diese ausbändigen. Zwiherhandlungen können als Landesverrat betrachtet u. bestraft werden.
- 8) Privatunterhaltungen mit Kriegsgefangenen möglichst vermeiden. Darum:
- 9) getrennt von den Kriegsgefangenen die Mahlzeiten einnehmen. Wirtshausbesuch mit Kriegsgefangenen ist zu vermeiden. Denket immer an die Gesinnung, mit welchen die Polen unsere Volksgenossen behandelt un an die Schandtaten, welche sie ihnen zugefügt haben.
- 10) Keine politischen Gespräche mit den Kriegsgefangenen führen, keine Unterhaltungen über unsere Ernährungfrage.
- 11) Meidet peinlich alle Kritik über unsere Führung und die von dieser erlassenen Gesetze und Verordnungen in Gegenwart von Kriegsgefangenen, schimpfe nicht über Steuern und Abgaben.
- 12) Angeworfene oder verleihe Flugblätter nicht vernichten, sondern sammeln und an die Polizei abliefern.

Wer Vorstehendes nicht befolgt, hilft unseren Feinden, die uns vernichten wollen.

Denke immer daran, dass du ein Deutscher bist!

nr 7

"Hoe te handelen met krijgsgevangenen", een richtlijn voor Duitse soldaten.
BA-MA, documentnr RW6/v.298/206

116. Report ICRC. II 204.

117. Sijes, *De Arbeidsinzet*. 623-625.

118. De Jong, *Het Koninkrijk*, 6/1. 423.

119. BA-MA: arch. Msg200 *Anweisungen des OKW*. Documentnr RW4/v.298.

120. Ibidem: documentnrs H.Dv.38/1 t/m 13.

danten van de verschillende soorten inrichtingen bevatten de instructies voor de opvang, huisvesting en voeding van krijgsgevangenen. Daarnaast werden instructiebladen (*Merkblätter*) binnen de strijdkrachten verspreid, inhoudende regels met betrekking tot het optreden tegenover krijgsgevangenen. Naast de militaire doelstelling (krijgsgevangenen te verwijderen uit operatiegebieden) was nog een economische reden belangrijk, namelijk het inzetten van krijgsgevangenen (beneden de rang van officier) in de industrie en de landbouw. Ook hiervoor werden diverse regelingen ontworpen.¹²¹ Het bleef niet bij papieren voorschriften en regelingen. Er werd lang vóór de oorlog ook een begin gemaakt met het opzetten en inrichten van opvangkampen voor krijgsgevangenen. Gelet op de strategische plannen van het OKW - de aanval op Polen - is het niet verwonderlijk dat het eerste kamp in het oosten van Duitsland werd gebouwd in Luckenwalde in mei 1937. In juli 1940 waren in Duitsland al 44 kampen met 206.043 krijgsgevangenen.¹²² Ondanks deze maatregelen was de infrastructuur van de kampen in 1940 niet voldoende om het grote aantal krijgsgevangenen uit het Westen adequaat te huisvesten. Naast barakkenkampen waren eveneens grote tentenkampen in gebruik, zoals *Stalag* IID bij Stargard, waar in 1940 enkele duizenden Nederlandse krijgsgevangenen gehuisvest waren. Aan Nederlandse zijde was het beleid van de regering, evenals in de negentiende eeuw en tijdens de Eerste Wereldoorlog, geheel gericht op het handhaven van de neutraliteit.¹²³ Vanuit deze neutraliteitspolitiek werden maatregelen genomen met betrekking tot de internering van grensoverschrijdende burgers en militairen der belligerenten, op grond van de artikelen van het Landonzijdigheidsverdrag van de Haagse Vredesconferentie in 1907. In de jaren 1914-1918 was met internering van militairen (Belgen, Britten en Duitsers¹²⁴) en burgers (voornamelijk afkomstig uit België) veel ervaring opgedaan.¹²⁵ Een totaal andere ervaring was de internering van Nederlandse zeelieden in Engeland en de Verenigde Staten als gevolg van het in beslag nemen van een aantal Nederlandse koopvaardischepen door de geallieerden. Dit gebeurde op 20 maart in Amerikaanse en op 21 maart 1918 in Britse havens.¹²⁶ De geallieerden maakten toen gebruik van het recht van *angarie*, het recht dat een staat heeft om in oorlogstijd de zich binnen zijn staatsgebied bevindende, onder vreemde vlag varende, handelsschepen tegen volledige schadeloosstelling in beslag te nemen en voor eigen transportdoeleinden te gebruiken. Evenals in 1914 bevestigde de regering in 1939 de neutraliteit door middel van een proclamatie.¹²⁷ Deze maatregel werd vooraf gegaan door de vóórmobilisatie van 25 augustus en de algemene mobilisatie op 28 augustus 1939. Op 3 september daaropvolgend hadden de Nederlandse troepen hun oorlogsbestemmingen bereikt. De neutraliteitsproclamatie verscheen op dezelfde datum. Ondanks het openbare karakter van de proclamatie vond de verspreiding binnen de strijdkrachten - tot het niveau van regimentscommandanten - plaats onder de classificatie "ZEER GEHEIM", via het Ministerie van Buitenlandse Zaken.¹²⁸ Van deze proclamatie waren de artikelen 4 en 5 van toepassing op internering van

121. Kroener, Müller en Umbreit, *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*. Band 5/1.

122. Krüger, *Gefangenenlager*.

123. Snapper, 'De Nederlandse neutraliteit tot 1918'.

124. De Vries, *Nederland als non-belligerente natie*.

125. Kramers, 'Internering in Nederland 1914-1918'.

126. Snapper, 'De bedreiging van Nederland door Duitsland in de lente van 1918'.

127. 1914: Onzijdigheidsverklaring, Staatscourant nr 176, 30 juli 1914.

1939: Neutraliteitsproclamatie, Staatsblad nr 188, 3 sept 1939.

128. SMG: arch. Krijgsgevangenen WOII, inventarisnr IV, documentnr 82-18.

militairen der belligerenten. Op grond hiervan werd door het Algemeen Hoofd Kwartier op 6 september 1939 de "Regeling Internering Vliegtuigen" uitgegeven. Op 25 september 1939 volgde de oprichting van de Dienst der Internering met als hoofd de gepensioneerde generaal-majoor J.C.J. Kempees. Voor de internering van vliegtuigbemanningen der belligerenten werd het fort Spijkerboor in de Beemster ingericht.¹²⁹ Met nog een drietal voorschriften op het gebied van internering waren de maatregelen van de regering op het terrein van neutraliteitspolitiek compleet.¹³⁰ Gelet op de neutraliteitspolitiek van de regering zijn geen maatregelen of voorbereidingen getroffen met het oog op krijgsgevangenen. De enige richtlijn over krijgsgevangenschap was opgenomen in het militaire zakboekje en bestond uit een samenvatting van de belangrijkste artikelen uit de Conventie, zonder enig commentaar. Het is dan ook niet zo verwonderlijk dat Leo de Hartog (in 1940 cadet-vaandrig aan de Koninklijke Militaire Academie) in zijn boek schreef: "Toen wij in 1940 in krijgsgevangenschap kwamen, wisten wij nauwelijks wat ons te wachten stond. Het bleek dat de Britten, de Fransen, de Polen, maar ook de Belgen veel beter op de hoogte waren wat dit inhield. Literatuur over de Eerste Wereldoorlog had hen daarover ingelicht."¹³¹ De enige ervaring met Duitse krijgsgevangenen aan Nederlandse zijde werd opgedaan in de meidagen van 1940: in het westen van Nederland werden Duitse militairen, voornamelijk afkomstig van luchtlandingseenheden, krijgsgevangen gemaakt en opgeborgen in kazernes, gevangenis en leegstaande gebouwen. Aangezien zij werden beschouwd als goed opgeleide en moeilijk vervangbare specialisten in luchtlandingen werd na overleg tussen de minister van Defensie (A.Q.H. Dijkhoorn) en generaal Winkelman, besloten hen over te brengen naar Engeland, tesamen met de twaalf Duitse geïnterneerde vliegtuigbemanningsleden uit het fort Spijkerboor.¹³² Op 13 mei 1940 werden met het stoomschip *Phrontis* (Stoomvaart Maatschappij Oceaan) 900 man overgebracht en op 14 mei 1940 met het stoomschip *Texelstroom* (Hollandsche Stoomboot Maatschappij) nog eens 339 man. Vanuit Engeland werden zij naar Canada getransporteerd, waar zij voornamelijk in de landbouw tewerk werden gesteld en daar bleven tot het einde van de oorlog.¹³³ Het overleg tussen minister Dijkhoorn en generaal Winkelman heeft telefonisch plaats gevonden volgens luitenant-generaal b.d. Mr J.D. Schepers.¹³⁴ Het afvoeren van deze Duitse krijgsgevangenen - via Engeland naar Canada - had gevolgen voor twee officieren van het Algemeen Hoofdkwartier in Den Haag.¹³⁵ De Duitse militaire autoriteiten waren van mening dat zij bij deze afvoer nauw betrokken waren geweest. Ondanks het feit dat zij op 15 juli 1940 de erewoordverklaring hadden ondertekend, werden zij op 16 september 1940 in krijgsgevangenschap weggevoerd naar *Oflag* VIII C in Juliusburg. De huisves

129. De Bruin, *Illusies en Incidenten*.

130. 1) *Voorschriften betreffende grensbewaking en toezicht op vreemdelingen*, Ministerie van Justitie, febr 1931;

2) *Oorlogsinstructiën*, beschikking Minister van Defensie, geheim litt.N.239 van 28 sept 1938;

3) *Bepalingen omtrent de politiaire en de militaire grensbewaking*, Staatsblad 1939, nrs 282 en 283.

131. De Hartog, *Officieren*, 13.

132. De annotatie "A.Q.H. Dijkhoorn, *Meidagen 1940*" in *Het Koninkrijk*, deel 3, 435, is ondanks zorgvuldig onderzoek in het RIOD en het ARA niet te bevestigen.

133. De oorlogsverklaring van Canada aan Duitsland is gedaan op 10 september 1939, voorafgegaan door die van het Verenigd Koninkrijk op 3 september 1939.

134. In de rang van kapitein was hij destijds hoofd van de juridische dienst bij het Algemeen Hoofdkwartier, en had daardoor nauw contact met generaal Winkelman. Hij behoorde tot de officieren die de capitulatie besprekingen maakten in Rijnsoord op 15 mei 1940. Hij is van 16 september 1940 tot 30 mei 1945 in krijgsgevangenschap geweest. Op 6 september 1994, de datum van ons gesprek, was hij als 96-jarige de oudste ex-krijgsgevangene (geboortjaar 1897).

135. De kapiteins Mr Dr J.F.M. Eras en Mr J.D. Schepers.

ting daar was in het voormalige klooster Amalienstift, dat voor een deel nog in gebruik was als katholiek weeshuis, compleet met nonen en kinderen.¹³⁶

3. Het Nederlandse leger in Duitse krijgsgevangenschap

“Die gesammte Wehrmacht der Niederlande gilt als kriegsgefangen”. Deze zin was de preambule van de “Bedingungen für die Uebergabe der Niederländischen Wehrmacht” (bepalingen voor de overgave van de Nederlandse weermacht).

De vijfdaagse veldtocht van de Duitse strijdkrachten in Nederland was ten einde op 14 mei 1940. Op de bezetting van Denemarken na - aangezien het Deense leger geen verzet bood duurde die operatie op 9 april 1940 slechts één dag - was dit de kortste veldtocht van de Duitse legers. Als vertegenwoordiger van de naar Engeland uitgeweken Nederlandse regering (staatshoofd en ministers) werd de Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht, generaal Winkelman (1876-1952) benoemd. Hij had de capitulatie aangeboden aan de commandant van het Duitse 18e Leger, generaal George von Küchler (1881-1968) en ondertekende de voorwaarden welke aan hem werden opgelegd. De besprekingen en de ondertekening vonden plaats in een schoolgebouw te Rijsoord op 15 mei 1940. In de overeenkomst bleef Zeeland buiten de capitulatie; dáár werd de strijd nog voortgezet tot in Zeeuws-Vlaanderen, waar het einde kwam op 27 mei 1940. Van het capitulatiedocument is in Nederland geen origineel exemplaar aanwezig. Generaal Winkelman heeft zijn exemplaar opgeborgen in de kluis van het Algemeen Hoofdkwartier in Den Haag. Hij werd in krijgsgevangenschap gevoerd op 1 juli 1940 en nadien zijn kluis en document spoorloos verdwenen.¹³⁷ Na de capitulatie-besprekingen, teruggekeerd in het Algemeen Hoofdkwartier in Den Haag, gaf generaal Winkelman zijn order nummer 1b uit, waarvan punt 1 luidde: “De geheele Nederlandsche weermacht moet als krijgsgevangen worden beschouwd, 15 mei 1940, 14.50 uur”. Op grond hiervan ontstond voor de militairen van de Nederlandse krijgsmacht, op Nederlands grondgebied aanwezig, een nieuwe rechtspositie, namelijk die van krijgsgevangene, waarop artikel 2 van de Conventie van toepassing is, luidende: “De krijgsgevangenen bevinden zich in de macht van de vijandelijke mogendheid”. Overeenkomstig artikel 75 van de Conventie zou deze status van kracht blijven gedurende de duur van de oorlogstoestand tussen Nederland en Duitsland. Hierin zijn twee perioden te onderscheiden: de eerste periode van krijgsgevangenschap betreft het Nederlandse leger als gehele organisatie, van de capitulatiedatum 15 mei tot de datum van demobilisatie 15 juli 1940. De tweede periode van 15 juli 1940 tot 8 mei 1945 (einde Wereldoorlog II) betreft groepen Nederlandse militairen, die op grond van maatregelen van de Duitse overheid opnieuw in krijgsgevangenschap werden gebracht. De perioden worden afzonderlijk behandeld.

136. De Hartog, *Officieren*. 38.

137. SMG: arch. Krijgsgevangenen WOII, inventarisnr IV, documentnrs 548/4 en 25 bevatten copieën van het capitulatie document en de twee bijlagen. De vertalingen zijn opgenomen in *Onderdrukking en Verzet*, deel I, 264-270 en 273-276.

4. De periode van 15 mei tot 15 juli 1940

Op 15 mei 1940 was de sterkte van het Koninklijke Nederlandsche Leger (inclusief de militaire luchtvaartdienst), alsmede de in Nederland aanwezige militairen van de marine en van het Koninklijk Nederlands-Indische Leger) ongeveer 280.000 man. Door de vernietiging in mei 1940 van het archief van het Algemeen Hoofdkwartier in Den Haag zal de juiste sterkte niet meer bekend worden. Door vergelijking van diverse studies wordt het getal van 280.000 als meest waarschijnlijk geacht.¹³⁸ In de literatuur lopen de sterktecijfers uiteen van 250.000 tot 435.000 man.¹³⁹ Tijdens de gevechtshandelingen in de vijf meidagen van 1940 zijn ongeveer 20.000 man krijgsgevangen gemaakt en afgevoerd naar kampen in Duitsland. Het grootste deel van de krijgsmacht bleef krijgsgevangen op Nederlands grondgebied overeenkomstig de capitulatiebepalingen. Tijdens de periode van 15 mei tot 15 juli 1940 bleven de krijgsgevangen militairen in hun garnizoenen, waar zij een betrekkelijke bewegingsvrijheid hadden. Zij hielden zich bezig met het verzamelen van wapens en uitrusting, en opruimwerkzaamheden zoals het verwijderen van landmijnen. Daarbij zijn in Wessem(L) vier Nederlandse militairen gedood en twee ernstig gewond.¹⁴⁰ Op grond van de capitulatiebepalingen werd al het militaire materieel aan de Duitse instanties overgedragen. Op 30 mei 1940 ging van het *Führer Haupt Quartier* het bericht uit aan de *Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden*¹⁴¹ dat de Führer besloten had de Nederlandse militairen uit hun krijgsgevangenschap te ontslaan, zowel in Nederland als in Duitsland. De dienstplichtige militairen dienden in twee groepen gedemobiliseerd te worden. Uit de brief van de *Führer und Oberste Befehlshaber der Wehrmacht* hierover het volgende citaat:

“Der holländische Soldat aber hat überall offen und ehrlich gekämpft und unsere Verwundeten und Gefangenen entsprechend gut behandelt. Die Zivilbevölkerung hat nicht am Kämpfe teilgenommen und ebenfalls die Gesetze der Menschlichkeit gegenüber unseren Verwundeten erfüllt. Ich habe mich daher auch für Holland entschlossen, die Genehmigung zur Freilassung der gefangenen holländischen Soldaten zu erteilen. Die Hälfte der holländischen Armee wird mit sofortiger Wirkung entlassen. In erster Linie kommen holländische Wehrmachtangehörige in Frage, die in der Landwirtschaft, in Bergwerken, in der Nahrungsmittelindustrie, in der Bauindustrie und in verwandten Betrieben tätig sind. Die übrigen Angehörigen der holländischen Wehrmacht sollen allmählich demobilisiert werden, um die Wirtschaft nicht zu überlasten und Arbeitslosigkeit hervorzurufen. Sinngemäß gelten dieselben Bestimmungen für diejenigen holländischen Soldaten, die sich in

138. Amersfoort en Kamphuis, *Mei 1940*.

139. Sterktecijfers op 10 mei 1940 volgens: a) Frackers tussen de 250.000 en 300.00 in *De sterkte van de Koninklijke Landmacht op 10 mei 1940*; b) A.G. Ploetz: 'Kurz vor dem Einmarsch der deutschen Truppen in Holland stellt das Land 13 Divisionen mit zusammen 435.000 Mann in *Geschichte des Zweiten Weltkrieges*'; c) Snapper plm 280.000; marine plm 14.000, in *Enige sterke cijfers*; d) Wilson 260.000 in *Vijf Oorlogsdagen*.

140. *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 29 mei 1940.

141. F.C. Christiansen (1879-1972), *General der Flieger*.

Deutschland in Kriegsgefangenschaft befinden. Für die holländischen Berufssoldaten werde ich eine Entscheidung noch treffen" gez. Adolf Hitler.¹⁴²

Als bestuursvorm was voor Nederland de vorm van een *Reichskommissariat* gekozen, dat wil zeggen een gebied dat op een of andere wijze met het Duitse Rijk verbonden moest worden. Het is mogelijk dat deze beslissing bij bovenvermeld besluit een rol heeft gespeeld.¹⁴³ Arthur Seyss-Inquart (1892-1946) was tijdens de bezettingsperiode als Rijkscommissaris het hoofd van het Duitse bestuur in Nederland. De demobilisatie van de Nederlandse strijdkrachten diende uiterlijk op 15 juli 1940 voltooid te zijn, volgens de brief van 20 juni 1940 van *Der Deutsche Kommissar für Demobilmachung der niederländischen Wehrmacht* aan generaal Winkelman.¹⁴⁴ De dienstplichtige soldaten werden gedemobiliseerd volgens de aanwijzingen in de brief uit het *Führer Haupt Quartier* van 30 mei 1940. De hoofdmoot van de dienstplichtige militairen was van 15 mei tot 15 juli 1940 krijgsgevangen in hun garnizoenen en werd per laatstgenoemde datum gedemobiliseerd. In Duitsland waren ongeveer 20.000 militairen krijgsgevangen.¹⁴⁵ Tevens bevonden zich op 15 mei 1940 in Duitse ziekeninrichtingen 876 gewonde Nederlandse militairen, onder wie 34 officieren, volgens een opgave van de *Wehrmachtauskunftsstelle für Kriegerverluste und Kriegsgefangene* in Berlijn.¹⁴⁶ Op grond van het *Führer-Dekret* van 30 mei 1940 werden allen uit krijgsgevangenschap ontslagen; zij keerden in grote groepen per trein terug naar Nederland. De laatste 380 mannen die waren ingezet in de landbouw in de omgeving van Stettin, arriveerden in augustus 1940. Voor de beroepsmilitairen werd, als nadere uitwerking van de laatste zin uit de brief van 30 mei 1940, de ondertekening vereist van een *Ehrenwörtliche Erklärung* / Verklaring op eerewoord:

Ehrenwörtliche Erklärung. Ich erkläre hierdurch ehrenwörtlich, dass ich in diesem Kriege, solange sich die Niederlande im Kriegszustand mit dem deutschen Reich befinden, an keiner Front mittelbar oder unmittelbar mich am Kampfe gegen Deutschland beteiligen und keine Handlung oder Unterlassung begehen werde, die dem Deutschen Reich in irgendwelcher Art schaden könnte.

Verklaring op eerewoord. Hierdoor verzeker ik op eerewoord, dat ik gedurende dezen oorlog althans zolang Nederland zich met het Duitse Rijk in oorlogstoestand bevindt, aan geen enkel front noch direct, noch indirect zal deelnemen aan den strijd tegen Duitschland. Ik zal geen handeling begaan of verzuim plegen, waardoor het Duitse Rijk schade, van welken aard ook, zou kunnen lijden.

De verklaring is op 14 juli 1940 getekend door meer dan 99% van de 14.400 beroepsmilitairen (1.600 officieren en 12.800 onderofficieren, waaronder een

142. BA-MA: arch. MSG200, documentnr OKW/WFA/Abt.L.IV Nr. 32/40; F.H.Qu.,den 30.5.

143. Umbreit, *Stadien der territorialen "Neuordnung" in Europa*, 101-102. De in hoofdstuk 3 genoemde luitenant-generaal b.d. Schepers is van mening dat de grondslag van het zogenaamde *Führer-Dekret* blijvend zal behoren tot de geheimen van het OKW.

144. SMG: arch. Krijgsgevangenen WOII, inventarisnr IV, documentnr 548/31.

145. Bocholt (*Stalag* VIF); Fürstenberg (*Stalag* IIIB); Kleve (*Spital Redburg-Hau*); Luckenwalde (*Stalag* III A); Neubrandenburg (*Stalag* IIA); Stargard (*Stalag* II D); Soest (*Stalag* VIE); Weinsberg (*Oflag* VA).

146. CAD: arch. Krijgsgevangenen WOII, inventarisnr 72, doos 7, bundel: Krijgsgevangenen en gewonden in 1940. Lijsten 1 t/m 10.

klein aantal matrozen en zee-soldaten (mariniers)).¹⁴⁷ Hierna werden zij gedemobiliseerd en huiswaarts gezonden. Zeventig beroepsmilitairen weigerden de verklaring te tekenen; op grond hiervan werden zij op 16 juli 1940 in krijgsgevangenschap afgevoerd.¹⁴⁸ Generaal Winkelman was reeds op 1 juli 1940 “sang- und klanglos in die Kriegsgefangenschaft abgeführt”, aldus Seyss-Inquart in zijn eerste rapport aan Hitler.¹⁴⁹ De chauffeur van generaal Winkelman, de dienstplichtige korporaal H.A. van der Pol (1915-1987), volgde op eigen verzoek zijn chef op 10 juli 1940. Hij bleef als oppasser (soldaat in persoonlijke dienst) bij generaal Winkelman en de generaalsgroep en keerde op 13 mei 1945 terug uit krijgsgevangenschap.¹⁵⁰ Na de demobilisatie op 15 juli 1940 hield het Nederlandse leger als organisatie op te bestaan. Wat overbleef was “Het Afwikkelingsbureau van het Departement van Defensie”; per 1 februari 1942 werd de naam gewijzigd in “Het Commissariaat voor de belangen van de voormalige Nederlandsche Weermacht” (in correspondentie werd het woord voormalige afgekort tot v.m.). De discussies over de erewoordverklaring zijn tot de dag van vandaag nog aan de orde. Een feit is dat schending van deze verklaring volgens de Duitse normen een misdrijf was, waarvoor de doodstraf niet alleen werd geëist, maar ook werd uitgevoerd. Diverse officieren zijn dan ook, door hun verzetsactiviteiten, op grond van deze norm gefusilleerd.¹⁵¹

5. De periode van 15 juli 1940 tot 8 mei 1945

Van het Nederlandse leger zijn na de demobilisatie op 15 juli 1940 verschillende groepen militairen in krijgsgevangenschap geweest. Tot de eerste groep behoren de zeventig beroepsmilitairen, die in juli 1940 weigerden de erewoordverklaring te ondertekenen. Deze groep is nader te onderscheiden in de generaals- en de Colditz-groep. De generaalsgroep verbleef met andere prominenten gedurende de jaren 1940-1945 in diverse kampen, speciaal bestemd voor opperofficieren (generaals) en vlagofficieren (admiraals) van diverse nationaliteiten. De Colditz-groep bestond uit de overige officieren en is genoemd naar het plaatsje Colditz, waar het officierskamp *Oflag IVC* was gevestigd in een soort vesting. Zij verbleven daar van juli 1941 tot juni 1943. Daarna werden zij overgeplaatst naar *Stalag 371* bij Stanislaw in het *Generalgouvernement* (door Duitsland bezette delen van Polen en de Oekraïne).¹⁵² Ondanks de aanduiding van *Stalag* was dit kamp bestemd voor officieren. De Colditz groep verbleef, evenals de prominenten, in krijgsgevangenschap tot mei 1945. De volgende groep krijgsgevangenen werd gevormd uit, in bezet Nederland verblijvende, beroepsofficieren. Zij waren

147. Bosscher, 'Rondom de verklaring op erewoord' in Teitler, *Tussen crisis en oorlog*. Schulten, 'Het erewoord, officieren in verwarring' in Meijler, *Ik zou wéér zo gek zijn*. 298-304.

148. De Jong, *Het Koninkrijk*, deel 4/1. Een deels nominatieve, deels numerieke opgave van 71: KM - 9*; KL - 9; KMA - 12; KNIL - 41; De Hartog, *Officieren*, een nominatieve opgave van 69: KM - 9*; KL - 9; KMA - 12; KNIL - 39. * waaronder 1 niet in officiersrang.

149. Neuman, *Arthur Seyss-Inquart*.

150. CAD: arch. Krijgsgevangenen WO II, Inventarisnr 72, doos 21 Ontvangstcentrum Weert e.a., bundel P. De mening van De Jong in *Het Koninkrijk*, deel 8/1, 125, dat de chauffeur in 1940 naar Nederland was teruggezonden, blijkt derhalve niet juist te zijn.

151. Schulten, *"En verpletterd wordt het juk"*. 39-40.

152. Anno 1995 is Stanislaw op de landkaarten te vinden onder de naam Ivano-Frankovsk (Oekraïne).

in juli 1940, na ondertekening van de erewoord verklaring, gedemobiliseerd, doch waren verplicht te verschijnen op controlebijeenkomsten van de Duitse militaire autoriteiten. In mei 1942 werden de beroepsofficieren opgeroepen te verschijnen bij de "Tweede verplichte bijeenkomst ter contrôle van de voormalige Nederlandsche Weermacht". Tijdens deze bijeenkomsten in Assen, Breda, Bussum, Ede en Roermond werden zij gevangen genomen en afgevoerd in krijgsgevangenschap. Als reden hiervoor werd gegeven dat sommige beroepsofficieren zich niet hadden gedragen overeenkomstig de door hen afgelegde erewoordverklaring. De verzetsactiviteiten van zowel beroeps- als reserve-officieren leidden in 1941 en 1942 tot veel arrestaties.¹⁵³ Tijdens de controlebijeenkomsten werd op 15 mei 1942 een bericht aan de Nederlandse officieren uitgereikt met de volgende inhoud:

Bekendmaking. Op last van de Deutschen Wehrmachtsbefehlshaber in den Niederlanden deel ik U mede: De Führer van het Duitse Rijk heeft na de capitulatie van de Nederlandse Weermacht in Mei 1940 gelast, dat de leden dezer Weermacht niet meer als krijgsgevangenen behandeld maar vrijgelaten zouden worden. Dit geschiedde in de veronderstelling, dat zij het in hun gestelde vertrouwen waardig zouden blijken. In de laatste tijd hebben echter leden der voormalige Nederlandse Weermacht van deze grootse schikking misbruik gemaakt en deelgenomen aan allerlei Duits-vijandelijke handelingen. Voormalige officieren en aspirant-officieren zijn daarbij in grote getale betrokken geweest. Inzoverre zij destijds op erewoord werden vrijgelaten, hebben zij daarmede tevens hun erewoord gebroken. Het Opperbevel van de Duitse Weermacht heeft zich daarom genoodzaakt gezien, de vrijlating van de voormalige Nederlandse beroepsofficieren op te heffen en hen opnieuw in verzekerde bewaring te nemen. Deze maatregel treedt onmiddellijk in werking. Zij zijn dus terstond weer geheel en al onderworpen aan de bevelen en voorschriften geldende voor krijgsgevangenen, inzonderheid aan de voor krijgsgevangenen gebruikelijke beperking van de persoonlijke vrijheid.¹⁵⁴

De beroepsofficieren verbleven daarna voornamelijk in de officierskampen in Stanislaw en Neubrandenburg, tot aan het einde van de oorlog in mei 1945. Volgens werden in de periode mei tot augustus 1943 reserve-officieren, beroeps-onderofficieren en dienstplichtige militairen opgeroepen zich voor krijgsgevangenschap te melden in Amersfoort en Assen. Van deze grote groepen werden ongeveer tienduizend mannen als krijgsgevangenen naar kampen in Duitsland vervoerd, waar zij bleven tot mei 1945. De bedoeling van het terugvoeren in krijgsgevangenschap van de dienstplichtige soldaten was het arbeidspotentieel in Duitsland te versterken. Van de dienstplichtige soldaten waren inmiddels al duizenden - vrijwillig dan wel gedwongen - werkzaam in Duitsland. Voor velen die niet in krijgsgevangenschap werden gevoerd waren vrijstellingen van kracht. Deze vrijstellingen werden door de Duitse overheid verleend, in verband met werk in industrieën, nutsbedrijven en het ambtenarenapparaat van rijk, provincies en gemeenten. Daarnaast hebben vele van de opgeroepen militairen gehoor

153. Schulten, "En verpletterd wordt het juk". 126 en 127.

154. Document uit persoonlijk archief van mevrouw R.L. van Eek-Begemann te Apeldoorn. De tekst is overgenomen in de spelling van 1996.

gegeven aan de boodschap van de Nederlandse regering in Londen via Radio Oranje van "niet aanmelden, desnoods onderduiken". Zij verdwenen in de illegaliteit of naar onderduikadressen, met alle risico's van dien. Het merendeel van de militairen beneden de rang van officier werd afgevoerd naar het kamp *Stalag XIA* bij Altengrabow. Vanuit dit kamp werden zij verspreid over andere kampen en *Arbeitskommandos*. De Zwitserse gedelegeerden, E. Mayer en Dr Thudichum, schreven hierover in hun rapport, naar aanleiding van hun bezoek op 27 juli 1943 aan dit kamp: "Il semble que 3.000 Hollandais environ on déjà passé par ce Stalag. Ce chiffre est toutefois incertain, les Autorités de camp ne nous fournissent pas les renseignements demandés."¹⁵⁵ In de diverse bronnen zijn aanzienlijke verschillen te vinden over het aantal Nederlandse militairen in Duitse krijgsgevangenschap. De Nederlandse regering in Londen ging op 25 juli 1944 uit van 8.837 krijgsgevangenen, daarbij onderkennend dat dit getal voortdurend aan veranderingen onderhevig was.¹⁵⁶ De afdeling *Prisoners of War* van SHAEF ging op 6 september 1944 uit van 9.664 Nederlandse krijgsgevangenen, verspreid over diverse kampen in tien militaire districten.¹⁵⁷ Bij SHAEF was men op 1 februari 1945 van mening dat het aantal Nederlandse krijgsgevangenen 10.296 bedroeg, verdeeld over negentien kampen in acht districten.¹⁵⁸ Volgens de Parlementaire Enquete Commissie bedroeg het aantal krijgsgevangenen 10.500, goed opgeteld moet dit zijn 10.383, waaronder 900 man marinepersoneel. Volgens mededelingen van het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis bedroeg het aantal 11.400, waarvan 258 overleden in krijgsgevangenschap.¹⁵⁹ De verschillen in de diverse opgaven berusten op dubbeltellingen als gevolg van de veelvuldige overplaatsingen uit kampen en de repatriëring van krijgsgevangenen wegens ziekte en/of leeftijd. Daarnaast zijn in 1944 nog tientallen Nederlanders in krijgsgevangenschap gevoerd na gearresteerd te zijn bij diverse acties van de Duitse politie- en opsporingsdiensten. Hiertoe behoorden ook enkele Nederlanders, die gearresteerd werden na inzet vanuit Engeland als geheim agent.¹⁶⁰ Eveneens werden Nederlandse vliegers in dienst van de geallieerde luchtmacht, na neergeschoten te zijn boven Europa, krijgsgevangen gemaakt. Tot deze laatsten behoorden ondermeer de destijds bekende vliegers Heye Schaper (1906-1996) en Bob van der Stok.¹⁶¹

Een belangrijk besluit over de behandeling van militairen, die nog niet in krijgsgevangenschap waren afgevoerd, is dat van de *Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden* (General der Flieger F.C. Christiansen) van 15 oktober 1943, waarin was vastgesteld:

"Die im Lande verbliebenen Berufs- und Reserveoffiziere und die Berufssoldaten unter dem Rang des Offiziers werden insofern eine Ausnahmebehandlung erfahren, als sie von der Geiselnahme, dem Arbeitseinsatz im

155. BuZa: arch. LA/BB/473MI.

156. CAD: arch. Krijgsgevangenen 1940-1945, doos 9, bundel 2; brief MvO, Londen, 25 juli 1944, nr 1.

157. CAD: arch. Krijgsgevangenen Mil.Districten I t/m XXI 1940-1945, doos 11, bijlage *Prisoner of War Camps in Germany 6/9/1944*. Bundel: Totaal aantal krijgsgevangenen.

158. CAD: arch. Krijgsgevangenen 1940-1945, doos 8, bundel "Correspondentie van Kapt.H.S. Gonggrijp", documentnr 331.

159. *Regeringsbeleid 1940-1945*. Deel 6A/B, bijlage 40, 137: brieven Informatiebureau NRK van 13 juni 1950 en 1 juni 1951.

160. De Jong, 'Het lot van A.G.H. Maassen' in *Het Koninkrijk*, Register op de wetenschappelijke editie, 390-393. Van der Veer, *De Koninklijke Marechaussee-agenten en het England-Spiel*.

161. Van der Stok, *Oorlogsvlieger van Oranje*.

Reich und der Schutzhaft befreit werden. Soweit sie z.Zt. sich in Geiselhaft oder Schutzhaft befinden, werden sie auf freien Fuss gesetzt, bzw. in die Kriegsgefangenschaft zurückgeführt. Ehemalige Dienstpflichtige und ehe-maliges Reservepersonal unter dem Offiziersrang haben bei Aufforderung zum Arbeitseinsatz in das Reich das Recht, zwischen diesem oder der Rückführung in die Kriegsgefangenschaft zu wählen.”¹⁶²

Aan krijgsgevangenschap werd derhalve voorrang gegeven boven gijzeling, arbeidsinzet in Duitsland en hechtenis. Aan het besluit is weinig bekendheid gegeven; hoeveel militairen hiervan gebruik hebben kunnen maken is niet achterhaald. Voordien was de militaire status niet van invloed bij arrestatie, zoals bij de luitenant-ter-zee 3de klasse (KM) G.M. van Rossem, geboren 18 februari 1918 te Den Haag. Hij was door de Gestapo gearresteerd op 7 februari 1941 te Wassenaar wegens “poging tot illegale grensoverschrijding”, hoogstwaarschijnlijk zogenaamde “Engelandvaart”. Hij werd via de gevangenis te Scheveningen en het kamp te Amersfoort vervoerd naar het concentratiekamp Sachsenhausen bij Oraniënburg.¹⁶³ Volgens een bericht van de Nederlandse gezant in Stockholm aan de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken in Londen is hij daar op 6 maart 1942 overleden; als doodsoorzaak is vermeld *Kreislaufschwäche*.¹⁶⁴

6. Joodse militairen

Bij de 280.000 man die in 1940 de Nederlandse krijgsmacht vormden hebben zich Joden bevonden. Van slechts weinigen is bekend of hun militaire status voor hen consequenties heeft gehad, hetzij in hun voordeel dan wel in hun nadeel. Voor zover Joodse officieren en onderofficieren als krijgsgevangenen zijn afgevoerd is niet gebleken dat hen tijdens hun gedwongen verblijf in Duitsland enige extra schade is berokkend. Van één onderofficier is bekend dat hij zich bij een controlebijeenkomst meldde en vervolgens in krijgsgevangenschap werd afgevoerd, waaruit hij gezond naar Nederland terugkeerde.¹⁶⁵ Anders is het verlopen met de Nederlandse militairen van Joodse afkomst, die - als gevolg van tijdens de oorlogshandelingen in mei 1940 opgelopen verwondingen - nog onder behandeling waren van de Rijks Geneeskundige Dienst (RGD).¹⁶⁶ De Commissaris voor de belangen van de voormalige Nederlandse Weermacht verzocht namelijk in januari 1943 telefonisch de Chef van de RGD om “opgave van de Joodse militaire patiënten en oorlogsinvaliden, die worden verpleegd in een Rijkshospitaal, dan wel in lopende behandeling zijn”. Het verzoek liep, na enig heen en weer geschrijf, uit op een lijst met zestien namen, waarvan acht in het Rijkshospitaal Den Haag, drie in het Rijkshospitaal Utrecht en vijf in het herstellingsoord Zuileveld aan de Vecht. De chef van het Rijkshospitaal in Amersfoort deelde mede dat zich aldaar geen militaire patiënten van joodse bloede bevonden. Voor

162. CAD: arch. MvD(Oorlog), citaat uit nr C12 van 18-10-1943, doos nr 291 Geh

163. Van 't Haaf en Klaassen, *Gedenkboek Honderd Jarig Bestaan*. 349

164. BuZa: archief LA/BB/AZ471, doos 358, documtr 2370GA. Brief NRK nr PA/17.567/SVD dd 8 okt 1996.

165. De Lange, *'De familie de Lange'*.

166. CMA: correspondentie 27 jan 1943 tot 23 april 1943.

een goed begrip van de situatie destijds dient gememoreerd, dat de RGD een voortzetting was van de inmiddels opgeheven Militair Geneeskundige Dienst en dat de voormalige militaire hospitalen nu Rijkshospitalen genoemd werden. De leiding en het personeel waren merendeels gedemobiliseerde militairen. Er is niet gebleken dat van de zijde van de leiding der hospitalen enige obstructie tegen het verzoek is gevoerd, hiervan zijn geen schriftelijke bewijzen gevonden. Op 23 april 1943 ging van de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung Amsterdam* een bericht uit naar de Chef RGD in Den Haag, met de volgende inhoud:

“Die in Anstalten des Reichssanitätsdienstes befindlichen jüdischen Patienten haben, wie ich schon telefonisch anordnete, das Lager Westerbork aufzusuchen. Wegen der angedeutenden Kriegsverdienste wollen sich die Juden an den Kommandanten des Lagers wenden”. *I.A. SS-Hauptsturmführer* [onleesbare handtekening].

Aan de groep van zestien personen werden door de bovenvermelde *Zentralstelle* toegevoegd drie echtgenoten en vijf kinderen. Eén van de joodse oorlogsinvaliden (J.A. van der Hal) had een verzoek ingediend voor vrijstelling van uitzending wegens zijn invaliditeit. Hij was op 13 mei 1940 in de strijd bij de Grebbeberg ernstig gewond geraakt, zijn rechterbeen was geamputeerd boven de knie en zijn linkerbeen was verminkt. Zijn verzoek werd afgewezen door de *Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden, General Christiansen* met de aantekening “Jud ist Jud, ob mit oder ohne Beine”.¹⁶⁷ Betrokkene werd op 8 juni 1943 gedeporteerd van Westerbork naar Sobibor en meteen na aankomst op 11 juni 1943 vergast. Ook de anderen zijn in het najaar van 1943 in Sobibor omgebracht.¹⁶⁸ Deze handelwijze staat loodrecht op de behandeling van een andere groep Nederlandse militairen van joodse afkomst, die in Duitse krijgsgevangenschap waren gevoerd in de periode mei tot augustus 1943, hierover werd gerapporteerd door de Zweed Gavrell. Hij bezocht op 19 augustus 1944 *Stalag IID* bij Stargard in de omgeving van Stettin. In zijn rapport over dit bezoek, dat in Londen werd ontvangen op 19 september 1944, maakte hij melding van negentien Nederlandse militairen van joodse afkomst. Zij waren tewerkgesteld in bouw- en boswerkzaamheden in het *Arbeitskommando Deep* (Pools: Mrzezyno) met zeventig Franse en Servische krijgsgevangenen “*auch Juden*”. Behoudens een legering in een barak, afgescheiden van de overige krijgsgevangenen, onderonden zij geen aparte behandeling van de zijde van de Duitse kampleiding. De Zweedse diplomaat kon vrijelijk met hen spreken, zij hadden geen klachten, behoudens hun grote angst over hun familieleden, die naar onbekende bestemmingen waren afgevoerd. Zij ontvingen tot dan twee Rode-Kruispakketten per man per maand. Dezelfde diplomaat bezocht het kamp andermaal op 7 december 1944 en constateerde geen wezenlijke verandering in vergelijking met zijn voorgaand bezoek. Hij voegde aan zijn rapport een lijst toe met de namen en krijgsgevangenennummers van de negentien Nederlandse joden. Zijn rapport werd in Londen ontvangen op 4 januari 1945. De Zweedse gezant in Berlijn schreef in zijn brief van 10 april 1945 aan de Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken

167. Presser, *Ondergang*, II, na 176.

168. Eigen arch. brief van RIOD nr NG/AB dd 16 jan 1989.

in Londen (aldaar ontvangen op 27 april 1945) dat de negentien Joodse krijgsgevangenen overgeplaatst waren naar een kamp Neuroggentin in de omgeving van Rostock. Hij noemde het kamp een dependance van *Stalag IIA*.¹⁶⁹ Vergelijking van de naamlijst van 7 december 1944 met de repatriëringsformulieren, aanwezig in het CAD, wees uit dat in de periode van 11 mei 1945 tot 4 augustus 1945 van deze groep er zestien in Nederland zijn teruggekeerd, waarvan veertien via de opvangcentra in Weert (8) en Zeist (6) en twee rechtstreeks. Van drie ex-krijgsgevangenen uit deze groep zijn geen repatriëringsformulieren in het archief aangetroffen. Mogelijk zijn zij langs andere wegen Nederland binnengekomen en/of hebben zich niet als ex-krijgsgevangene laten registreren in een gemeente. Tenslotte kan nog melding worden gemaakt van één Joodse officier van gezondheid S. Vintura, die - blijkens de gevens op zijn repatriëringsformulier - in het concentratiekamp Theresiënstadt als arts werkzaam is geweest.¹⁷⁰

169. BuZa: arch. LA/BB/473u.

170. Zie bijlage 2, noot 288.

*De tekens van het geleden onrecht zouden voor altijd in
ons blijven.¹⁷¹*

171. Levi, *Het respijt*.

1. Locaties

Over Duitsland, Polen, het *Generalgouvernement* en Tsjechoslowakije verspreid, lagen enkele honderden kampen. Voor de soort en de ligging wordt andermaal verwezen naar de kaart opgenomen achter in het boek. Het merendeel, met name de *Stalags*, bestond uit houten barakken, gebouwd op een stenen fundering. Voor de *Oflags*, met een veel geringere bezetting, werden oude kazernes, scholen, kloosters en hotels als legeringsgebouwen gebruikt. Het is duidelijk dat diverse faciliteiten afhankelijk waren van het soort gebouw, zekere voor wat betreft de sanitaire voorzieningen, de verwarmings- en verlichtingsmogelijkheden. Stenen gebouwen werden meestal verwarmd met een centraal verwarmingssysteem, de houten barakken door kolen- of houtkachels. De elektrische voorzieningen waren vaak aan storingen onderhevig. In deze paragraaf worden niet alle kampen, waar Nederlandse krijgsgevangenen verbleven, in detail besproken. Voor het verkrijgen van een indruk zijn in bijlage 4A de kampen vermeld waar Nederlandse krijgsgevangenen verbleven, nader gespecificeerd in *Oflags* (bijlage 4B) en *Stalags* (bijlage 4C). In bijlage 8 zijn de kampen opgenomen, die bezocht zijn door Zweedse en/of Zwitserse vertegenwoordigers onder vermelding van de naam, het nummer en de locatie van een kamp, alsmede het aantal krijgsgevangenen per kamp. De beschouwingen van de bezoekers, die meerdere malen in dezelfde kampen zijn geweest, zijn belangrijk voor de beeldvorming.

Hoe door de gevangenen over een dergelijk bezoek werd gedacht blijkt uit het volgende commentaar van een krijgsgevangene: "Eens in de 4 of 5 maanden kregen wij bezoek van hetzij iemand van het Zweedse, hetzij iemand van het Zwitserse gezantschap: de twee neutrale landen, die als beschermende mogendheden voor de krijgsgevangenen in Europa optraden. Kwam zo'n knaap op bezoek dan waren de Duitsers al een tijd van tevoren zo druk als een klein baasje. Het hele kamp werd grondig schoongemaakt en opgeknapt. Bezoek van de Zweedse legatie in Stanislau, 29 augustus 1943".¹⁷²

2. Het dagelijkse leven

Over de gang van zaken en de gezondheidszorg in de kampen is de meeste informatie verkregen uit eigentijdse documenten, opgeslagen in de diverse archieven. De beschrijvende en de verhalende literatuur [deze is in de literatuurlijst met een * gemerkt] alsmede gesprekken en correspondentie met ex-krijgsgevangenen hebben belangrijke aanvullende informatie geleverd.¹⁷³ Met nadruk dient te worden gesteld dat het leven in krijgsgevangenenkampen niet kan worden vergele-

172. Van Amstel, *De zak met vlooien*.

173. De geraadpleegde archieven en secundaire bronnen zijn opgenomen in de Bronnen en Literatuurlijst.

Der Führer
und
Oberste Befehlshaber der Wehrmacht
Führerhauptquartier, den 30. Mai 1943

Geheim!

Befehl über das Kriegsgefangenenwesen.

Das Kriegsgefangenenwesen hat mit der Dauer des Krieges und der zunehmenden Zahl der Kr. Gef. immer mehr Bedeutung für die Kriegswirtschaft und für die Bedürfnisse der Truppe gewonnen.

Der Einsatz der Kr. Gef. bei der Wehrmacht und im zivilen Bereich ist heute von höchster Bedeutung für die Deckung des Kräftebedarfs. Es kommt daher darauf an, die Arbeitskraft der Kr. Gef. zu erhalten und die Kr. Gef. an richtiger Stelle, zur rechten Zeit und nach ihrer Eignung zur Arbeit einzusetzen. Hinzu kommt die zunehmende Verwendung von Kr. Gef. im Hilfsdienst der Truppe.

Die Behandlung der in deutschem Gewahrsam befindlichen feindlichen Kr. Gef. wirkt auf die in feindlicher Hand befindlichen deutschen Kr. Gef. zurück. Zum anderen ist sie, mit Ausnahme der Behandlung der sowjetischen Kr. Gef., an zwischenstaatliche Abkommen gebunden.

Um diese Gesichtspunkte einheitlich zur Geltung zu bringen, werden Behandlung und Einsatz aller Kr. Gef., auch der etwa den Wehrmachteinheiten als eigene Kr. Gef. überlassenen, ausschließlich vom OKW — bezüglich des Einsatzes in engster Verbindung mit dem Generalbevollmächtigten für den Arbeitseinsatz (GBA) — geordnet und geleitet.

Zur Sicherung der gleichmäßigen Anwendung dieser Richtlinien hat der Chef OKW für sich und für seine Beauftragten, insbesondere für den Inspekteur des Kriegsgefangenenwesens, das Besichtigungsrecht bei sämtlichen in deutschem Gewahrsam befindlichen Kr. Gef.

Entgegenstehende Anordnungen des OKW und der Wehrmachteinheiten treten außer Kraft.

Im Auftrage
Der Chef des Oberkommandos der Wehrmacht
gez. Keitel.

BA/MA RW 48/v.12/203.

nr 9

*In dit Befehl werd de nadruk gelegd op het inzetten in het arbeidsproces van krijgsgevangenen; het OKW was verantwoordelijk.
BA-MA documentnr RW 48/v. 12/203.*

ken met dat in andere gevangenkampen in Duitsland en in de bezette gebieden in Europa. Krijgsgevangenen vielen onder het straffe Duitse militaire regime, daarover kon geen misverstand bestaan. Dit werd nog eens expliciet vastgesteld in het *Befehl über das Kriegsgefangenenwesen* van 30 mei 1943, dat ter illustratie hier is opgenomen. Hun positie was immers dank zij internationale verdragen, een totaal andere dan die van civiele gevangenen in gevangnissen dan wel van gedeporteerden in concentratiekampen. De krijgsgevangenen vielen onder toezicht van een beschermende mogendheid en kregen ondersteuning van internationale humanitaire organisaties. Over het verschil in behandeling in een concentratie- dan wel krijgsgevangenenkamp volgen enkele typerende uitspraken: de ex-krijgsgevangene H. Smits¹⁷⁴, destijds sergeant van de Nederlandse Landmacht, had, vóór zijn krijgsgevangenschap begon in mei 1944, drie maanden doorgebracht in het *Polizeiliches Durchgangs Lager Amersfoort*. Hij beschreef mij, tijdens ons gesprek op 17 februari 1995, zijn overplaatsing van het concentratiekamp Amersfoort naar het krijgsgevangenenkamp Mühlberg am Elbe als “een overgang van de hel naar de hemel”. Als gijzelaar was de reserve-kapitein P. Lieftinck in Sint Michielsgestel. In de zomer van 1942 werd hij als krijgsgevangene op transport gesteld naar Lissa en hij vertelde hierover: “Hoewel ik niet wist wat mij nu verder boven het hoofd hing, ervaarde ik de overgang naar een

174. Kriegsgefangenennummer 271192.

militaire gevangenschap als een grote verbetering. In tegenstelling tot het gijzelaarschap, stond het krijgsgevangenschap dank zij de Conventie van Genève onder internationale rechtsbescherming".¹⁷⁵ Over zijn ervaringen schreef luitenant-kolonel K.L. Bloema in *Het Parool* van 18 april 1978: "Ik zelf kan niet meespreken over de mensonwaardige behandeling van de gevangenen, zoals deze in de concentratiekampen plaats vond, maar ik heb drie jaar doorgebracht in krijgsgevangenkampen, die een nog milde vorm van gevangenschap vormden".¹⁷⁶

Het dagelijks leven in de kampen, met name in de *Oflags* was er een van "Een grenzeloze verveling, je kunt nu eenmaal niet - dag in, dag uit - studeren, kaarten, brieven schrijven, discussiëren en debatteren, pogingen om te ontsnappen mislukten meestal al bij de gedachte", aldus de eerder geciteerde luitenant-generaal b.d. Schepers in ons gesprek op 6 september 1994. De krijgsgevangenen in de *Stalags* hadden - mede door de gedwongen arbeid - meer afwisseling in hun dagelijkse bestaan. Door hun dagelijkse gang naar de *Arbeitskommandos* kwamen zij ook buiten hun kamp en werden zij daar geconfronteerd met Duitse burgers en met de gevolgen van de oorlogvoering, voornamelijk bombardementen. Met het keren van de krijgskansen in 1943 en de daarop volgende jaren was een verharding te constateren, niet alleen in de behandeling van krijgsgevangenen, maar ook bij de Duitse troepen zelf. Het aantal krijgsraadvonnissen nam toe, zowel bij de eigen troepen als bij krijgsgevangenen. Door Duitse krijgsraden zijn van 1939-1945 meer dan 35.000 vonnissen geveld wegens desertie. Van de 22.000 doodvonnissen in deze processen zijn er 15.000 voltrokken.¹⁷⁷ In de rapporten van de Zweedse diplomaten zijn acht krijgsraadprocessen uit 1944 en één uit 1945 aangetroffen die betrekking hebben op Nederlandse krijgsgevangenen; er zijn geen krijgsraadprocessen gevonden uit jaren daarvoor. De processen hebben betrekking op: in bezit zijn van Duits geld; beschuldiging van mishandeling; gebruik maken van Duitse eigendommen; weigeren van een dienstbevel; plundering en diefstal; mishandeling van collega-officieren; geslachtelijk verkeer met een Duitse vrouw; *Gehorsamsverweigerung*; intimidatie van een officier. Voor details, zoals verdediging en uitspraak, uit deze processen wordt verwezen naar bijlage 9. Een ander voorbeeld van hardere maatregelen betrof de *D.U.[Dienstunfähig]* verklaringen. Dit waren verklaringen van artsen, die de krijgsgevangenen op grond van ziekte of gesteldheid ongeschikt verklaarden voor het verrichten van arbeid. De officier van gezondheid H.F. Thoss, werkzaam in *Arbeitskommando* 3016 van *Stalag* VA bij Stuttgart, schreef hierover in zijn rapport van 23 juli 1944: "Op het Bureau van het *Kriegsgefangenen Lazarett* te Ludwigsburg deelde men mij mede, dat de D.U.verklaringen van de Ned. Krijgsgevangenen tot nader order niet meer aan het OKW mogen worden doorgegeven. Reden onbekend". Hij schreef als vervolg hierop in zijn rapport van 12 februari 1945: "Inmiddels werden vele D.U. verklaringen ongeldig, doordat men een strengere maatstaf aanlegde, die ook bij het Duitse Leger werd ingevoerd".¹⁷⁸ Door de opmars van het Rode Leger werd het dagelijks leven in vele kampen in

175. Bakker en van Lent, *Pieter Liefstinck 1902-1989*. 79. Liefstinck, hoogleraar aan de Economische Hogeschool in Rotterdam, kreeg grote bekendheid als minister van Financiën in het kabinet Schermerhorn/Drees (24 juni 1945-3 juli 1946).

176. De Jong, *Het Koninkrijk*, deel 14/1. 554.

177. Wette, *Deserteurs der Wehrmacht*. 61.

178. CMA: arch. bundel correspondentie krijgsgevangenen.

1944 en 1945 beheerst door overplaatsingen vanuit het Oosten naar meer in het Westen gelegen oorden. De talloze verplaatsingen van de krijgsgevangenen militairen zijn feitelijk alleen goed te traceren bij de officieren, zij werden namelijk meestal als groep verplaatst; voor nadere details hierover wordt verwezen naar bijlage 4B. De zwaarste beproeving bij overplaatsing is die van de officieren uit Grune bei Lissa geweest. De Zweed Gavrell schreef in zijn brief, naar aanleiding van een niet-officieel bezoek aan Oflag 67 bij Neubrandenburg op 21 februari 1945: "De Nederlandse officieren uit Oflag XXIC/Z (Grune bei Lissa) zijn na een afschuwelijke tocht van vier weken in Neubrandenburg aangekomen".¹⁷⁹ Van deze reis hadden zij het eerste gedeelte te voet moeten afleggen, een tocht van tien dagen om vanaf hun kamp de rivier de Oder te bereiken. De reeds eerder geciteerde kapitein Lieftinck zei hierover "Onze commandant hield zijn woord. Een veldkeuken die ons vergezelde, zorgde regelmatig voor voedsel. Na tien dagen en nachten bereikten we volslagen uitgeput de Oder".¹⁸⁰ Uit dit citaat blijkt duidelijk hoe belangrijk de voeding voor de krijgsgevangenen was; er werd niet gerept over de kou en de zwaarte van de tocht, maar de veldkeuken was voor hen het belangrijkste. Over voeding wordt in alle boeken van krijgsgevangenen in allerlei bewoordingen geschreven en in bijeenkomsten van ex-krijgsgevangenen is het nog steeds een dankbaar onderwerp van gesprek, waarbij de objectiviteit meestal ver te zoeken is.

nr 10

*Een groepje Nederlandse
reserve- officieren in Oflag
XXI C/Z*

179. BuZa: arch. LA/BB/473a.

180. Bakker en Van Lent, Pieter Lieftinck 1902-1989. 84.

De mening van de krijgsgevangenen over de voeding is te subjectief en te emotioneel beladen om hieraan een waarde-oordeel toe te kennen. Afhankelijk van de plaatsing in een *Arbeitskommando* kon de voeding variëren van heel goed (op een boerderij) tot heel slecht (zoals bij de *Hydrierwerke* in Brüx). In het laatste geval komen de meeste klachten neer op te weinig in volume en voedingswaarde, te weinig variatie, onvoldoende groente, geen fruit, wel waterige soep. Over de voedselsituatie in de kampen is uit de rapporten van de buitenlandse waarnemers evenmin een goed objectief oordeel te verkrijgen. In de rapporten van de Zweedse en Zwitserse bezoekers werd gewoonlijk in algemene zin gesproken over de voeding. Ter illustratie hiervan enige beschrijvingen van hun hand. De Zweed Gavrell rapporteerde, naar aanleiding van zijn bezoek op 5 augustus 1944 aan *Oflag XXIC/Z* bij Grune bei Lissa, waar 420 reserve-officieren verbleven, dat vanwege de verjaardag van Prinses Irene: "war es ein gemeinsames Festessen, an dem auch der Vertreter teilnahm. Bei dem Festessen wurde der Prinzessin gehuldigt und der Königlichen Familie gedacht".¹⁸¹ Hij rapporteerde naar aanleiding van zijn bezoek op 23 en 24 oktober 1944 aan *Stalag IVC* bij Wistriz: "Der Vertreter will einen Ausspruch des Vertrauensmannes [J.J.D. Beintema] des Arbeitskommandos Brüx nicht unerwähnt lassen: Hier braucht keiner hungrig zu sein".¹⁸² Hij vermeldde in zijn rapport niet of de krijgsgevangenen het met deze uitspraak eens waren; gehoord hun commentaren lijkt mij de uitspraak van deze vertrouwensman wat te mooi om waar te zijn. De Zwitserse gedelegeerde Landolt deelde in zijn rapport, naar aanleiding van zijn bezoek op 28 september 1944 in *Oflag 67* bij Neubrandenburg, mee, dat het voedselrantsoen 1600 caloriën bedroeg, dat wil zeggen een toestand van ondervoeding. De Zwitserse gedelegeerden M.W. Kleiner en Dr Thudichum bezochten op 2 november 1944 *Stalag XIB* bij Fallingbomstetel en hun oordeel over de voeding luidde: "Les rations sont réglementaires, c'est-à-dire tout à fait insuffisantes". Over hun bezoek op 14 november 1944 aan *Stalag XIA* in Altengrabow gaven zij het volgende commentaar: "Impression générale: Le camp peut être considéré comme mauvais. La nourriture serait particulièrement mauvaise".¹⁸³ De Zwitserse gedelegeerde M.W. Kleiner bezocht op 10 februari 1945 het *Arbeitskommando Steyrkopf* van *Stalag XIIID*, waar 39 Nederlandse krijgsgevangenen werkten. Hij besloot zijn rapport met: "Conclusion: Le ravitaillement que doit assurer les Autorités allemandes rencontre de grosses difficultés. Il n'y a pas été distribué de nourriture pendant plusieurs jours".¹⁸⁴ In de kampen diende de voeding te voldoen aan de *Lebensmittelweisung der Heeresstandortverwaltung - Abt. Verplegung*. Volgens deze aanwijzing werd wekelijks een *Speise-Zettel* (voedingslijst) opgemaakt, die van kamp tot kamp in samenstelling verschilde. Bij onderzoek in de archieven zijn enkele voedingslijsten gevonden, die als objectief kunnen worden beschouwd. Voor de Nederlandse officieren in

181. BuZa: arch. LA/BB 473b, documentnr 23639.

182. CAD: arch. Krijgsgevangenen 1940-1945, doos 11, documentnr 1866P; bundel: Wehrkreis IV Dresden.

183. BuZa: arch. LA/BB/473 MII.

184. BuZa: arch. LA/BB/473q.

Stanislau was het **weekverbruik** (28 sept tot 4 okt 1942) als volgt samengesteld: "Fleisch 300 gr; Fett 206 gr; Quark 93,75 gr; Nährmittel 402 gr; Zucker 175 gr; Dt.Tee 14 gr; Marmelade 262,5 gr; Brot 2000 gr; Kartoffeln 2100 gr; Gemüse und Hülsenfrüchte 135 gr; Gewürze und Zutaten: Salz = täglich 20 gr; Knoblauchpulver 0,03 gr". Onduidelijk is wat onder *Nährmittel* moet worden verstaan, de vertaling levensmiddelen geeft niet aan welke. Voor de berekening is gekozen voor peulvruchten. Het verbruik werd nauwkeurig over drie maaltijden per dag gedurende de aangegeven week verdeeld, waarbij in de *Zettel* nog aanwijzingen werden gegeven indien bepaalde levensmiddelen niet voorradig waren, zoals:

"Infolge Gemüseknappheit der hiesigen Gegend ist die Verpflegungsausgabestelle Stanislau nur auf Nachschub angewiesen. Mit einer laufenden Gemüseversorgung ist nicht zu rechnen. Sofern Gemüse eintreffen sollte, wird die Ausgabe gegen Einsparung anderer Verpflegungsmittel im entsprechenden Verhältnis getätigt".¹⁸⁵

De totale hoeveelheid voeding in deze lijst kwam dus neer op 5.550 gram per week of 793 gram per dag, waarvan eiwitten 42 gram, vetten totaal 45 gram waaronder verzadigde vetten 16,5 gram, koolhydraten 248 gram. Het dagrantsoen leverde een energie op van 1602 kcal. De algemene indruk van de samenstelling van het voedingspakket is niet onvoldoende te noemen, aan de schaarse kant maar geen extreme tekorten, gelet op weinig bewegingsmogelijkheden en dus weinig energie nodig. Echter te weinig vitamine C, kalk en mineralen. In het rapport van de OvG Erkelens is een authentieke voedingslijst aangetroffen van het *Kgf.Lager 17/18* bij Brüx in het Sudetenland, onderdeel van *Stalag IVC*.¹⁸⁶ Het rantsoen in dit *Lager* kwam neer op 32.377 gram voor 31 dagen = per dag 1044 gram, waarvan 46 eiwitten, 22 vetten, 313 koolhydraten. Volgens de berekening uit die dagen leverde dit menu 1.782 calorieën per dag. Een absoluut tekort, want volgens de Duitse voedingsofficier had een man van 70 kg, bij een arbeid van 10 uren per dag, 3.570 Cal nodig. Hij gebruikte voor zijn berekening de boeken *Innere Medizin* van G. von Bergmann en *Statistik von Atzler*. Berekening volgens de voedingsmiddelentabel 1996 van het Voorlichtingsbureau voor de Voeding levert iets andere getallen, namelijk 1045 gram per dag, waarvan 53 eiwitten, vetten totaal 40, verzadigde vetten 10, koolhydraten 268, cal 1690. Opmerkelijk is de hoeveelheid zout, tien tot twintig gram per dag.¹⁸⁷ In het tweede halfjaar van 1944 tot mei 1945 verslechterde de voedseltoestand in alle kampen dramatisch. De voedingswaarde in deze periode schommelde tussen 1600 à 1700 calorieën per dag volgens het rapport van de Zweed Gavrell, naar aanleiding van zijn bezoek aan *Stalag VA* bij Ludwigsburg op 14 maart 1945.¹⁸⁸ De energiebehoefte van een man van 70 kg, met een merendeels zittend leven, werd toentertijd geschat op 2400 cal.¹⁸⁹ In de herinneringen van ex-krijgsgevangenen staan het tekort aan voedsel en het voortdurend hongergevoel dan ook nog

185. ibidem: 471, doos 358. Rapport van de Zweed Von Rosen over zijn bezoek op 30 september 1942 aan *Stalag* 371.

186. CMA: arch. correspondentie artsen, citaat uit zijn verslag van 11 juni 1945.

187. Met dank aan Willy Angenent-van Gent, voedingsdeskundige te Zeewolde, voor haar adviezen en rekenwerk.

188. BuZa: arch. LA/BB/473n.

189. Van Loghem, *Algemene Gezondheidsleer*. 246.

steeds vooraan. Krijgsgevangenen dienden behandeld te worden als de eigen troepen, maar voor de Duitse troepen en de burgerbevolking in Duitsland gold gaandeweg eveneens voedselschaarste. De voedingstoestand in de kampen was na september 1944 te vergelijken met die in het door de geallieerden bevrijde deel van Nederland. Hier kwam het aantal calorieën per persoon per dag niet boven de 1600, in Zuid-Limburg was dat nog lager.¹⁹⁰

4. De Rode-Kruispakketten

nr 11

Samenstelling van RK-pakketten en de voedingswaarde.

Inhoud 1^e Nederlandse Pakket

2	pakjes	consi sigaretten
4	rollen (2 ons)	biscuits
1	rol (1/2 pond)	fortas kaaks
1	pond	suikerklontjes
2	rollen	pepermunt
2	rollen	vruchten drops
1	pak	suiker
1	pot	leverpastei
1	stuks	ontbijtkoek
1	pakje	kaas
1	pakje	melkpoeder
1	blik	appelstroop
1	blik	jam
1	pot	mosterd
1	zak	specerijen

Voedingswaarde:	Kcal	10265
	Eiwit	214
	Vet	244
	KH	1795

Inhoud 2^e Nederlandse Pakket

1	pak	suiker
1	pot	leverpastei
4	rollen	biscuits
1	rol	forto kaaks
1	stuks	ontbijtkoek
1	pakje	ham
1	pakje	soep
1	blikje	ossenstaartsoep
1	stuks	jusblokje
1	zak	melkpoeder
1	blik	appelstroop
1	blik	jam
1	pot	mosterd
1	zak	specerijen
40	gram	tabak
40	stuks	sigaretten
10	stuks	sigaren

Voedingswaarde:	Kcal	16525
	Eiwit	320
	Vet	140
	KH	3024

Inhoud *Canadees* Pakket

1	pak	kaken
1	zakje	zout
1	zakje	peper
1/2	pond	suiker
1/2	pond	corned beef
1/2	pond	varkensvleesch
1	literbus	melkpoeder
1/2	pond	gemalen koffie
1/2	pond	jam
1	pond	roomboter
1	blik	zalm
1	blik	sardines
1/4	pond	pruimen
1/4	pond	rozijnen
1	plak	chocolade
1	stuk	toiletzeep

Voedingswaarde:	Kcal	13320
	Eiwit	469
	Vet	875
	KH	885

Inhoud *Amerikaans* Pakket

1	pond	boter margarine
1	bus/ liter	volle melkpoeder
1/2	pond	corned beef
1	ons	lever
2	stuks	toiletzeep
100	klontjes	suiker
120	gram	koffie extract
1/2	pond	varkensvlees
1/2	pond	biscuits
1	blik	zalm
1	pond	pruimen/ rozijnen
1	tablet/ 200 gr.	chocolade
60	(1) stuks	sigaretten
200	gram	lem lem

Voedingswaarde:	Kcal	10265
	Eiwit	214
	Vet	244
	KH	1795

Inhoud *Engels* Pakket

1	1 tablet/100 gr	chocolade
50	gram	chocolade poeder
10	gram	rijst in room
1/2	pond	corned beef
1/4	liter	gecondenseerde melk
1	stuks	toilet zeep
1/2	pond	boter margarine
1	blik	zalm
1	blik	haring in tomatensaus
1	blik	tomaten puree
1	pak	dadels of vijgen
1	blik	doperwt en vleesch
2	rollen	frujetta
1/2	pond	biscuits
1/2	pond	pudding
1/4	ons	thee
1/2	pond	spek

Voedingswaarde:	Kcal	8785
	Eiwit	255
	Vet	512
	KH	750

Inhoud *Argentijns* Pakket

2	tabletten	chocolade
1	busje	koffie
2	pond	suiker
1/2	pond	maizena
1	literbus	volle melkpoeder
1	pond	corned beef
1/2	pond	varkensvleesch
1/2	pond	ham cq. rosbief
1/2	pond	roomboter
2	stuks	toiletzeep

Voedingswaarde:	Kcal	14740
	Eiwit	460
	Vet	711
	KH	1632

Het tekort aan voeding in de kampen werd tot medio 1944 gecompenseerd door Rode-Kruispakketten. De inhoud hiervan was, afhankelijk van het land van herkomst, gevarieerd. Wat de voedingswaarde betreft waren de pakketten goed samengesteld. De samenstelling naar voedingswaarde van de verschillende pakketten varieert van 8785 tot 16525 Kcal; eiwitten van 203 g tot 469 g; vetten van 140 g tot 875 g; koolhydraten van 750 g tot 3024 g. Belangrijk voor de krijgsgevangenen waren de koffie, sigaretten en andere rookartikelen en de zeep. De sigaretten in het Nederlandse pakket waren van het eenheidsmerk *Consi*, de kwaliteit was dermate slecht dat ze feitelijk alleen in de buitenlucht te roken waren. De sigaretten in de Amerikaanse pakketten waren bekende merken als *Old Mac*, *Lucky Strike*, *Camel*. De pakketten waren tevens belangrijk voor het moreel van de krijgsgevangenen. Tussen rokers en niet-rokers was een levendige ruilhandel. Aan de distributie van de Nederlandse pakketten kwam echter in september 1944, tengevolge van de spoorwegstaking in Nederland, een einde. De verspreiding vanuit Genève van buitenlandse pakketten werd in het tweede halfjaar van 1944 tot mei 1945 geleidelijk aan steeds minder door de toenemende transportproblemen in Duitsland. Uit de rapporten van de buitenlandse waarnemers alsmede uit verslagen van ex-krijgsgevangenen is gebleken dat in diverse kampen, met name de *Stalags*, de verstrekking van Rode-Kruispakketten gemiddeld één per persoon per maand was. De secretaris van de ex-krijgsgevangenenorganisatie in Nederland berichtte hierover het volgende: "Het eerste Amerikaanse Rode-Kruispakket arriveerde met de Kerst van 1943. De laatste met de Kerst van 1944. De pakketten kwamen zeer onregelmatig door, soms één in de maand, dan weer twee tot drie in een maand en soms een half pakket. Ik schat dat wij in 1944 ongeveer een vijftiental pakketten ontvangen hebben".¹⁹¹ De Zweed Gavrell rapporteerde, naar aanleiding van zijn bezoek aan Nederlanders in *Stalag XIIID* bij Waldbreitbach op 25 November 1944, dat voor geen der nationaliteiten nog Rode-Kruispakketten beschikbaar waren. Wel werden door 43 Nederlandse krijgsgevangenen in de *Arbeitskommandos Hohe Grete und Steyrkopf* arbeidskleding en schoenen ontvangen.¹⁹² Het laatste was zeer opmerkelijk, want pakketten met kleding en schoenen behoorden bij Nederlanders in de *Stalags* tot zeldzame gebeurtenissen. Bij het hoofdbestuur van het NRK was in april 1943 een lijst ontworpen met goederen welke **niet** in Rode-Kruispakketten mochten voorkomen. Hieronder vielen "Pakjes met schriftelijke mededelingen voor de ontvanger en met voorwerpen, die verboden zijn of die door de wijze van verpakking aan de controle zullen worden onttrokken bv alle soorten middelen, die geschikt zijn een ontvluchting te vergemakkelijken, worden niet meer uitgeleverd".¹⁹³

Het werkblad, met deze moeilijk te interpreteren zin, werd vervolgd met een lijst van verboden voorwerpen zoals alle soorten betalingsmiddelen, grote zakmessen en scharen, wapens, ammunitie en ontplofbare stoffen, lonten, ontstekingsmiddelen, spiritus en alcoholhoudende dranken, maar ook sigarenpijpjes van papier en sigarettenpapier. Voorts waren verboden boeken en drukwerken met bedenkelijke of ergerlijke inhoud, buitenlandse couranten, boeken met bijgevoegde landkaarten. Het is uit de archieven niet duidelijk geworden hoe deze merkwaardige

191. Eigen arch.: schriftelijk bericht dd 4 juli 1944 van Jan Mojet, met krijgsgevangennr 105857 geregistreerd in *Stalag IVB* bij Mühlberg am Elbe en tewerkgesteld in het *Arbeitskommando Brünz*.

192. BuZa: arch. LA/BB 473q, documentnr 35405.

193. CMA: Werkblad NRK van 1 april 1943, Documentnr 82.

lijst tot stand is gekomen en op wiens initiatief. Gezien de situatie van de krijgsgevangenen komt de lijst nu wat naief over. Bij het Rijks-Magazijn van Geneesmiddelen in Amsterdam werden alcoholhoudende dranken nu voorzien van het etiket "medicinaal", waardoor de inhoud van de flessen gesanctioneerd werd.

5. Kleding en schoeisel

Kleding en schoenen van de gevangenen waren heel slecht, zeker van hen die afgevoerd waren in krijgsgevangenschap in 1943 en later. Zij waren meestal op transport gegaan in burgerkleding en ondervonden daarvan kwalijke gevolgen. Voor de status van krijgsgevangene was het uniform bepalend; hieraan werd een militair herkend. In het opvangkamp in Altengrabow werden zij dan ook niet als krijgsgevangenen beschouwd, maar behandeld als terroristen. Na opheldering van dit misverstand kregen zij allerlei soorten uniformkleding afkomstig van verschillende naties. Burgerkleding mocht niet worden gedragen, het vergrootte de mogelijkheden tot vluchten. De CICR-gedelegeerden Thudichum en Landolt bezochten Stalag IVC bij Wistritz op 27 oktober 1944 en rapporteerden onder meer: "Habillement: Les Hollandais portent des uniformes de toutes teintes".¹⁹⁴ Stalag XIB bij Fallingbomel werd op 2 november 1944 bezocht door Thudichum en Kleiner, van het CICR. Hun mening over de kleding was: "L'état des vêtements est très mauvais partout. Les habits ne sont plus que des loques".¹⁹⁵ Mogelijkheden voor reparatie van kleding en schoenen waren niet of nauwelijks aanwezig; op dit gebied werden de mannen dan ook erg inventief. Dat de slechte toestand van kleding en schoenen van invloed was op de gezondheid moge duidelijk zijn. De slechte bescherming tegen de arbeids- en weersomstandigheden leverde huidirritaties, verwondingen en infecties op. In de Stalags waren de Nederlanders met de soldaten van het Rode Leger en Italië het slechtst gekleed. In vrijwel alle rapporten van zowel de Zweedse diplomaten als van de Zwitserse gedelegeerden, werd hiervan melding gemaakt. Door de gedwongen arbeid van de Stalag-gevangenen was hun kleding aan sterke slijtage onderhevig en daardoor in veel slechtere toestand dan in de Oflags. De officieren waren destijds in uniform vertrokken en hadden later nog uniformen nagestuurd gekregen. Waarom de poging van de Nederlandse regering tot verbetering van de toestand van kleding en schoenen is mislukt, is beschreven in hoofdstuk 3.7.

194. BuZa: arch. LA/BB 473o, documentnr 5703.

195. Ibidem 473q, documentnr 35405.

De hygiënische toestand in de kampen stond in nauw verband met de aard van de legeringsgebouwen en het aantal krijgsgevangenen. Tekort aan water en schoonmaakmiddelen was een groot probleem. Daarbij voegde zich, met name in de houten gebouwen, de plaag van vlooiën, luizen en ander ongedierte. Voor de persoonlijke hygiëne was het tekort aan zeep funest. Zelfs in een kamp als het *Stalag 371* bij Stanislaw, in feite een *Oflag*, met grote stenen gebouwen en een vrij constante bezetting van officieren en hulppersoneel, was het niet mogelijk de hygiëne behoorlijk te handhaven. De Zwitserse gedelegeerde Bubb bezocht het kamp op 30 augustus 1943; de bezetting bestond toen uit 1560 Nederlandse officieren en 120 krijgsgevangenen van andere nationaliteit als kampwerkers. Desondanks concludeerde Dr Bubb in zijn rapport: "Le camp, dans son ensemble, ne laisse pas une impression entièrement satisfaisante. A part la vermine, qui incommode beaucoup les prisonniers, l'installation matérielle semble convenable".¹⁹⁶ Blijkbaar was het zelfs in een kamp met stenen gebouwen niet mogelijk, het ongedierte de baas te worden. Het bestrijden van wandluizen (*punaises* in de Franse rapporten) bleef, ondanks allerlei desinfectie maatregelen, vrijwel altijd zonder resultaat. Door het tekort aan zeep en onvoldoende wasmogelijkheden leverde de klerluis veel ongemak. Door de overplaatsingen in 1943 en 1944 uit kampen in het *Generalgouvernement* en het Oosten van Duitsland naar het Westen raakten niet alleen de *Stalags* maar ook de *Oflags* overvol met krijgsgevangenen. Ondanks de steeds verder verslechterende hygiënische omstandigheden, zijn grote epidemieën van vlektyfus niet uitgebroken.

7. Werk- en arbeidsomstandigheden

Volgens de Conventie had de gevangenhoudende mogendheid het recht gebruik te maken van de arbeidskracht van krijgsgevangenen. In artikel 27 waren enkele restricties ingebouwd: officieren konden niet tot arbeid worden verplicht en onder-officieren alleen tot toezichthoudende werkzaamheden. Voor militairen beneden de rang van onderofficier gold de restrictie, dat hun arbeid niet direct ten dienste mocht staan van de oorlogsinspanning van het land dat hen beheerde. Het zal duidelijk zijn dat deze laatste bepaling de mogelijkheid bood van verschil in inzicht over wel of niet toelaatbare arbeid. Een enkel voorbeeld: werken in een houtzagerij was toegestaan, het verwerken van het gezaagde hout tot munitiekisten niet. Over de inzet van militairen (beneden de rang van onderofficier) in *Arbeitskommandos* is veel te doen geweest. In de rapporten van de buitenlandse waarnemers, met name van de Zweden, is hieraan veel aandacht

196. BuZa: arch. LA/BB/471, doos 358, geen documentnr.

besteed. Bij duidelijk gebleken inzet voor de oorlogsindustrie protesteerden de Zweedse diplomaten direct bij de kampleiding. Verder vormden de Zweedse rapporten voor de Nederlandse regering in Londen aanleiding tot het indienen van protesten. In 1943 en 1944 werd de druk van Duitse kampleidingen op de krijgsgevangen onderofficieren, om niet-toezichthoudende arbeid te verrichten, groter. Middelen als vermindering van de dagelijkse rantsoenen werden hierbij ingezet, al of niet met resultaat. Per *Arbeitskommando* waren niet alleen het aantal ingezette krijgsgevangenen, maar ook de arbeidsomstandigheden sterk wisselend, afhankelijk van de betrokken industrie. Het werken van enkele krijgsgevangenen op een grote boerderij kan niet worden vergeleken met arbeid van grote aantallen in een metaalfabriek of petrochemische industrie. De arbeidsduur bedroeg gemiddeld tien uur per dag, gedurende zes dagen per week. In dringende gevallen en indien haast was geboden, bijvoorbeeld bij het laden en lossen van spoorwagens, werden de krijgsgevangenen tot arbeid op zondag verplicht. Bij protesten hiertegen kregen de Zweedse diplomaten meestal het principe van 'gelijke monniken, gelijke kappen' te horen: Duitse militairen en arbeiders werkten ook op zondag. In bepaalde industriegebieden stonden de krijgsgevangenen bloot aan luchtaanvallen van de geallieerden, zowel overdag als s' nachts. Het industriegebied in het Tsjechische Brůx (Most), waar veel Nederlandse krijgsgevangenen werkten in een grote petro-chemische industrie, was hierdoor berucht. Als gevolg van de luchtbombardementen zijn onder hen talloze doden gevallen.

8. Discipline en tuchthandhaving

Overeenkomstig artikel 45 van de Conventie waren de bepalingen van het Duitse militaire straf- en tuchtrecht van kracht op de in Duitse handen zijnde krijgsgevangenen. In de kampen waren het toezicht en de strafbevoegdheid volgens het *Militärstrafgesetzbuch* in eerste instantie de verantwoordelijkheid van de kampcommandant. Deze liet meestal het disciplinaire toezicht over aan de kampoudsten in de *Oflags* of de vertrouwensmannen in de *Stalags*. In de *Oflags* waren de krijgsgevangenen ingedeeld volgens nationaliteit en per nationaliteit meestal in eenheden, vergelijkbaar met een compagnie, waarvan de sterkte, afhankelijk van het aantal krijgsgevangenen, varieerde. De kampoudsten werden verantwoordelijk gesteld voor de gedragingen van hun mannen. In de *Oflags* met Nederlandse officieren waren de compagniescommandanten de tot straffen bevoegde autoriteit, waarbij intern gebruik werd gemaakt van het geldende Nederlandse militaire straf- en tuchtrecht; deze militaire rechtsgang is te vinden in de Rapportboekjes, aanwezig in het Krijgsgevangenenarchief bij het CAD. In *Oflag* 67 bij Neubrandenburg bedroeg in 1944 het aantal gestraften 235, het aantal straffen 308, waarbij 3.204 dagen arrest werden uitgedeeld, waarvan 2128 dagen voor ontvluchting en pogingen daartoe en 139 dagen voor het in bezit hebben van

vluchtmiddelen.¹⁹⁷ De Zweed Gavrell deelde in zijn rapport mede dat hij bij bezoek aan dit kamp op 21 augustus 1944 drie officieren 'in isolatie' had aange- troffen. Zij waren door de kampcommandant voor hun veiligheid apart onderge- bracht in verband met hun nationaal-socialistische gevoelens. Zij verzochten de Zweedse diplomaat om overbrenging naar een voor hun veiliger omgeving. Na overleg met de kampcommandant zijn zij overgeplaatst naar elders. In de *Stalags* moesten de vertrouwensmannen de discipline onder hun mannen handhaven. Per nationaliteit waren de krijgsgevangenen meestal ingedeeld volgens hun legering in barakken. Een barakoudste was verantwoordelijk voor een redelijke gang van zaken in de barak, waarbij kleine overtredingen en geschillen onderling werden opgelost. Het is bekend dat in kampen met veel Franse krijgsgevangenen een eigen politiedienst fungeerde, belast met het handhaven van de orde en disci- pline, niet alleen onder de eigen landgenoten. De Nederlandse vertrouwensman- nen moesten op eigen gezag en overredingskracht de discipline onder hun man- nen handhaven. Hierbij werd veel gebruik gemaakt van verbaal, maar soms ook van fysiek geweld. Klachten over krijgsgevangenen, bij de kampcommandant aangebracht door bewakingspersoneel, alsmede klachten in omgekeerde richting, werden door hem in behandeling genomen. Hierbij werd getracht zoveel moge- lijk de zaak intern af te doen met disciplinaire maatregelen, zoals strafcorvee, achterhouden van een Rode-Kruispakket, of een periode van detentie in het kamp. Beide partijen (kampleiding, kampoudsten cq vertrouwensmannen) pro- beerden zoveel mogelijk de zaken intern af te doen. Zaken, zoals schietpartijen door bewakingspersoneel met dodelijke afloop, leverde veel papierwerk op en moest gemeld worden bij het *Wehrkreiskommando* en was slecht voor de goede naam van de kampcommandant. De Zweed Österlind heeft een geval beschreven van een schietpartij. Hij bezocht op 16 en 17 februari 1944 *Stalag VA* bij Ludwigsburg (6), de *Arbeitskommandos* 3016 bij Stuttgart (764) en 3026 bij Herrenberg (33), tussen haakjes het aantal Nederlanders. In zijn rapport ver- meldde hij dat tijdens een ruzie met een wachtpost één Nederlandse krijgsge- vangene was doodgeschoten.¹⁹⁸ De leiding en de bewakingseenheden van de kampen waren afkomstig uit het zogenaamde reserveleger, eenheden die niet meer geschikt voor frontdiensten; het bewaken van kampen en *Arbeitskomman- dos* was hun belangrijkste taak. Ontsnappingen van krijgsgevangenen mochten, indien mislukt, alleen krijgstuuchtelijk worden afgedaan volgens artikel 50 van de Conventie. Meestal bestond de straf op ontsnapping uit enkele weken detentie, eenzame opsluiting in een cel in het kamp. Deze periode diende tevens als qua- rantaine om het verspreiden van besmettelijke ziekten tegen te gaan. De meeste geslaagde ontsnappingen hebben plaats gevonden in de *Oflags*. Volgens de Conventie konden officieren niet tot arbeid worden verplicht, behoudens hand- en spandiensten voor eigen mensen. Officieren hadden derhalve tijd te over om plannen te maken voor ontsnapping. Over deze pogingen en gelukte ontsnappin- gen zijn talloze boeken geschreven en hierop zal niet verder worden ingegaan. Door de verplaatsingen van krijgsgevangenen vanuit het Oosten naar het Westen namen de mogelijkheden tot vluchten toe. Door de Duitse overheid werd getracht een einde te maken aan het aantal vluchtpogingen en geslaagde ontsnappingen

198. BuZa: arch. LA/BB 473n, documentnr 17419. Zijn rapport werd in Londen ontvangen op 4 juli 1944.

199. De volledige en officiële tekst van deze maatregel is gepubliceerd in Van de Vosse, Het Informatiebureau van het NRK.

door toepassing van de zogenaamde *Aktion Kugel*.¹⁹⁹ Deze maatregel van de *Geheime Staatspolizei* van 4 maart 1944 betrof het onderwerp: “Masznahmen gegen wiederergriffene flüchtige kriegsgefangene Offiziere und nichtarbeitende Unteroffiziere mit Ausnahme britischer und amerikanischer Kriegsgefangener”. De instructie, uitgewerkt in een document van drie dicht betypte pagina's, hield in het kort in, dat ontsnapte krijgsgevangenen (met uitzondering van Britse en Amerikaanse) bij arrestatie onder de codenaam “*Stufe Roem.3*” overgedragen moesten worden aan de plaatselijke *Chef der Sicherheitspolizei (SIPO) und der Sicherheitsdienst (SD)*. Deze autoriteit diende vervolgens zorg te dragen voor transport naar het concentratiekamp Mauthausen, alwaar de gearresteerde krijgsgevangenen werden overgedragen onder de codenaam *Aktion Kugel* en kort na aankomst gedood. Op deze wijze zijn zeker elf Nederlandse officieren, na ontsnapping en arrestatie, om het leven gekomen. Deze handelwijze, uiteraard volkomen in strijd met de Conventie, werd met allerlei geheime voorschriften omgeven. Zowel de Duitse legerautoriteiten, onder wier jurisdictie de krijgsgevangenen doorgaans vielen, als de beschermende mogendheden en het CICR werden van deze maatregel niet in kennis gesteld. In de instructie van *Aktion Kugel* was over gevangen genomen Britse en Amerikaanse krijgsgevangenen het volgende vastgelegd: “Wiederergriffene flüchtige britische und amerikanische Offiziere und nichtarbeitende Unteroffiziere sind immer der Wehrmacht zu überstellen”. In de periode van maart 1944 tot februari 1945 zijn van alle nationaliteiten, waarvan militairen in Duitse krijgsgevangenschap waren, ongeveer 4.700, waaronder meer dan tweeduizend soldaten van het Rode Leger om het leven gekomen als gevolg van de *Aktion Kugel*.²⁰⁰

9. Vrije tijdsbesteding

De categorie krijgsgevangenen die het meest beschikte over vrije tijd waren de officieren en beroeps-onderofficieren. Zij ontplooiden allerlei activiteiten om hun tijd door te brengen. Er werden lezingen gegeven, cursussen gevolgd, muziek gemaakt, en plannen en voorbereidingen voor ontsnappingspogingen werden uitgedacht en soms ten uitvoer gebracht. Verder werden allerlei sporten beoefend en in kampen met meerdere nationaliteiten werden diverse competities georganiseerd. Daarnaast was er een grenzeloze verveling met eindeloos praten over de internationale toestand. Er waren mogelijkheden om Duitse kranten te lezen, daarnaast werden in grote kampen gestencilde kampkranten gemaakt met nieuwtjes, artikelen en gedichten. Ondanks alle activiteiten bleef het bestaan leeg en zonder uitzicht, waardoor spanningen ontstonden in het geestelijke vlak. Ontladingen in de vorm van explosief gedrag tot depressieve toestanden (prikeldraadziekte, ook wel *wire-craziness* genoemd) waren dan ook geen uitzondering. In hoofdstuk 6.6 wordt aandacht besteed aan de opname van psychiatrische patiënten in speciale klinieken. In de *Stalags* waren de mogelijkheden voor ont-

200. De Hartog, *Officieren*. 258.

spanning gering, de mannen maakten lange arbeidsdagen en hadden daarna vrijwel alleen tijd om voor zich zelf te zorgen. De mogelijkheden voor sportbeoefening in de *Stalags* beperkten zich voornamelijk tot balsporten en boksen. Afhankelijk van de aanwezigheid van veldgeestelijken waren er mogelijkheden voor godsdienstoefeningen, waarvoor doorgaans veel belangstelling bestond. Afhankelijk van de grootte en de ligging van een kamp of *Arbeitskommando* was er soms de mogelijkheid van bewegingsvrijheid buiten de poort. Wandelen of passagieren in een stad na volbrachte arbeid is mogelijk geweest. Tegen het einde van de oorlog waren bewakers bereid, in ruil voor sigaretten of koffie, een andere kant op te kijken. In bedrijven werkten naast krijgsgevangenen ook dwangarbeidsters, meestal gedeporteerd uit de Oekraïne. Hier ontstonden contacten, welke buiten diensttijd konden worden voortgezet als *Lagers* met krijgsgevangenen en met dwangarbeidsters naast elkaar waren gelegen, zoals o.a. in Dresden het geval is geweest.

10. Postverkeer

In de artikelen 35 tot en met 41 van de Conventie waren regels omtrent het postverkeer naar en van de krijgsgevangenen vastgesteld. In deze artikelen werd ondermeer bepaald dat de oorlogvoerenden - ieder voor zich - bepaalde regelingen konden vaststellen over het aantal te verzenden brieven, briefkaarten en pakketten. In de regeling van 20 juli 1942 werd door de betrokken afdeling van het OKW nauwgezet vastgesteld wat wel en niet mocht in het postverkeer. De in deze regeling opgenomen richtlijnen voor de Nederlandse krijgsgevangenen zijn samengevat en verwerkt in bijlage 12. Voor brieven en briefkaarten naar en van krijgsgevangenen gold portvrijdom. In artikel 40 van de Conventie werd de censuur op het postverkeer en de pakketzendingen geregeld. Alles wat op dit gebied binnenkwam of uitging, werd onderworpen aan de censuur. In ieder kamp waren censoren aangesteld, die voor hun taak nauwkeurige richtlijnen hadden ontvangen van het OKW, de zogenaamde *Prüferfiebel*. In ieder kamp beschikte een censor over een eigen censuurstempel, met daarin zijn persoonlijke nummer. Op deze wijze was altijd een controle achteraf mogelijk. Ook de Rode-Kruispakketten werden aan censuur onderworpen. Hiermee werd de Zweed Österlind geconfronteerd bij zijn bezoek aan *Stalag VA* bij Ludwigsburg op 16 februari 1944. De *Lagerkommandant* had op advies van de censor een zending sigaretten in beslag genomen. Op de verpakkingen van sigaretten van het merk *Old Gold* kwam namelijk de volgende tekst voor: "Freedom. Our heritage has always been freedom - we can not afford to relinquish it - our armed forces will safeguard that heritage, if we, too, do our share to preserve it". Na overleg van de Zweedse *Vertreter* met de *Lagerkommandant* werd de inbeslagname opgeheven.²⁰¹ Voor het moreel van de krijgsgevangenen waren postverkeer en pakketzendingen van groot belang. Na het uitbreken van de spoorwegstaking in Nederland in september 1944 was het postverkeer alleen nog mogelijk via Genève, er mochten dan

uitsluitend briefkaarten worden gebruikt met een maximum aan tekst van vijftiengintig woorden. De vertraging sindsdien in het postverkeer was enorm, over en weer duurde het maanden.

11. Betalingen

In de betalingen aan Nederlandse militairen in Duitse krijgsgevangenschap zijn enkele varianten te onderkennen. De grondregel voor betalingen aan militairen die in krijgsgevangenschap werden gebracht was, dat zij geacht werden in werkelijke dienst te zijn. Aan deze status ontleenden de krijgsgevangen officieren en gelijkgestelden (zoals officieren van gezondheid en geestelijken) hun rechten op bezoldiging krachtens artikel 23 van de Conventie. De Nederlandse generaals, ondergebracht in *Oflag VIII E* (een *Kurhotel* in Johannisbrunn), “ontvangen oorlogstractement in *Lagergeld* en kunnen een gedeelte daarvan naar Nederland laten verzenden”, volgens mededeling van de Zweedse luitenant-kolonel E. de Laval in zijn rapport naar aanleiding van zijn bezoek aan de generaalsgroep op 20 juni 1941.²⁰² Een soortgelijke regeling gold voor de militairen van de Colditz-groep. Zij ontvingen aanvankelijk tweemaal per maand een bedrag, afhankelijk van hun rang, in Duits kampgeld, tot een maximum van 200 *Reichsmarken*. Met dit geld konden zij cantine artikelen kopen, kapper- en corveediensten betalen en abonnementen nemen op Nederlandse en Duitse tijdschriften en kranten. Voor gehuwde officieren was een regeling getroffen, waarbij maandelijks een deel van hun salaris aan de echtgenoten in Nederland werd overgemaakt, eveneens tot een maximum van 200 *Reichsmarken*, aldus een mededeling in het rapport van de Zweed Von Rosen, naar aanleiding van zijn bezoek aan *Oflag IVC* bij Colditz op 6 oktober 1941.²⁰³

Nadat in mei 1942 de beroepsofficieren waren teruggebracht in krijgsgevangenschap, werd in Nederland orde gesteld op hun bezoldiging en de te verlenen machtigingen in verband met betalingen aan de familierelaties in Nederland. Hiertoe verscheen in juli 1942 een circulaire van de Commissaris voor de belangen van de voormalige Nederlandsche Weermacht met als onderwerp “Financieele positie van de krijgsgevangen militairen, enz”.²⁰⁴ De circulaire betrof de beroeps- en reserve-officieren, alsmede de beroeps-onderofficieren; zij werden bezoldigd volgens hun laatst beklede rang. De Nederlandse officieren in *Stalag 371* bij Stanislaw konden maandelijks een bedrag tot maximaal 400 *Zloty* opnemen bij de *Lagerbank*. Er was geen mogelijkheid om vanuit Stanislaw geld naar Nederland over te maken in verband met *Devisentechnische Schwierigkeiten*. Hierover berichtte de Zweed Von Rosen in zijn rapport naar aanleiding van zijn bezoek aan Stanislaw op 30 september 1942.²⁰⁵

Deze problemen waren er niet in Neubrandenburg, hier werd in 1944 door de *Lagerbank* in totaal een bedrag van 957.184 *Reichsmarken* naar Nederland over-

202. Ibidem: 471, doos 358, documentnr 3690 GA.

203. Ibidem: documentnr 5796 GA.

204. CAD: arch. Krijgsgevangenen 1940-1945, doos 10, bundel archief It-kol Tielens, verslag A(1942).

205. BuZa: arch. LA/BB/AZ 471, doos 358.

gemaakt door middel van een soort girodienst.²⁰⁶

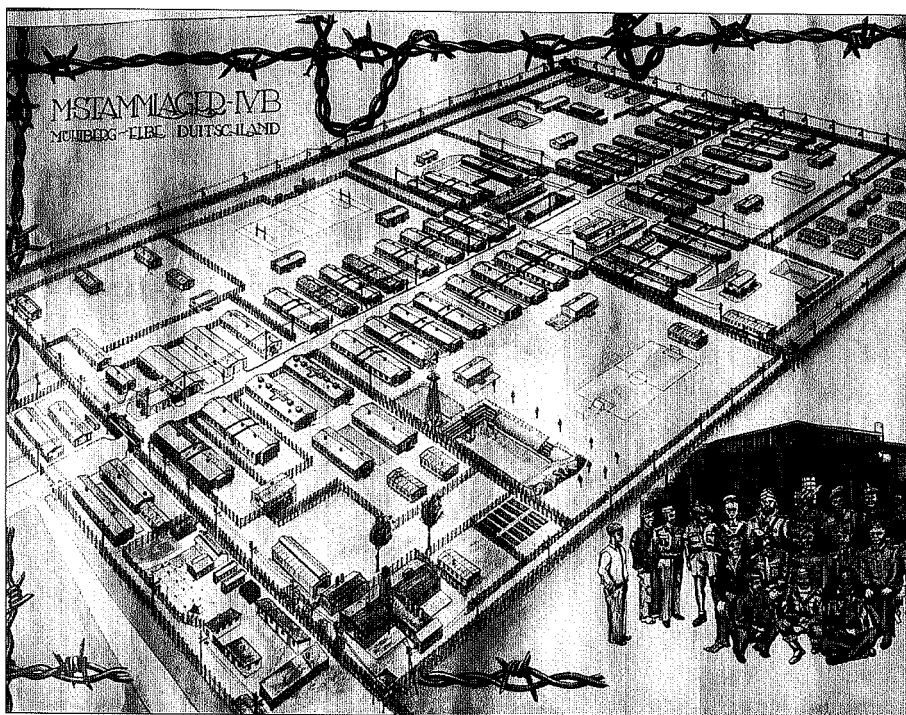
In 1943 werd reservepersoneel beneden de rang van officier en dienstplichtig personeel opnieuw in krijgsgevangenschap gebracht. In de circulaire van 23 juli 1943 van voornoemde Nederlandse commissaris werd gesteld dat zij geen militaire inkomsten verkregen. Men ging er vanuit dat zij recht hadden op beloning voor te verrichten arbeid, conform artikel 34 van de Conventie. Aan hun gezinnen in Nederland werd kostwinnersvergoeding verleend. Overeenkomstig het voornoemde artikel van de Conventie werden de tot arbeid verplichte krijgsgevangenen voor hun werk in Duitsland betaald. Deze betaling vond voor een deel plaats in kampgeld, het overige deel van hun loon werd gedeponneerd bij bankinstellingen. De administratie van de betalingen werd verzorgd door de kampadministraties. Met deze administratie en de afdracht van lonen aan banken liep het echter niet altijd zoals het behoorde. Naar aanleiding van rapporten van Zweedse waarnemers, deelde in Londen de Minister van Oorlog aan zijn ambtsgenoot, de Minister van Buitenlandse Zaken, bij brief van 6 september 1944, ondermeer het volgende mede: "Ofschoon de 67 krijgsgevangenen in het *"Arbeitskommando Gorkau II"*²⁰⁷ 180 Rijksmark per maand verdienen en daarvan zestig op hun bankrekening in het kamp zou zijn gestort, blijkt bij navraag dit in het geheel niet te zijn gebeurd".²⁰⁸ Hij vroeg hierover aan de betrokken minister om opheldering via de Zweedse gezant in Berlijn. In de archieven is over deze zaak verder geen nader bericht gevonden. De slotalinea van Conventie artikel 34 laat aan duidelijkheid niets te wensen over: "Het saldo, dat op rekening van den gevangene blijft, zal hem aan het eind van zijn gevangenschap worden ter hand gesteld. In geval van overlijden zal het langs diplomatieken weg aan de erfgenamen van den overledene worden overgemaakt".

Andere mogelijkheden waren in 1929 door de makers van de Conventie niet voorzien. Echter in mei 1945 werd aan de geallieerde eis van onvoorwaardelijke overgave door de Duitse regering gevolg gegeven middels een aantal capitulaties. Hierna was van een ordentelijke overdracht van krijgsgevangenen en hun administraties in de kampen aan de geallieerden geen sprake. In diverse kampen waren leiding en bewaking van de ene dag op de andere verdwenen. Van uitbetaling aan de krijgsgevangenen van hun verdiende loon kwam derhalve niets terecht. Vele Nederlandse krijgsgevangenen waren ondergebracht in kampen in Oost-Europa, hun lonen waren bij bankinstellingen in deze regio gedeponneerd. Door de politieke ontwikkelingen na 1945, het IJzeren Gordijn en de periode van de Koude Oorlog, hebben de ex-krijgsgevangenen hun salaris over hun arbeid in krijgsgevangenschap nooit ontvangen, hierover wordt nader ingegaan in hoofdstuk 7.5.

206. SMG: bureau DOC-INFO, documentnr 564/A, p.36.

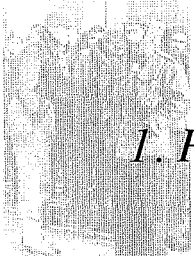
207. Dit *Arbeitskommando* was een *Radiobetrieb*.

208. CAD: arch. Krijgsgevangenen 1940-1945, doos 8, bundel "Correspondentie kapt. H.S. Gonggrijp", documentnr 186.

nr 12

Bij Nederlandse ex- krijgsgevangenen goed bekend: Stalag IVB bij Mühlberg am Elbe

1. Personeelsvoorziening

In de jaren 1940 en 1941 was het aantal van zeventig Nederlandse krijgsgevangenen te klein om eigen militair geneeskundig personeel in te zetten. Hun geneeskundige verzorging was in handen van de Duitse militair geneeskundige diensten. In de kampen werkten niet alleen Duitse militaire artsen met geneeskundig personeel, maar ook krijgsgevangen artsen en verplegers van andere nationaliteiten. Hiertoe behoorde vanaf mei 1942 ook Nederlands geneeskundig personeel, want het aantal Nederlandse beroeps-officieren dat werd teruggevoerd in krijgsgevangenschap was zodanig dat hun geneeskundige verzorging - op grond van Conventie artikel 14 - vanuit Nederland geregeld diende te worden. De uitvoering hiervan lag in eerste instantie bij de Commissaris voor de Belangen van de voormalige Nederlandse Weermacht, in samenwerking met de RGD en het hoofdbestuur van het NRK. Voor uitzending van geneeskundig personeel was goedkeuring vereist van de Duitse militaire autoriteiten, in dit geval de *Sanitätschef beim Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden*. Mij is niet gebleken dat er van de zijde van de Nederlandse artsenorganisatie (de Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst, in de bezettingsjaren illegaal voortgezet onder de naam *Medisch Contact*) enige bemoeienis is geweest met de uitzending van artsen ten dienste van de Nederlandse krijgsgevangenen.²⁰⁹ De RGD was (zoals reeds vermeld) een overblijfsel van de militair geneeskundige dienst, welke na de capitulatie in mei 1940 in feite had opgehouden te bestaan en waarvan in september 1941 de restanten werden ondergebracht als RGD bij het Departement van Sociale Zaken (afdeling Volksgezondheid).²¹⁰ Vanuit deze Dienst werden de (reserve) officieren van gezondheid aangeschreven met het verzoek zich te melden voor dienst in de kampen. De uitzending geschiedde op basis van vrijwilligheid. Bij de betrokkenen waren de motieven voor uitzending uiteraard van verschillende aard, zoals avontuur of huwelijksproblemen, maar krijgsgevangenschap was ook een methode om onder de aandacht van de Duitse bezetter uit te komen. In mei 1942 werden de eerste vier artsen (in hun militaire rang van officier van gezondheid) uitgezonden voor dienst in het *Oflag XIII B* bij Langwasser; per 15 augustus 1942 werden zij afgelost door een nieuwe groep van vier artsen.²¹¹

De artsen, tandartsen en verplegers vertrokken per trein van het station Staatsspoor in Den Haag naar Amersfoort; hier was de *ArmeeKriegsgefangenen-sammelstelle 23* gevestigd in de Waterloo-Kazerne, vanwaar het verdere transport werd geregeld. Zij waren bij hun reizen gekleed in hun Nederlands uniform en voorzien van een officiële Rode Kruis armband.²¹² Zij reisden naar hun bestemming voor een periode van gemiddeld drie tot zes maanden in 1942 en 1943; in 1944 werd de aflossingstermijn op een jaar gesteld.²¹³ Bij terugkeer naar

209. De Vries, MC 1941-1945.

210. Beschikking van de secretaris-generaal van het Departement van Sociale Zaken dd 17 september 1941, no. 1677 H/P.G.D. *De Nederlandse Staatscourant* van 17 september 1941, no. 181.

211. CAD: arch. SG, doos 2, bundel 2.

212. Boerman, 'Herinneringen aan *Oflag 67*'. 17.

213. CMA: arch. correspondentie Krijgsgevangenen, brieven van Chef RGD dd 17 dec 1942 en 13 maart 1944.

nr 13

Groepje Nederlandse krijgsgevangenen, waarvan één met een RK-armband.

Nederland begeleidden zij vaak groepjes krijgsgevangenen die om gezondheidsredenen en/of leeftijd werden teruggezonden. Over hun bevindingen in de kampen rapporteerden de artsen maandelijks aan de voorzitter van het NRK en de chef van de RGD door tussenkomst van de *Sanitätsoffizier beim Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden*. Deze rapporten waren meestal in het Duits gesteld. Bij terugkeer in Nederland stuurden de artsen informeel verslagen naar de chef van de RGD. Het archief van deze dienst over de periode 1942-1945 is niet compleet aangetroffen. Reeds eerder is gememoreerd, dat delen ervan verloren zijn gegaan tengevolge van het bombardement op het Haagse Bezuidenhout op 3 maart 1945. Een volledig inzicht en overzicht van het werk van de RGD in Den Haag in deze periode is daardoor niet verkregen, evenmin als een nominatieve opgave en registratie van het uitgezonden geneeskundig personeel. Uit de verslagen van buitenlandse waarnemers omtrent hun bezoeken aan kampen en uit de rapporten van artsen zijn namen van het geneeskundig personeel verzameld en opgenomen in bijlage 2. De artsen en verplegers werden uitgezonden naar die kampen, waar de meeste Nederlandse militairen verbleven. De enkele tandartsen zijn alleen werkzaam geweest in de *Oflags* bij Stanislau en Neubrandenburg.

In kampen en *Arbeitskommandos* met weinig Nederlanders bleven deze aangewezen op de geneeskundige hulp van artsen van andere nationaliteiten. Het zal duidelijk zijn dat hierbij taalproblemen een belangrijke belemmering waren. In *Stalag 369* bij Kobierzyn (omgeving Krakau) verbleven 395 Nederlanders meest beroeps-onderofficieren van de marine. Hun voornaamste klacht was, dat zij niet konden beschikken over een eigen arts en over veldgeestelijken. In zijn rapport, naar aanleiding van zijn bezoek op 17 maart 1944 aan dit kamp, schreef de Zweed Carsjö dat deze klacht door de kampcommandant als volgt werd verklaard: "Mir wurde erklärt, dass sich solche aus Holland nicht in genügender

Zahl freiwillig gemeldet hätten".²¹⁴ Voor de klacht van de Nederlanders en de verklaring van de kampcommandant werd echter op een onverwachte manier een oplossing gevonden. Op 27 maart 1944 kwam, onvrijwillig(!), de reserve officier van gezondheid 2e klasse A.D. Erkelens in Kobierzyn aan. Hij was op 6 maart 1944 in Rotterdam gearresteerd wegens *Beteiligung an Medisch Contact*. Hij werd overgebracht naar de Waterloo-kazerne in Amersfoort, en aangewezen voor dienst in een kamp, op grond van artikel 14 van de Conventie, waarin gezegd wordt, dat krijgsgevangen gemaakte officieren van gezondheid vastgehouden mogen worden ter behandeling van de eigen krijgsgevangenen.²¹⁵

Dat de verklaring van de commandant van *Stalag* 369 als terecht moet worden gekwalificeerd, blijkt uit de vraag van de vertrouwensman ²¹⁶ in *Stalag* IVG bij Oschatz in zijn brief van 5 november 1943 om een arts voor de ongeveer achthonderd Nederlanders. Zijn brief, gericht aan het NRK in Den Haag, werd ter behandeling doorgezonden aan de RGD en daar ontvangen op 30 november 1943. Er is geen actie op ondernomen, hij kreeg zelfs geen antwoord.

Volgens de geraadpleegde documenten, zoals eerder vermeld, werden in dienst gesteld en uitgezonden naar kampen met Nederlandse militairen: drieëndertig artsen, vier tandartsen en zevenentwintig verplegers. Op basis hiervan moet worden geconcludeerd dat dit aantal niet toereikend is geweest voor een doeltreffende geneeskundige verzorging van de ongeveer tienduizend Nederlanders die verspreid zijn geweest over ten minste 47 locaties. Als positief punt moet worden gesteld dat de onderlinge samenwerking met het geneeskundig personeel van andere nationaliteiten in het algemeen als uitstekend werd beschreven, hetgeen uiteraard een gunstige invloed had op de gezondheidszorg als geheel.

nr 14

Een medisch team van het Rode Leger: links staand de arts, zittend op de treeplank de chauffeur, drie verpleegsters. De auto een Russische Gaz-05-193. Foto Dick van Maarseveen, april 1945.

214. BuZa: arch. LA/BB/471III, documentnr 1472/553.

215. CMA: arch. bundel correspondentie artsen. Citaat uit zijn verslag van 11 juni 1945.

216. Dienstplichtig sergeant Th.C. Nieman, Kgfnr 107878.

2. Materieelvoorziening

Bij de rapporten van de artsen waren vaak bestellijsten gevoegd voor genees- en verbandmiddelen, alsmede tandheelkundige materialen. Maandelijks werden hiervoor bestellingen gedaan. In de aanvragen voor geneesmiddelen werden voornamelijk gevraagd sulfapreparaten (toen de therapie bij infectieziekten), middelen tegen diarree en wonderolie tegen obstipatie, digitalis preparaten, kalmeringsmiddelen als luminal. Bij de aanvraag voor verbandmiddelen vallen vergeten namen op zoals Engels pluksel (gebleekt linnen weefsel voor wondbehandeling) en hospitaallinnen. Verder werden allerlei laboratorium benodigheden gevraagd, injectiespuiten en naalden; zelfs stijfsel voor de witte dokters- en verplegersjassen ontbrak niet op de bestellijsten. Wat stevast op iedere lijst voorkwam was cognac, liefst in flessen van één of twee liter! De bestellingen werden geplaatst bij het Rijks Magazijn voor Geneesmiddelen (RMG) te Amsterdam. Bij het RMG werd men onder invloed van de richtlijn van het NRK, wat wel en niet verzonden mocht worden, dan ook erg inventief, de cognac werd afgeleverd onder de naam "medicinale alcohol", wat geen problemen opleverde bij de verzending en de *Prüfung*. In 1942 en 1943 konden de meeste bestellingen nog behoorlijk worden geleverd. De tandheelkundige materiaalvoorziening verliep redelijk naar wens en werd niet alleen verzorgd door het RMG maar ook door een firma in tandheelkundige materialen te Utrecht. Kleine leveranties werden vaak meegegeven aan geneeskundig personeel dat naar de kampen vertrok. Grote hoeveelheden werden per trein verzonden, echter aan deze mogelijkheid kwam een einde in september 1944 door de spoorwegstaking in Nederland. Er onstond toen direct een tekort aan genees- en verbandmiddelen en aan tandheelkundige materialen. De reeds eerder genoemde OvG Erkelens deelde in zijn rapport mee dat voor de dagelijkse uitgebreide wondbehandelingen veel verband nodig was. Van Duitse zijde werden papieren verbanden, gaas en medicamenten verstrekt toen de zendingen uit Nederland ophielden, evenals medicamenten. Dank zij Amerikaanse sigaretten kon hij aan verbandmiddelen komen in een apotheek in Brüx en in een winkel voor medische instrumenten in Teplitz-Schönau.

3. Geneeskundige rapportage

In het CMA zijn rapporten aangetroffen van *Der niederländische Chefarzt* en artsen, die werkzaam zijn geweest in *Stalag 371* (het officierskamp bij Stanislaw) en *Oflag 67* bij Neubrandenburg. Van deze kampen zijn éénendertig maandrapporten over de periode 7 september 1942 tot 6 april 1945 bewaard gebleven. Van het laatste kamp, waarheen in januari 1944 de Duitse en Nederlandse bezetting van Stanislaw overgeplaatst was, is tevens het jaaroverzicht 1944 aanwezig. De rapporten bevatten gegevens over de voedingstoestand van de mannen, het klimaat, de personele en algemene zaken. Daarbij gevoegd opgaven van het aantal zieken en het aantal dat opgenomen was in ziekeninrichtingen buiten de kampen,

meestal onder vermelding van de diagnose en prognose. Uit deze gegevens is een beeld verkregen van de eerste- en tweedelijns gezondheidszorg in de kampen en van de meest voorkomende ziekte- en doodsoorzaken onder de krijgsgevangenen. Van *Oflag 67* zijn tevens bewaard gebleven ongeveer duizend poliklinieekaarten. Gelet op de verwarde toestand in mei 1945 is het heel bijzonder te noemen dat iemand kans heeft gezien een doos met deze kaarten mee te nemen naar Nederland. Hoe deze uiteindelijk bij het CMA terecht zijn gekomen, is niet meer te achterhalen. Bij de beoordeling van de rapporten en de kaarten uit de *Oflag*s moet gerealiseerd worden dat in deze kampen een geselecteerde groep mannen aanwezig was, voornamelijk in de leeftijd van 25-45 jaar en door hun beroep een vrij homogene groep.

Van andere kampen, met name van de *Stalags*, zijn slechts enkele maandrapporten in de archieven aangetroffen. De *Stalag*-gevangenen vormden geen homogene groep, werden gedwongen tot arbeid onder vaak moeilijke en gevaarlijke omstandigheden met een grote kans op ongevallen. Hiermee moet rekening worden gehouden bij vergelijking van hun gegevens met die van de *Oflag*-gevangenen

4. Preventieve maatregelen

In boeken geschreven door krijgsgevangenen wordt melding gemaakt van diverse preventieve maatregelen, want de angst voor epidemieën zat er bij de Duitse autoriteiten goed in. In de opvangkampen werden van de krijgsgevangenen schermbeeldfoto's gemaakt. Deze foto's van het röntgenologisch borstonderzoek ter opsporing van tuberculose werden gehecht aan de *Personalkarte* van de krijgsgevangenen. Daarna volgden gewoonlijk inentingen tegen pokken en tyfus.²¹⁷ Bij terugkeer na een ontsnapping werden quarantaine maatregelen getroffen in verband met vrees voor vlektyfus (*Fleckfieber*).²¹⁸ Een dergelijke maatregel viel in de regel samen met de straf na ontsnapping, in de vorm van twee of drie weken eenzame opsluiting. Op 17 november 1942 werd de gehele bezetting in Stanislau ingeënt tegen tyfus en paratyfus A en B, hetzelfde gebeurde op 21 augustus 1944 in *Oflag 67* bij Neubrandenburg. In vrijwel alle kampen werd aan deze vormen van preventie veel aandacht besteed. Hierdoor zijn in de meeste kampen met Nederlanders geen grote epidemieën voorgekomen.

85

5. Eerstelijns gezondheidszorg

Hieronder wordt verstaan de gezondheidszorg zoals deze binnen de kampen uitgevoerd werd door het geneeskundig personeel van Nederlandse of andere nationaliteit. In het algemeen had men in een groot *Oflag* of *Stalag* de beschikking

217. Entrop, *Prikkeldraad*; Van Heerde, *Tussen vuur en ijzer*; Koops, *Nacht op den berg*.

218. Van Amstel, *De zak met vlooiën*.

over een barak met één of meerdere ziekenzalen met poliklinische ruimten, een (*Kranken*) *Revier* of *Lazarett* genoemd, afhankelijk van de grootte. Het geneeskundig personeel en de veldgeestelijken waren meestal hierin ondergebracht, een bevoorrechte positie vergeleken met het verblijf in de overvolle barakken. In Stanislau was het *Revier* gescheiden van de overige gebouwen van de kazerne en had het de status van Rode-Kruisgebouw. Op grond hiervan heeft de Nederlandse marine-arts M.J. Nubé een verzoek van een aantal officieren om via het *Revier* te mogen ontvluchten, moeten afwijzen. De status van het *Revier* en de bewoners (personeel met patiënten) zou hierdoor in groot gevaar zijn gebracht, volgens zijn mededeling tijdens ons gesprek op 16 november 1993. In het geneeskundig jaarverslag 1944 van de *Chefarzt* van *Oflag 67* in Neubrandenburg wordt een beeld gegeven van het aantal verrichtingen in dat jaar: het aantal behandelingen in de polikliniek bedroeg ongeveer dertig per dag, het aantal man-verpleegdagen in het ziekenverblijf was 14.000, er waren 215 behandelingen in het krijgsgevangenen hospitaal buiten het kamp, waarvan 45 operaties; voorts deden zich drie gevallen voor van geestelijke stoornis, zeven sterfgevallen en twee patiënten werden naar Nederland overgebracht. Op 1 januari 1944 waren in dit kamp 1.850 Nederlanders. Door overplaatsingen was dit aantal op 31 december 1944 verminderd tot 1.690.²¹⁹ In het jaarverslag wordt geen nadere specificatie gegeven over wat moet worden verstaan onder 'geestelijke stoornis' of wat de reden was voor repatriëring. De dagelijkse gang van zaken voor het geneeskundig personeel was in de diverse kampen in grote lijnen gelijk: spreekuur in de polikliniek (ziekenrapport), behandeling van kleine aandoeningen, verbinden, behandeling van zieken in het *Revier* en in de barakken, het bereiden van dieetmaaltijden in

Mannschaftsstammlager IVC Offizierlager 10.1.1945

Arb.-Kdo. Nr. **Brüe/hydrirerweh** Str. Nr. **2079**

Gültigkeitsdauer: **b.a.w.** Rue

Durée de validité

Ausweis für arbeitende franz. und belg. Kr.-Gef.

(gültig für Arbeit und Freizeit und in Verbindung mit der Erkennungsmarke)

holl.

Inhaber dieses Ausweises ist der **Petrus van der W.** Kr.-Gef.

Le détenteur de ce laissez-passer est le p. d. g. français, **(Vor- und Zuname) (prénom et nom de famille)**

Erkennungsmarke **105932 XIA** Körpergröße **171** cm. Der Kr.-Gef. arbeitet im Arb.-Kdo.

No. **459** Taille **cm.** Le p. d. g. travaille à l'Akdo.

Nr. **459** in **Brüe/hydrirerweh**

No. **459** à **Kgf. Lager 17a/18**

Seine Unterkunft befindet sich in **(6 km.)**

Son cantonnement se trouve à **(6 km.)**

Der Kr.-Gef. darf sich in folgendem Umkreis frei bewegen:

Le p. d. g. est autorisé à circuler librement dans le secteur suivant:

Als Schreiber beim STW Arbeitseinsatz. Ist berechtigt

Botengänge im Werk und außerhalb des Werkes durchzuführen.

Dienstsiegel (Timbre de service)

Unterschrift des Kontrolloffs. mit Ort und Datum)

Signature **Hauptmann u. Haupt-Obst.** (date)

nr 15

Ausweis für Arbeiter. Belangrijk document voor het verkrijgen van enige bewegingsvrijheid, maar ook voor voeding en geld.

primitieve keukens.²²⁰ In de *Stalags* hadden de artsen bij het dagelijkse ziekenrapport (spreekuur), om naast de behandeling, tevens de ondankbare taak mutaties te geven wat betreft de arbeidsgeschiktheid van de betrokkene.²²¹ De reeds eerder genoemde OvG Erkelens was in november 1944 overgeplaatst naar het grote *Arbeitskommando Brūx van Stalag IVC*. Hier waren twaalfhonderd Nederlandse en tweeduizend Franse krijgsgevangenen tewerkgesteld in de *Hydrierwerke*, een fabriek voor synthetische benzine.²²² Gemiddeld kwamen op Erkelens' ziekenrapport dagelijks 120-150 mannen. De mutaties, met betrekking tot de arbeidsongeschiktheid, kenden de gradaties van: "Arbeit, Schonung, Innendienst, Innendienst mit Sitzen, Krankenrevier. Het aantal zieken, dat ik overhield varieerde tussen 12 en 14% der sterkte, geoorloofd was 8-10%".²²³ Van het *Krankenrevier Herzberg*, behorende tot het *Arbeitskommando 5001 van Stalag XI B*, is een rapport over juli 1944 in het CMA aangetroffen. In deze maand werden er 26 zieken verpleegd, tien Hollanders, tien Russen, vijf Italianen en één Fransman; het merendeel was opgenomen wegens been- en voetverwondingen met infecties; tengevolge van een twist tussen twee Nederlanders werd één met een steekwond in de rug wegens ernstig bloedverlies opgenomen in het ziekenhuis in Herzberg; verder werden in het ziekenhuis in Fallingbostel opgenomen één patiënt met een nieraandoening en één krijgsgevangene voor een breukoperatie. Aan het eind van de maand waren er nog zes zieken over, te weten drie Nederlanders, twee Italianen en één Rus. In dit *Arbeitskommando* werkten onder meer 190 Nederlanders in een houtverwerkingsbedrijf.

6. Tweedelijns gezondheidszorg

Hieronder wordt verstaan de intramurale gezondheidszorg, zoals specialistische consulten, laboratorium- en Röntgenonderzoeken, klinische observaties, behandelingen waarvoor ziekenhuisopname noodzakelijk was en klinische psychiatrie. Voor deze zorg waren de artsen aangewezen op *Lazaretten*, die buiten hun kamp waren gelegen. Verwijzing naar civiele ziekenhuizen, in de naaste omgeving van een kamp, behoorde eveneens tot de mogelijkheden. Voor verwijzing naar een *Lazarett* of burgerziekenhuis was altijd toestemming nodig van de *Cheflagerarzt*. Bij onderzoek van de poliklinieekkaarten over de periode mei 1942 tot mei 1945 zijn uit ongeveer duizend consulten 54 verwijzingen tot klinische opnamen gevonden (3,4%). De diagnoses die tot opname hebben geleid waren zeer uiteenlopend, hiervoor wordt verwezen naar bijlage 13. Opvallend zijn de tien operaties wegens *phimos*. Dit relatief grote aantal, vermoedelijk alle verworven tijdens het verblijf in krijgsgevangenschap, doet het vermoeden rijzen van seksuele spelletjes bij mannen tussen de twintig en dertig jaar. Een aantal gevallen van een seksueel overdraagbare ziekte (*gonorrhoe*) bewijst, dat er ondanks een uitdrukkelijk verbod van omgang met vrouwen, de natuur sterker geweest moet zijn dan

220. Boerman, *Herinneringen*.

221. In het militair-geneeskundig jargon wordt onder "mutatie" verstaan een richtlijn aan de commandant over de inzetbaarheid van de krijgsgevangene.

222. Met de bouw van deze fabriek, toen *Hermann Göring Stahl Werke* genoemd, was begonnen in 1939. De fabriek onder de naam *Chemopetrol Litvinov* is nog in bedrijf (1994).

223. CMA: A.D. Erkelens, reserve OvG 2de kl, verslag van 11 juni 1945.

de leer.²²⁴ In dit verband moet gewezen worden op de aanwezigheid van bordelen (*Puffs*). Het was destijds in Duitsland normaal dat in de buurt van kazernes of *Lagers* bordelen waren gevestigd. De toegang voor krijgsgevangenen was uiteraard verboden, doch koffie en sigaretten (uit de buitenlandse Rode-Kruispakketten) waren een gewild en wettig betaalmiddel. In bijlage 13 zijn tevens vermeld een aantal *Lazaretten*, die van belang zijn geweest voor de Nederlanders in *Wehrkreis IV*. Krijgsgevangenen, wegens gezondheidsredenen gerepatriëerd naar Nederland, werden opgenomen en behandeld in het Rijkshospitaal in Utrecht. Na ontslag uit het hospitaal keerden zij terug naar hun *Lager*.

nr 16

Een deel van het voormalige
Lazarett te Brüx, nu Most in
Tsjechië.

Eigen opname 29 sept 1994.

7. Tandheelkundige verzorging

De officieren in *Oflag IVC* werden behandeld door een Duitse tandarts in Colditz. In Stanislaw was aanvankelijk een Russische tandarts, zijn Nederlandse collega arriveerde in maart 1943. Hij bleef tot het einde (mei 1945) bij de Nederlanders zowel in Stanislaw als in Neubrandenburg, en werd geassisteerd door elkaar afwisselende collega's en enig technisch personeel, waaronder tandarts-studenten. In de *Stalags* waren de krijgsgevangenen aangewezen op tandartsen van diverse nationaliteiten. De eerder genoemde officier van gezondheid A.W. Fries vermeldde in zijn rapport, dat in de periode november 1943 tot mei 1944 in Mühlberg twee Franse en één Servische tandarts werkten. Over het jaar 1944 is een beeld verkregen van de tandheelkundige problematiek en het aantal verrichtingen in *Oflag 67* bij Neubrandenburg: behoudens extracties, waren tot maart 1944 geen behandelingen mogelijk wegens gebrek aan tandheelkundige apparatuur. Na plaatsing van twee installaties kon op volle kracht gewerkt worden, totdat eind mei één installatie moest worden ingeleverd. Herhaalde onderbrekingen van de electriciteit en veelvuldige reparaties van instrumenten bemoeilijkten het werk. Desondanks zijn er naast zeventig reparaties van prothesen, het maken van negentien kunstharskronen en het uitvoeren van twaalf kaak-

224. In bijlage 9 is onder nr VII een vonnis opgenomen van een krijgsraad omtrent omgang van een Nederlandse krijgsgevangene met een Duitse vrouw.

operaties, 175 zenuwbehandelingen verricht en 2.350 vullingen gelegd. Verder werden nog 82 volledige of gedeeltelijke prothesen gemaakt. In dit kamp was de sterkte 1.850 man op 1 januari 1944 en door overplaatsingen 1.690 op 31 december 1944.²²⁵ In mei 1944 deelde de chef van de RGD mede aan de vertrouwensmannen in de grote *Stalags*: “Indien de aanmaak van de prothesen in Duitschland kan geschieden, zullen de kosten worden vergoed naar de tarieven, welke zijn vastgesteld voor de Krankenkassen”.²²⁶ Aan de materiaalvoorziening vanuit Nederland kwam in september 1944 een einde door de spoorwegstaking. Gebrek aan zilveramalgaam leverde problemen op, er moest gewerkt worden met koperamalgaam, waar geen gebrek aan was. In de trias goud - zilver - koper wordt het laatste als metaal meestal het laagst gewaardeerd. Toch vond koperamalgaam in de tandheelkunde toepassing, voornamelijk bij de behandeling van melkgebitten. Bij gebrek aan beter werd echter bij volwassenen ook hiermee gewerkt. In het gezaghebbende *Zahnärztliches Lexicon* wordt over koperamalgaam geschreven: “Das Kupferamalgam wird wegen seiner geringen Abrasionsfestigkeit heute fast nur noch bei der Milchzahnbehandlung angewendet. Seine geringere Feuchtigkeitsempfindlichkeit und eine gewisse kariostatische Wirkung lassen es für dieses Gebiet besonders geeignet erscheinen”.²²⁷ Over de voor- en nadelen van de amalgamen zijn in de afgelopen honderd jaar regelmatig discussies geweest en zijn enige interessante publikaties verschenen.²²⁸

8. Toezicht op de gezondheidszorg

Vrijwel alle kampen waar Nederlandse krijgsgevangenen verbleven zijn bezocht door Zweedse en/of Zwitserse vertegenwoordigers, die over hun bevindingen rapport uitbrachten. Maar om de één of andere reden stond *Stalag* 371 bij Stanislaw, waar de Nederlandse officieren verbleven, in een bijzondere belangstelling bij Duitse autoriteiten. Er is geen kamp met Nederlandse krijgsgevangenen te noemen, waar zoveel autoriteiten op inspectiebezoek zijn geweest na aankomst van de Nederlanders in augustus 1942. Tot het einde van dat jaar werd het kamp bezocht door zeven autoriteiten van Duitse, Zweedse en Zwitserse nationaliteit. In 1943 werd het aantal bezoeken en inspecties al wat minder, het liep terug tot vijf. Na oktober 1943 hebben geen bezoeken meer plaats gevonden door Duitse autoriteiten. Een volledig overzicht van het toezicht op de gezondheidszorg in 1942 en 1943 in dit officierskamp is opgenomen in bijlage 14. De totale bezetting (Duitse bewakers en Nederlandse gevangenen) van *Stalag* 371 werd in januari 1944 overgeplaatst naar *Oflag* 67 bij Neubrandenburg, waar alleen bezoeken plaats vonden door Zweedse en/of Zwitserse vertegenwoordigers. Het is duidelijk dat bij het keren der krijgskansen en de daarmee samenhangende verharding van de behandeling van de eigen troepen, de belangstelling van Duitse militaire zijde voor krijgsgevangenen eveneens verminderde. Prominente Duitse bewindslieden hebben de kampen nooit bezocht.

225. SMG: bureau DOC-INFO, documentnr 564/A, p.27 en 39.

226. CMA: Brief van Chef RGD van 9 mei 1944, nr. 62/44.

227. Hoffmann-Axtheim, *Zahnärztliches Lexicon*.

228. Baddock, 'Het Koperamalgaam', (1898); Eibrink Janssen, 'De onschadelijkheid van amalgamen in het bijzonder van koperamalgaam' (1933); De Maar, 'Wie introduceerde het zilveramalgaam in de tandheelkunde?' (1968). Met dank aan de tandarts-historicus Dr F.E.R. de Maar te Den Haag voor het leveren van historisch materiaal op dit gebied.

9. Geestelijke verzorging

Onder geestelijke verzorging werd in het kort verstaan de pastorale zorg. Hiertoe behoorden de verzorging van godsdienstoefeningen en geestelijke bijstand bij ziekte en sterven. De geestelijke verzorgers, in het militaire jargon veldgeestelijken (aalmoezeniers en veldpredikers) genoemd, vallen eveneens onder de Conventie, artikelen 16, 17 en 21. Zij bewegen zich, zoals het door Wentholt zo fraai is omschreven, in het grensgebied tussen 'God en Jan Soldaat'.²²⁹ In de meidagen van 1940 waren vijf aalmoezeniers met krijgsgevangen officieren terechtgekomen in *Oflag VA* in Weinsberg; zij konden daar ongestoord hun priestertaken vervullen en keerden op 8 juni 1940 met de officieren terug naar Nederland.²³⁰ In 1942-1944 werd voor dienst in de krijgsgevangenenkampen een aantal veldgeestelijken op basis van een arbeidsovereenkomst met de Commissaris voor de belangen van de voormalige Nederlandse Weermacht tewerkgesteld; hun aantal is gering geweest. Evenals bij het geneeskundig personeel was de animo - met name bij de Protestantse geestelijken - om vrijwillig dienst te verrichten in kampen niet groot. Het aantal aalmoezeniers heeft in 1942 en 1943 dat van de veldpredikers overtroffen, vermoedelijk door de straffere organisatiestructuur van de Rooms-Katholieke kerk en het celibaat van de geestelijken. Een aanvraag door een vertrouwensman om een aalmoezenier werd ingewilligd. Op 30 augustus 1943 schreef de vertrouwensman in het kamp Mühlberg am Elbe aan de aalmoezenier-organisator in Nederland (H.J.J.M. van Straelen) het volgende: "Ik heb namens 200 R.K. militairen een verzoek bij den Duitsen Commandant ingediend om een Hollandse aalmoezenier in ons midden te mogen hebben. In de onmiddellijke omgeving zijn zeker nog zo'n dubbel aantal R.K. aanwezig. De Franse priesters doen alles, wij gaan dagelijks ter H. Tafel, doch de taal blijft een gemis". Zijn vraag werd in 1944 gehonoreerd door de plaatsing van de aalmoezenier J.F.M. de Sain in dit kamp. Op 15 maart 1944 waren tewerkgesteld negen aalmoezeniers en vier veldpredikers, volgens opgave van Ds J. Ravesloot in Den Haag.²³¹ Nadien is dit aantal nog wel toegenomen, zoals blijkt uit archiefonderzoek, waarbij de namen van elf aalmoezeniers en tien veldpredikers zijn gevonden. Zij zijn vermeld in bijlage 2. Wentholt geeft, in zijn eerder genoemde boek, voor beide groepen het aantal van twaalf, waarbij niet alle namen zijn vermeld. De aanwezigheid van veldgeestelijken in diverse kampen met Nederlandse krijgsgevangenen is van grote betekenis geweest. Zij waren voor de mannen beschikbaar als geestelijk raadsman en als praatpaal, waar hun problemen geheim en veilig waren.²³² Uit het groepje veldgeestelijken in krijgsgevangenschap werden in 1945, ter honorering van hun verdiensten onder moeilijke omstandigheden, aangesteld Ds A.T.W. de Kluis tot hoofd-legerpredikant, Mgr J.F.M. de Sain tot hoofd-vlootaalmoezenier en Mgr H.J.J.M. van Straelen tot hoofd-legeraalmoezenier.

229. Wentholt, *Priesters in Krijgstenue*.

230. Hermans en Van Straelen, *Priesters in het veldgrijs*.

231. SMG: arch. Krijgsgevangenen WOII, inventarisnr IV.

232. De Kluis, *De pastorie van Mühlberg*.

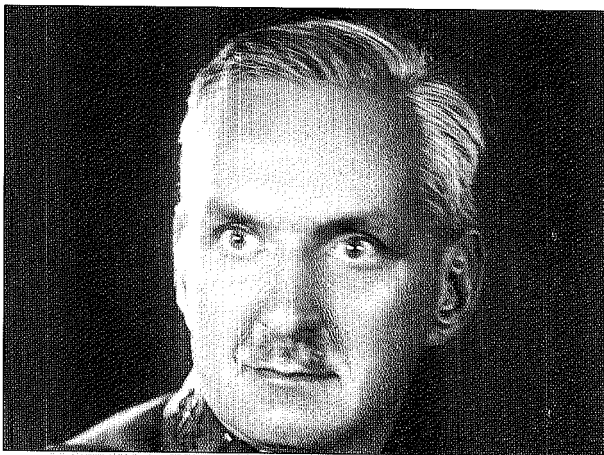
nr 17

Aalmoezenier Mgr J.F.M. de Sain
(1899-1967). Niet alleen als priester
bekend bij zijn mannen, maar ook
als bokser.

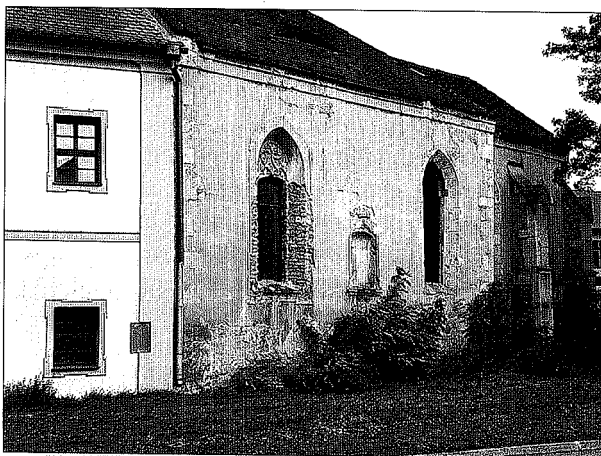
nr 18

Veldprediker Ds F.A. den Boeft
(1896-1966).

nr 19

De voormalige kapel in Brüx, nu
Most in Tsjechië.
Eigen opname 29 sept 1994

10. Algemene ziektebeelden

De ziekmakende factoren waar de krijgsgevangenen aan onderhevig waren, stonden in nauw verband met hun leefomstandigheden en met de hygiëne. Zij leefden in een totaal andere situatie dan ze gewend waren. Evenals de legereenheden in de frontgebieden waren de krijgsgevangenen meestal ondergebracht in barakkenkampen met slechte hygiënische omstandigheden en tekortschietende sanitaire voorzieningen. Daarbij kwamen nog de niet toereikende voeding, harde en zware werkomstandigheden met slechte kleding en schoeisel. In veel kampen heerste een permanente toestand van vervuiling en verluizing, waardoor de porte d'entree voor ziekmakende factoren groter werd. In bepaalde industrieën stonden de mannen bloot aan de gevaren van luchtbombardementen en aan de risico's van het werken met giftige stoffen. Wat de laatst genoemde factoren betreft kunnen de krijgsgevangenen met de civiele (dwang)arbeiders worden vergeleken. Wat andere factoren betreft kan worden gesteld dat het ziektepatroon onder de krijgsgevangenen vergeleken kan worden met dat in de Duitse legers.

Van de in hospitalen opgenomen Duitse soldaten was de verhouding van de oorzaken: zieken 64%, gewonden 27%, ongelukken 6%, bevriezingen 3%. Van alle ziekten behoorde, evenals in de Eerste Wereldoorlog, de helft tot de infectieziekten, te weten: angina 33,4%; influenza 15%; bacillaire dysenterie 15%; difterie 8,2%; tuberculose 5,8%; roodvonk 5,2%; malaria 5,2%; vlektyfus 4,7%; de overige infectieziekten (waaronder tyfus en paratyfus) lagen beneden dit laatste percentage. Deze cijfers zijn ontleend aan een statistische studie over een miljoen Duitse militairen, die voor infectieziekten in hospitalen waren opgenomen.²³³

Infectieziekten zijn, met name in landen met een lage vorm van gezondheidszorg nog steeds verantwoordelijk voor een hoog ziekte- en sterfte cijfer. Bij afnemende hygiëne kunnen deze ziekten wederom actief worden. Om deze redenen worden in bijlage 15 de genoemde infectieziekten besproken naar de stand van de medische kennis in Europa in de jaren 1940-1945. Met nadruk dient gesteld te worden dat geen vergelijking kan of mag worden gemaakt met de diagnostische en therapeutische mogelijkheden anno 1996. Met name wat de therapie betreft was men aangewezen op sulfonamide preparaten en sera, middelen die in kampen nauwelijks voorhanden waren. Antibiotica waren in Europa nog onbekend. Van de infectieziekten behoorden aandoeningen van de luchtwegen (chronische verkoudheid en longontsteking) en van het maag/darmkanaal tot de meest voorkomende. Diarree (in een hevige, explosieve vorm, van kortstondige aard, vijf tot zeven dagen durend, meestal een infectie met een *Salmonella* soort, paratyfus A of B) en obstipatie waren frequente darmstoornissen. Tetanus is onder de Nederlandse krijgsgevangenen nauwelijks voorgekomen ondanks het feit dat in de *Stalags* en *Arbeitskommandos* veelvuldig verwondingen voorkwamen door bedrijfsongevallen en bombardementen. In de Oflag's kwamen nogal wat sportblessures voor, wat zich laat verklaren door de aard van de dagelijkse bezigheden. Wand- en klierluizen, vlooiën en schurft bezorgden de mannen enorm veel ongemak en overlast, ondanks allerlei desinfectiemaatregelen bleef de bestrijding ervan uiterst moeilijk. Van *Arbeitskommando* 3016 van *Stalag* VA (gemid-

233. Verdoorn, *Arts en Oorlog*.

delde sterkte 800 man) bij Stuttgart zijn van 9 mei tot 23 juli 1944 de volgende ziektegevallen genoemd [de aantallen zijn tussen haakjes geplaatst] in een rapport van H.F. Thoss (OvG 2de kl. KNIL): longtuberculose (4), difterie (3), scabies (3), thyreotoxice (3), otitis media (2), meerdere gevallen van pyodermie en van petite chirurgie; enkelmalig voorkomen van appendicitis acuta, polyarthrititis rheumatica acuta, habituele schouderluxatie en pityriasis versicolor.²³⁴ In twee maanden dus twaalf gevallen van een ernstige infectieziekte op een populatie van 800 mannen in de leeftijd van twintig tot dertig jaar; voorts veel huid-aandoeningen en kleine chirurgie. Er zijn geen aanwijzingen gevonden om te veronderstellen, dat het ziektepatroon onder de Nederlandse krijgsgevangenen sterk zou verschillen van dat in de Duitse legers. Deze veronderstelling werd bevestigd na intensieve bestudering van de reeds eerder vermelde artsen-rapporten en polikliniekkarten.

11. Bijzondere ziektebeelden

Een merkwaardig verschijnsel, de klapvoet, een verlamming van de onderbeenspieren door ontsteking van de kuitbeenzenuw (*nervus fibularis*, toen genoemd de *nervus peroneus*), kwam voor bij de Nederlandse officieren in *Stalag* 371 in Stanislaw. Op 30 september 1942 waren van 1.675 krijgsgevangenen er vijftig met een klapvoet, mogelijk door een tekort aan vitamine B1.²³⁵ Merkwaardigerwijs kwam deze verlamming vrijwel alleen voor in dit officierskamp, bij een beperkt aantal mensen. Het verschijnsel trok zelfs de aandacht van de Duitse gezondheidsautoriteiten. Een inspectiebezoek door *Oberstabsarzt Dr Kellner* (*leitender Arzt beim Kommandeur der Kriegsgefangenen*) op 17 september 1942, had gevolgen. Op 29 september 1942 volgde een bezoek van "zwei beratende Internisten aus Berlin, Stabsarzt Dr Fährdrich und Stabsarzt Prof. Dr. Schultze, um sich die B1-Avitaminosen anzuschauen".²³⁶ Naar aanleiding van hun advies werd besloten de dosering van de vitamine B1 injecties (Benerva, Hoffmann-La Roche) te verhogen, voor de betrokkenen had dit een evident resultaat. In het jaaroverzicht 1944 van de Nederlandse geneeskundige dienst in *Oflag* 67 in Neubrandenburg werd opnieuw melding gemaakt van het optreden van klapvoet. In geen van de rapporten en verslagen van artsen en buitenlandse waarnemers is een afdoende verklaring gevonden voor deze zenuwaandoening. Merkwaardigerwijs is de klapvoet zelfs onderwerp van bespreking geweest in Nederland in een vergadering van 20 februari 1944 van de Nederlandse Vereniging voor Tropische Geneeskunde. Hoe de spreker aan zijn kennis was gekomen over de klapvoet in Stanislaw is niet vermeld. Het tekort aan vitamine B1 (aneurine) werd gezocht in een voeding met teveel aan koolhydraten en tekort aan vetten.²³⁷ Bij de *Stalag*-gevangenen traden beroepsziekten op bij arbeid in de metaalindustrie. Krijgsgevangenen, gedwongen tewerkgesteld in industrieën, kwamen in aanraking met allerlei materialen, waarbij het werken met *dural* (een

234. CMA: arch. bundel correspondentie krijgsgevangenen.

235. BuZa: arch. LA/BB 471, doos 358.

236. CMA: Citaat uit rapport van *Oberarzt im Stanislaw* van 12 October 1942.

237. Van Loon "Beriberi bij krijgsgevangenen Nederlandsche officieren", 695-698.

legering van aluminium met koper, magnesium, mangaan en ijzer) een slechte naam had. In de vorm van platen werd dural gebruikt in de vliegtuigindustrie en in poedervorm in bedrijven waar explosieven en verfsoorten werden gemaakt. Van de aandoeningen, veroorzaakt door contact met dural, waren bekend en berucht: a) een slechte genezing van wonden, opgelopen bij fabricageprocessen; b) een allergische huidreactie bij contact met de olie, gebruikt bij de bewerking van dural platen, zoals zagen, boren en frezen; deze olie, een combinatie van petroleum met olie van plantaardige of dierlijke afkomst, veroorzaakte allergische huidreacties van heftige aard; c) de dural-vergiftiging, hieronder werd verstaan een longaandoening, veroorzaakt door het inhaleren van aluminiumstof in meestal slecht geventileerde bedrijven. De inhalatie van dit stof veroorzaakte in de longen een proliferatieve ontsteking, waardoor fibrosis (vorming van vezelig bindweefsel) optrad. De symptomen van deze pneumoconiosis (aluminium long of aluminosis) waren een droge hoest, pijnlijke ademhaling, kortademigheid, slechte eetlust en knagende buikpijn. De ontwikkeling van het ziekteproces was snel, er scheen geen verband te zijn met de contaminatietijd. De behandeling was louter symptomatisch, waarbij verandering van werkomgeving voorop stond.

12. Doodsoorzaken, begraven en berichtgeving aan nabestaanden

Tijdens de krijgsgevangenschap in Duitsland zijn er van de ongeveer tienduizend Nederlanders 250 omgekomen, dat wil zeggen 1 op de 40.²³⁸ Er zijn duidelijke verschillen in doodsoorzaken tussen de *Oflags* en de *Stalags*. De meeste sterfgevallen in de *Oflags* zijn vergelijkbaar met die in de civiele sector, zoals blijkt uit onderstaand overzicht. Bij de officieren in Stanislaw deden zich in 1942 drie sterfgevallen voor als gevolg van: hartwakte na maagperforatie; hersenthrombose na middenoorontsteking; blindedarmontsteking met buikvliesontsteking gevolgd door hersenthrombose.²³⁹ Na de overplaatsing van de Duitse en Nederlandse bezetting van Stanislaw naar *Oflag* 67 bij Neubrandenburg waren daar in 1944 zeven sterfgevallen door: hartverlamming; schotverwonding bij vluchtpoging; levergezwel en hartwakte; uitputting tengevolge van geestesziekte; hyperparathyreoïdie (adenoom); hersenbloeding en één geval met onbekende oorzaak. In 1945 vond nog één sterfgeval plaats tengevolge van hartverlamming. Doodsoorzaken die destijds ook in de civiele sector niet onbekend waren.

In *Stalags* en *Arbeitskommandos* met bepaalde strategische industrieën, waren veel sterfgevallen een gevolg van luchtaanvallen. De reeds eerder genoemde Hydrierwerke bij Brüx (Most) kreeg in de periode 12 mei 1944 tot 14 februari 1945 negentien luchtaanvallen te verduren, waarbij 6.631 bommen op het fabrieksterrein vielen en 11.960 daarbuiten. Vanuit *Stalag* IVB en IVC werden in de jaren 1943 en 1944 als doodsoorzaken van 42 overledenen gemeld: achttien als gevolg van luchtaanvallen; twee door ongelukken; zeven door hartverlam-

238. Verdoorn, *Arts en Oorlog*.

239. CAD: arch. Krijgsgevangenen WOII, inventarisnr 72, doos 11, documentnr 326P, rapport van Stabsarzt D. Berghoff van 12 okt 1942.

ming; drie als gevolg van kwaadaardige tumoren; twee door toxicaemie en twee door longontsteking; drie tengevolge van difterie en éénmalige sterfgevallen door tuberculeuze pleuritis, roodvonk, uraemie, uitputting (*Erschöpfung*) en schotverwonding. De vertrouwensman in *Stalag IVC* vermeldde op 3 mei 1945 de oorzaken van 53 sterfgevallen: 41 tengevolge van luchtbombardementen, de overige een gevolg van roodvonk, difterie, longontsteking en tuberculose [geen aantallen vermeld]. Van de reeds eerder geciteerde OvG Thoss komt in zijn rapport van 23 juli 1944 de melding voor dat op “21 Juli 44 door een noodlottig ongeluk twee van onze mannen ons ontvielen. Zij werden, toen zij tijdens het luchtalarm een onderkomen in een spoorwegtunnel zochten, door een locomotief gegrepen en vrijwel op slag gedood. De familie ontving van ambtelijke-geestelijke zijde het droevige bericht”. De voorgeschreven procedure van berichtge-

ving bij overlijden verliep schriftelijk van kampcommandant naar de *Wehrmachtsauskunftstelle für Kriegerverluste und Kriegsgefangene*, vandaar naar het CICR in Genève, vervolgens werd het informatiebureau van het NRK in Den Haag ingelicht. Vanuit dit bureau werd de naaste familie ingelicht, hetzij door tussenkomst van een pastoor of predikant, hetzij rechtstreeks schriftelijk. Deze procedure kon maanden in beslag nemen, vooral na september 1944. Veel verwanten werden pas na mei 1945 in kennis gesteld van het overlijden van familieleden. Begrafenissen vonden plaats op een kerkhof in de omgeving van het hoofdkamp; in 1942 en 1943 geschiedde dit meestal met militair eerbetoon, ter beschikking gesteld door de Duitse kampleidingen, en onder begeleiding van Nederlandse veldgeestelijken. In 1944 en 1945 werd geen militair eerbetoon door de Duitse kampcommandanten meer ter beschikking gesteld. De krijgsgevangenen voorzagen zelf in het verlenen van het gepaste eerbetoon en in het verzorgen van de begrafenis, al ging dat tegen het einde van de oorlog soms gepaard met pijnlijke momenten wanneer bleek dat de doodskisten van ondeugdelijk materiaal waren gemaakt, waardoor ongelukjes bij de teraardebestelling voorkwamen.²⁴⁰

nr 21

Begrafenis van een Nederlandse krijgsgevangene. Het is de winter van 1944/1945, geen saluutschoten meer, geweren en munitie moeten aan het front gebruikt worden. Foto Dick van Maarseveen, 1944.

240. Boerman, *Herinneringen*, 20.

1. Repatriëring

In de Conventie was een aantal mogelijkheden opgenomen voor het beëindigen van krijgsgevangenschap: de meest voor de hand liggende waren het einde van de vijandelijkheden (artikel 75), repatriëring of overbrenging naar een neutraal land in geval van ernstige ziekte of verwondingen (artikel 68), en overlijden (artikel 76). Op de Nederlandse militairen in Duitse krijgsgevangenschap zijn tevens andere mogelijkheden van toepassing geweest, zoals amnestie voor het leger bij het *Führer-Dekret* van 30 mei; vrijlating op erewoord bij de officieren en beroeps-onderofficieren in juli 1940; leeftijd (boven de 60 jaar) of beroep (zoals paardenarts). Terugzending naar eigen land of onderbrenging op onzijdig gebied wegens gezondheidsredenen was geregeld in een bijlage van de Conventie. Hierin waren de criteria omschreven waaraan zieken of gewonden moesten voldoen om daarvoor in aanmerking te komen. Een geneeskundige commissie, bestaande uit een arts van het CICR, de *Cheflagerarzt* en een Nederlandse arts, gaf het advies tot repatriëring dan wel onderbrenging. De beslissing over dit advies werd genomen bij de verantwoordelijke instantie binnen het OKW. Gerepatriëerd werden in 1941 uit *Oflag VIII E* bij Johannisbrunn een generaal en een admiraal, in 1942 uit *Oflag XIII B* bij Langwasser 255 officieren en 63 officieren uit *Stalag 371* bij Stanislaw, allen wegens leeftijd, ziekte en/of beroep. Daarna zijn er slechts in incidentele gevallen nog krijgsgevangenen wegens gezondheidsredenen naar huis gestuurd. Zij, die na behandeling in Nederland weer dienstgeschikt werden verklaard, dienden zich opnieuw in hun *Lager* te melden. Onderbrenging in neutrale gebieden heeft niet plaats gevonden. Het verloop van de militaire operaties in Europa in het voorjaar van 1945 en de eis van de geallieerden van onvoorwaardelijke overgave door de Duitse legers liepen uit op een reeks van capitulaties van Duitse zijde in mei 1945.²⁴¹ Als gevolg hiervan stortte het gehele Duitse militaire apparaat ineen en was van een behoorlijke overdracht van krijgsgevangenen geen sprake. Het militaire bestuur van de kampen verdween van de ene dag op de andere.²⁴² Door Duitsland liep een grenslijn, voor een deel gevormd door de Elbe rivier, met de Engelse en Amerikaanse legers ten Westen en het Rode Leger ten Oosten. De chaos in Duitsland was compleet, de geallieerden ten Westen van de Elbe werden opgescheept met stromen burgervluchtelingen en na de capitulaties met meer dan een miljoen Duitse gevangen genomen militairen. De Duitse militairen kregen van SHAEF niet de status van krijgsgevangene. Zij werden beschouwd als *Disarmed Enemy Forces* of *Surrendered Enemy Personnel*. Door de enorme aantallen was SHAEF niet in staat de Conventie voor hen na te komen.

Bij de repatriëring van de geallieerde krijgsgevangenen werd volgens afspraak voorrang gegeven aan de Amerikaanse, Britse en Franse nationaliteiten. Het

241. 3 mei 1945: Lüneburger Heide: veldmaarschalk Montgomery (UK) / admiraal Von Friedeburg; 5 mei 1945: Wageningen: generaal Foulkes (CA) / generaal Blaskowitz; 7 mei 1945: Reims: luitenant-generaal Bedell Smith (USA) / kolonel-generaal Jodi; 8 mei 1945: Berlijn: veldmaarschalk Zjoekov (USSR) / veldmaarschalk Keitel.

242. Boerman, 'Herinneringen' 16.

merendeel van de Nederlanders bevond zich in de kampen ten Oosten van de Elbe, bij Neubrandenburg, Mühlberg, Dresden, Königstein en Brück. Zij werden door eenheden van het Rode Leger, na de capitulatie in Berlijn op 8 mei 1945, geleidelijk aan overgebracht naar de Elbe en de demarkatielijn, waar zij werden overgedragen aan de Anglo-Amerikaanse strijdkrachten. Daarna werden zij, evenals de krijgsgevangenen ten Westen van de Elbe, met allerlei transportmiddelen en langs verschillende wegen, o.a. door België en Frankrijk, vervoerd naar de ontvangstcentra in Nederland. De Nederlandse generaalsgroep werd vanuit de vesting Königstein, waar zij door eenheden van het Rode Leger waren bevrijd, per vliegtuig overgebracht naar Brussel. De Nederlandse liaison officieren (Prisoner of War liaison officers No.1-6, ingedeeld in drie Dutch Contact Teams en gedetacheerd bij 12 en 21 Army Groups USA), hebben hun werk voor repatriëring alleen kunnen doen ten Westen van de Elbe en de demarkatielijn. Zij kregen geen toestemming om de kampen in de Russische zone te bezoeken.

HOUDER DEZER KAART ONVORWAARTELIJK TOELATEN TOT NEDERLAND.

KRIJGSGEVANGENEN IDENTITEITSKAART
PRISONERS OF WAR IDENTITY CARD
УДОСТОВЕРЕНИЯ ЛИЧНОСТИ

Nr.:

04150

Nationaliteit: Nederlandsche.
Nationality: Netherlands.
Национальность: Голландская.

Koninklijke Nederlandsche Land- of Zeemacht:
Royal Netherlands Army or Navy:
Королевская Голландская Армия или Флот:

Land

Naam (in blokletters): **VERMEULEN**
Name (in capitals):
Имя (печатными буквами):

Voornamen: **LOUIS**
Christian Names:
Имя:

Geboortedatum: **11 '19**
Date of Birth:
Год рождения:

Geboorteplaats: **Rotterdam**
Place of Birth:
Место рождения:

Rang: **g.l.p.**
Rank:
Чин:

Lichting (voor dienstpl. personeel): **'39**
Contingent (for conscripted personnel):
Год призыва:

Wapen of dienstvak:
Arm or Service Branch:
Род службы:

Infanterie

Vredesonderdeel:
Peace-establishment:
Служба в мирное время:

L.R.I.

Datum en plaats van uitgifte:
Date and place of issue:
Число и место выдачи документа:

Paris
9-VI-45

Stempel Verbindings-
officier.
Stamp Contact-
Officer.
Печать офицера
связи:

Naam en voorletters:
(in blokletters)
Surname and initials:
(in capitals)
Фамилия и инициалы:

Rang: **g.l.p.**
Rank:
Чин:

Handtekening:
Signature:
Подпись:

Voor de ontvangst van de repatriërende ex-krijgsgevangenen had de Minister van Oorlog de *Richtlijnen Behandeling Terugkerende Krijgsgevangenen* (Londen, 18 mei 1945) opgesteld.²⁴³ In deze richtlijnen voor de commandanten van de ontvangstcentra werd aangegeven hoe te handelen op het gebied van huisvesting, voeding, kleding, medisch onderzoek, betrouwbaarheidsonderzoek, registratie, verwittiging verwanten, buitengewoon verlof, voorschot, betaling, gesplitst in de categorieën reserve, dienstplichtig en beroepspersoneel. In deze volgorde waren de richtlijnen opgesteld. Voor de landmachtmilitairen waren ontvangstcentra opgericht in Weert en Zeist, voor het marinepersoneel in Sluiskil (Zeeuws-Vlaanderen). In de ontvangstcentra Weert en Zeist dienden de ex-krijgsgevangenen een registratie- annex vragenlijst in drievoud in te vullen. Een administratief werkje dat niet door iedereen even zorgvuldig is uitgevoerd. De belangrijkste zaken voor hen waren buitengewoon verlof, voorschot (geld) en kleding maar “de bevolen verstrekking van kleding enz. kon niet geschieden, omdat letterlijk niets ter beschikking was”.²⁴⁴ Het voorschot varieerde van honderd gulden voor soldaten en korporaals tot zeshonderd gulden voor opperofficieren. Aan dienstplichtige militairen van de landmacht werd drie maanden buitengewoon verlof verleend. In Sluiskil werden bij het marine-ontvangstcentrum andere maatstaven gehanteerd voor het buitengewoon verlof, het kon variëren van een week tot een maand, afhankelijk van rang en functie. Na ontluizing en de administratieve afhandeling konden de ex-krijgsgevangenen huiswaarts keren, wat in een land waar vrijwel ieder middel van vervoer ontbrak niet zo eenvoudig was. De thuiskomst is voor iedere ex-krijgsgevangene verschillend geweest, men kwam na een aantal jaren terug in een land “dat in een catastrofale toestand verkeerde, waar chaos heerste. De situatie was dramatisch en voor naoorlogse generaties nauwelijks meer voor te stellen”.²⁴⁵ Afgezien van de toestand in het land waren de persoonlijke omstandigheden van de ex-krijgsgevangenen eveneens gewijzigd. Zij waren niet alleen zelf veranderd door hun verblijf in krijgsgevangenschap, maar er hadden zich ook veranderingen voorgedaan in hun naaste omgeving, in het gezin waren echtgenoten zelfstandiger geworden en kinderen ouder. Verwanten waren overleden en in sommige gevallen waren scheuren en barsten in de relaties ontstaan. Voor sommigen bleek pijnlijk dat men op de terugkerende ex-krijgsgevangenen niet zat te wachten. Het meest flagrante voorbeeld hiervan is het feit dat Koningin Wilhelmina geweigerd heeft generaal Winkelman (in mei 1940 de Opperbevelhebber van Land-en Zeemacht, hij stelde Haar in de gelegenheid in de meidagen van 1940 naar Engeland uit te wijken) en de gebroeders Van Voorst tot Voorst²⁴⁶ te ontvangen na hun terugkeer uit vijf jaar krijgsgevangenschap.²⁴⁷ Zij waren niet de enigen die op soortgelijke wijze werden ontvangen. Toen de marine-officier Douw van der Krap, na een geslaagde ontsnapingspoging uit *Stalag* 371 bij Stanislaw op 29 november 1943 en na omzwer-

243. CAD: arch. Krijgsgevangenen 1940-1945, doos 8, bundel A, documentnr 662P.

244. CAD: arch. Ministerie van Oorlog, Verbaal dd 18-8-1945, nr.86. Citaat uit het verslag van hoofd Bureau Repatriëring Krijgsgevangenen van 19 juli 1945.

245. Bakker en Van Lent, *Pieter Liefstijn*. 88 en 89.

246. Luitenant-generaal resp. generaal-majoor.

247. De Jong, *Het Koninkrijk*, deel 12/1, 243.

vingen door het bezette Europa, in 1944 in Engeland aankwam, werd hij door zijn superieur ontvangen met de woorden "wat kom je hier eigenlijk doen".²⁴⁸

De ex-krijgsgevangenen moesten in Nederland aan de slag zien te komen. Voor de beroepsmilitairen lag het betrekkelijk eenvoudig, na hun verlofperiode werden zij ingedeeld bij eenheden van het nieuw te vormen leger. Van de militairen die nog onder de regels van hun reserve- dan wel dienstplicht stonden, werden sommigen in actieve dienst geroepen, afhankelijk van hun rang, functie en opleiding. Na het doorlopen van een basistraining en verdere opleiding werden zij uitgezonden naar het toenmalige Nederlands-Oost-Indië.

Aan de ex-krijgsgevangenen zonder verdere militaire verplichtingen werd na afloop van de drie maanden buitengewoon verlof, ontslag uit de militaire dienst verleend. Het verleende voorschot van betaling moest uiteraard worden terugbetaald! Het beleid van het Ministerie van Oorlog op dit punt was destijds gericht op zuinigheid, dat tot in het extreme werd doorgevoerd. Ter illustratie van dit beleid een persoonlijke mededeling van ex-geheim agent Willem van der Veer (1917): als militair in Londen ontving hij het zogenaamde gevarengeld, omdat Londen bloot stond aan beschietingen met V1-en V2 raketten. In oktober 1944 werd hij als geheim agent gedropt boven bezet gebied (Drente) en een dag later hield zijn gevarengeld op.²⁴⁹

Zowel de beroeps- als de reserve-officieren werden na mei 1945 onderworpen aan de goed/fout procedure, de zogenaamde zuivering.²⁵⁰ Hiervoor werden twee commissies in het leven geroepen, de Commissie Verantwoording Krijgsgevangen Officieren en de Commissie Beoordeling Officieren Bezet Gebied. Deze commissies beoordeelden de officieren op hun gedrag tijdens krijgsgevangenschap en in bezet gebied, en brachten over hun bevindingen verslag en advies uit aan de Minister van Oorlog, die vervolgens over de betrokkenen een beslissing nam. Voor de beroepsonderofficieren was een soortgelijke commissie werkzaam. Dat er soms minder formeel werd gehandeld, blijkt uit het volgende citaat: "En ik moest worden gezuiverd. Daarvoor moest ik mij melden bij een commissie in Den Haag. Reden: ik had mij vrijwillig als krijgsgevangene gemeld. Toevallig had een officier, een gewezen patiënt uit Neu-Brandenburg, zitting in het comité. Na zijn opmerking: Boerman wat doe jij hier? stond ik enkele minuten later weer buiten. Ik was gezuiverd!"²⁵¹

In het marine-ontvangstcentrum in Sluiskil werd niet alleen een andere verlofregeling gehanteerd, maar de administratieve procedure moet eveneens anders geweest zijn dan in Weert en Zeist. Van teruggekeerd marinepersoneel is in het CAD een naamlijst van 276 marine-officieren aangetroffen, maar het aantal schepelingen is niet vast te stellen. Van beide categorieën zijn namelijk geen repatriëringsformulieren in de archieven aangetroffen. De marine-historicus Bosscher vermeldt in zijn boek *De Koninklijke Marine in de Tweede Wereldoorlog* dat "een kleine duizendtal schepelingen der KM is weggevoerd in krijgsgevangenschap".²⁵² (Onder schepeling wordt verstaan een militair van de KM beneden de rang van officier).

248. Douw van der Krap, *Contra de Swastika*.

249. Van der Veer, *Voor het vaderland weg*. De gemiddelde levensduur van een geheim agent in bezet gebied was twee hooguit drie maanden. Hij overleefde zijn dropping en verliet, onderscheiden met het Bronzen Kruis, de militaire dienst als majoor der infanterie in 1969.

250. Schulten, *De zuivering van de KL*.

251. Boerman, 'Herinneringen', 17.

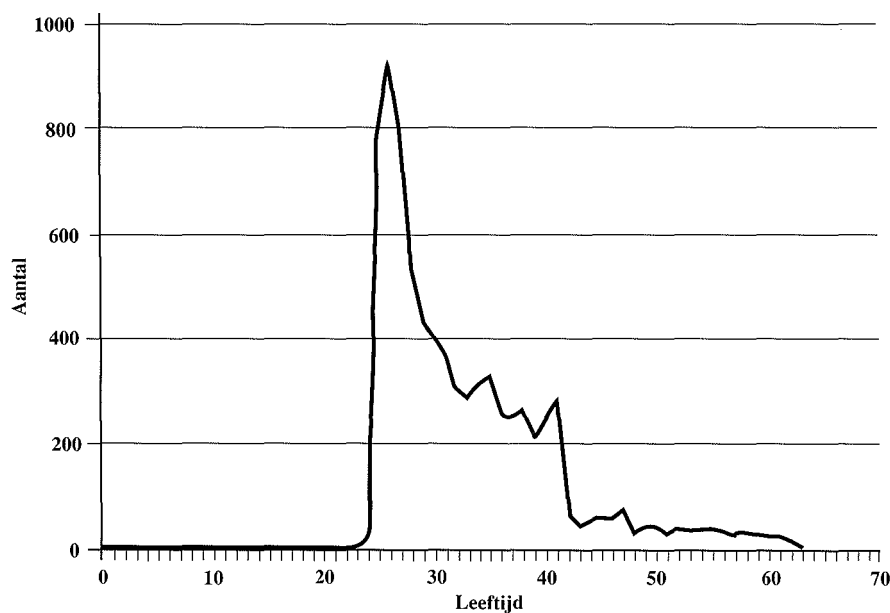
252. Bosscher, *De Koninklijke Marine*, deel 1. 309.

Het ontvangstcentrum in Weert werd per 1 juli 1945 opgeheven, in Zeist werd het nog gedurende de maand juli in functie gehouden. Er kwamen af en toe nog terugkerende ex-krijgsgevangenen binnen. De Chef Staf Militair Gezag deelde in zijn rapport van 27 juli 1945 aan de Minister van Oorlog ondermeer mede 'dat er aan het geschatte aantal van plm. 11.000 krijgsgevangenen nog een 3.000 ontbreken, waarvan niet te zeggen valt, waar zij zich bevinden'.²⁵³ In het CMA zijn van teruggekeerde landmacht-militairen aanwezig 7.792 repatriëringsformulieren. Een model van een dergelijk formulier is opgenomen in bijlage 16, tijdens het onderzoek zijn deze per stuk geanalyseerd wat betreft de vragen 3, 4, 10, 16, 17, 19 en 24.

De resultaten van deze analyse zijn op de nu volgende pagina's zowel in grafiek- als in tabelvorm weergegeven.

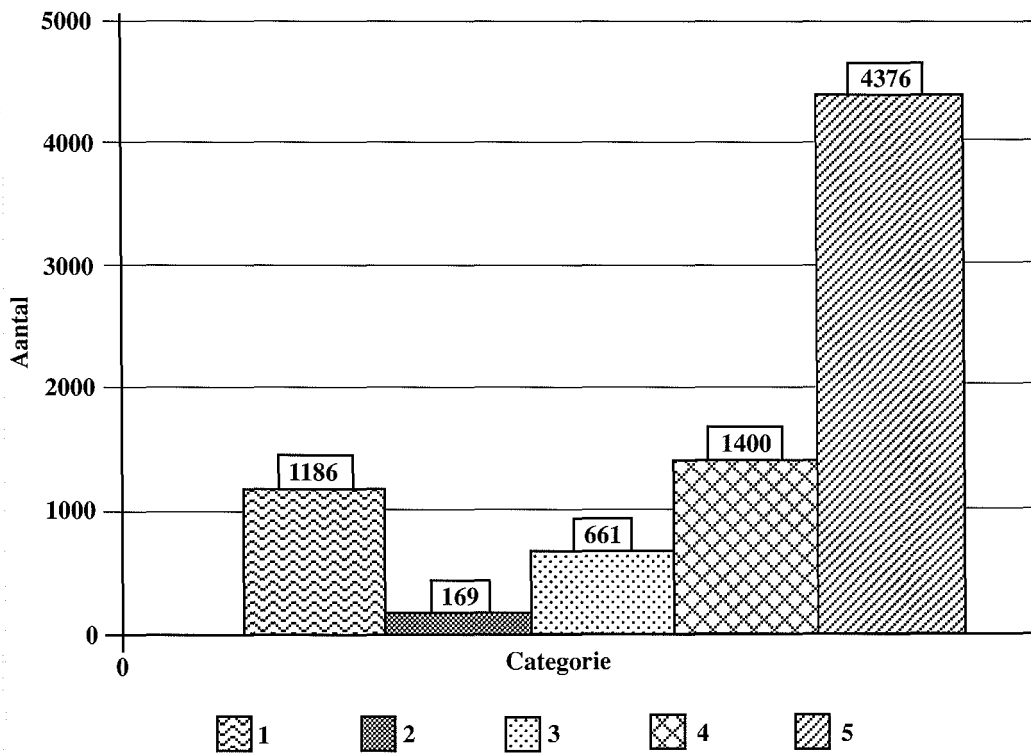
Vraag 3 - Leeftijdsopbouw voor alle categorieën.

Uit de grafiek is af te lezen dat het merendeel van de Nederlandse krijgsgevangenen bestond uit mannen in de leeftijd van 25 tot 35 jaar

Vraag 4 - Krijgsgevangenen per categorie

Nr	Omschrijving	Ja
1	Officier-beroeps	1186
2	Officier-reserve	169
3	Onderofficier-beroeps	661
4	Onderofficier-reserve	1400
5	soldaat dienstplichtig	4376

Vraag 10 - Jaar van aanvang krijgsgevangenschap

Nr	Omschrijving	1940	1941	1942	1943	1944	1945	Totaal
1	Officier-beroeps	9	0	1143	19	15	0	1186
2	Officier-reserve	0	0	2	141	25	1	169
3	Onderofficier-beroeps	1	2	4	616	38	0	661
4	Onderofficier-reserve	1	0	1	1219	179	0	1400
5	soldaat dienstplichtig	0	0	2	3920	452	2	4376
Totaal		11	2	1152	5915	709	3	7792

Uit deze tabel is duidelijk af te lezen dat de krijgsgevangenschap voor de meeste beroeps-officieren begon in 1942 en voor het reserve- en dienstplichtig personeel in 1943. Van de zeventig in 1940 krijgsgevangen genomen militairen zijn slechts 11 repatriëringsformulieren aangetroffen in het CAD.

Vraag 16 - Was de verzorging: goed, middelmatig of slecht?

Nr	Omschrijving	Goed		Middelmatig		Slecht		Onbeantwoord		Totaal
1	Officier-beroeps	11	1%	371	31%	453	28%	351	30%	1186
2	Officier-reserve	2	1%	44	26%	42	25%	81	48%	169
3	Onderofficier-beroeps	5	1%	180	27%	467	71%	9	1%	661
4	Onderofficier-reserve	30	2%	376	27%	964	69%	30	2%	1400
5	soldaat dienstplichtig	86	2%	1219	28%	3030	69%	41	1%	4376
Totaal		134		2190		4956		512		7792

Bij de beantwoording van de vragen 16, 17, 19 en 24 valt het hoge percentage op in de kolom onbeantwoord bij de categorie 1. Op de formulieren werd door de officieren bij deze vragen veelal de aantekening geplaatst "zie rapport kamp oudste". De verantwoordelijkheid werd duidelijk gelegd bij hun meerdere. Ondanks spuurwerk in de Defensie archieven zijn deze rapporten niet achterhaald. De omschrijving op het formulier bij deze vraag van "goed, middelmatig of slecht" blijft een uiterst subjectief gegeven; de cijfers geven niet meer dan een indicatie.

Vraag 17- Werden werkzaamheden opgedragen?

Nr	Omschrijving	Ja		Nee		Onbeantwoord		Totaal
1	Officier-beroeps	6	1%	430	36%	750	63%	1186
2	Officier-reserve	8	5%	30	18%	131	78%	169
3	Onderofficier-beroeps	512	77%	115	17%	34	5%	661
4	Onderofficier-reserve	1140	81%	167	12%	93	7%	1400
5	soldaat dienstplichtig	4252	97%	38	1%	86	2%	4376
Totaal		5918		780		1094		7792

Voor categorie 1 en 2 bestonden de opgedragen werkzaamheden uit taken in het kamp ten behoeve van eigen mensen: sortering en distributie van post en Rode Kruis pakketten, eenvoudige keukendiensten; voor categorie 3 uit allerlei werkzaamheden binnen hun eigen kamp; voor de categorie 4 en 5 uit werk in de agrarische sector, zoals land- en bosbouw; in industrieën (metaalsector, spoorwegen, petro-chemie, transport en distributie van goederen), na bombardementen het ruimen van lijken en puin.

Vraag 19- Was de geneeskundige behandeling: goed, middelmatig of slecht?

Nr	Omschrijving	Goed		Middelmatig		Slecht		Onbeantwoord		Totaal
1	Officier-beroeps	8	1%	1	0%	2	0%	1175	99%	1186
2	Officier-reserve	2	1%	0	0%	0	0%	167	99%	169
3	Onderofficier-beroeps	19	3%	12	2%	49	7%	581	88%	661
4	Onderofficier-reserve	42	3%	32	2%	81	6%	1245	89%	1400
5	soldaat dienstplichtig	129	3%	75	2%	222	5%	3950	90%	4376
Totaal		200		120		354		7118		7792

De subjectiviteit bij de beantwoording van deze vraag is nog groter dan bij vraag dan bij vraag 16. De krijgsgevangenen hadden te maken met de geneeskundige dienst in het kamp met beperkte hulpmiddelen. Dank zij de rapporten van artsen over hun werk is hierover een meer objectief beeld verkregen en beschreven in hoofdstuk 6 en bijlage 13.

Vraag 24- Zijn overtredingen van de conventie bekend?

Nr	Omschrijving	Ja		Nee		Onbeantwoord		Totaal
1	Officier-beroeps	10	1%	3	0%	1173	99%	1186
2	Officier-reserve	6	4%	1	1%	162	96%	169
3	Onderofficier-beroeps	55	8%	5	1%	601	91%	661
4	Onderofficier-reserve	153	11%	2	0%	1245	89%	1400
5	soldaat dienstplichtig	376	9%	15	0%	3985	91%	4376
Totaal		600		26		7166		7792

Als overtredingen van de Conventie werden vermeld:

zondagsarbeid; voeding niet overeenkomstig die van de Duitse depottroepen; mishandeling door kamppersoneel; arbeid in oorlogs-industrieën (vliegtuigbouw).

3. Gevolgen van krijgsgevangenschap

De teruggekeerde krijgsgevangenen moesten in 1945 hun problemen, als ze die hadden, zelf zien op te lossen. Praten hierover had weinig zin, “niet meer achterom kijken” was toen het devies. Traumapsychologen waren onbekend en van de hedendaagse term *post-traumatische stress stoornis* (PTSS) had uiteraard nog niemand gehoord. Psychische stoornissen door oorlogshandelingen waren evenwel al langer bekend. Confrontatie met direct fysiek geweld op het slagveld is steeds als zeer traumatisch beleefd. Ontwikkelingen in de vuurwapentechniek in combinatie met verbeteringen van het communicatie- en transportsysteem leidden tot het ontstaan van een omvangrijk psychiatrisch probleem. In de militaire psychiatrie waren in de Eerste Wereldoorlog begrippen geïntroduceerd als *shell shock* en *Kriegsneurose*.²⁵⁴ Tijdens de Tweede Wereldoorlog en daarna (Korea) werd het begrip gevechtsuitputting gebruikt.²⁵⁵ Het PTSS is mede van toepassing op ex-krijgsgevangenen, maar uit hun reacties valt op te maken dat er niet zo moeilijk over moet worden gedaan. Als militair kon men nu eenmaal in krijgsgevangenschap raken, het hoorde bij het métier, althans dat van de beroepsmilitair; men kon ook gewond raken of sneuvelen. Voor de dienstplichtige militairen lag het toch weer anders, er waren veel plichten, maar weinig rechten, hard en zwaar werken, geen loon ontvangen. In de na-oorlogse jaren had de overheid andere problemen op te lossen dan te luisteren naar klachten van door de oorlog

254. Binneveld, Om de geest van Jan Soldaat.

255. Van Meurs, Gevechtsuitputting.

beschadigde groepen mensen. In tegenstelling tot België, Duitsland, Frankrijk en Groot-Brittannië had Nederland geen ervaring met oorlogstraumata. Door het ontbreken van een duidelijk overheidsbeleid raakte de hulpverlening na 1945 versnipperd en verward in een kluwen van overheidsorganisaties en van particuliere hulpverleningsinstellingen, waardoor het voor oorlogsgetroffenen (zowel militairen als burgers) moeilijk was de juiste weg te vinden. Daarbij speelde competentiekwesties (stammenoorlogjes) tussen de diverse organisaties een niet onbelangrijke rol. Omstreeks 1980 werd geleidelijk duidelijk dat veel oorlogsgetroffenen problemen hadden of kregen met de verwerking van hun psychische traumata, de post-traumatische stress stoornissen kregen aandacht in het circuit van hulpverleners. Uit contacten met ex-krijgsgevangenen, zoals gesprekken en brieven, heb ik getracht enig inzicht te verkrijgen over de manier waarop zij hun belevingen van inmiddels vijftig jaar geleden hebben verwerkt. Gegevens uit deze contacten heb ik opgenomen in bijlage 17, waarbij het mij duidelijk is geworden dat hun belevingen en ervaringen in grote lijnen overeenkomen met die in groot opgezette studies van recente datum. Het tijdschrift *Militaire Spectator* bracht in mei 1995 een themanummer uit onder de titel "De bevrijding van Nederland". In dit nummer wordt door Bramsen en Van der Ploeg aandacht geschonken aan de psychische gevolgen van Nederlandse oorlogsgetroffenen na vijftig jaar.²⁵⁶ Van de psychische klachten staan op de voorgrond: slaap- of concentratieproblemen, nachtmerries, angsten en depressieve gevoelens. Belangrijk voor hulpverleners is dat oorlogstraumata heel lang kunnen nawerken, niet alleen op de persoon zelf maar ook in zijn naaste omgeving.

4. Waardering en erkenning

De ex-krijgsgevangenen hebben noch van de zijde van de overheid noch van de militaire- dan wel burgermaatschappij, na hun terugkeer waardering of erkenning ondervonden. Deze situatie heeft geduurd tot 1990; toen publiceerde de Minister van Defensie de *Veteranennota*.²⁵⁷ In deze nota werden een aantal maatregelen aangekondigd om het veteranenbeleid inhoud te geven. De nota bevat een definitie, wat nu door de Minister onder een veteraan wordt verstaan, namelijk: "alle gewezen militairen met de Nederlandse nationaliteit die het Koninkrijk hebben gediend in oorlogsomstandigheden of daarmee overeenkomende situaties, inclusief de internationale vredesmissies binnen en buiten het verband van de Verenigde Naties. Nadrukkelijk wordt hierbij inbegrepen het personeel van het voormalig KNIL, ongeacht of betrokkenen zijn overgegaan naar de Koninklijke Landmacht". Naast deze definitie is de belangrijkste maatregel uit de nota de oprichting van de Stichting Dienstverlening Veteranen (SDV).²⁵⁸ Kort samengevat zijn de taken hiervan dienstverlening aan veteranen in algemene zin en centraal aanspreekpunt zijn voor de zorg. De dienstverlening bestaat uit voorlichting en informatieverschaffing, materiële dienstverlening, kortdurende psychosociale

256. Bramsen en Van der Ploeg, 'Nederlandse oorlogsgetroffenen', 246-252.

257. *Zorg voor veteranen in samenhang*. MvD 1990.

258. Stichting Dienstverlening Veteranen, Maliebaan 87F, 3581 CG Utrecht.

hulpverlening en verwijzing naar specifieke en algemene hulpverleningsinstanties.²⁵⁹ Veel ex-krijgsgevangenen hebben hun weg naar deze stichting inmiddels gevonden. De Stichting is evenwel nog te kort in functie om een oordeel te kunnen geven over de resultaten van de tot nu toe verrichte werkzaamheden.

Voor het tonen van waardering en erkenning worden in de internationale en nationale samenlevingen prijzen en onderscheidingen verleend. Internationaal wordt de Nobelprijs voor de Vrede als de hoogste en belangrijkste prijs beschouwd. Deze prijs werd in 1944, evenals in 1917, toegekend aan het *Comité International de la Croix Rouge* voor de humanitaire werkzaamheden, door deze organisatie verricht tijdens de Tweede Wereldoorlog. Vermoedelijk zijn op grond van deze Nobelprijs door de Nederlandse regering geen onderscheidingen verleend aan de gedelegeerden van het CICR voor hun werkzaamheden met betrekking tot de Nederlandse krijgsgevangenen. Het decoratiebeleid van de Nederlandse regering in Londen werd verwoord door de Minister van Buitenlandse Zaken in zijn telegram van 17 juli 1941 aan de Nederlandse gezant in Stockholm: "De Regering is niet voornemens tijdens de oorlog voordrachten voor onderscheidingen op 31 augustus [de verjaardag van Koningin Wilhelmina] te doen, behoudens in overzeese gewesten en in gevallen van uitzonderlijke verdienste".²⁶⁰

Als voorbeeld van uitzonderlijke verdienste dient genoemd te worden een geval van hulpverlening op zee, te weten het redden in volle zee van de bemanning van een door storm vergaan Nederlands koopvaardijchip op 4 januari 1941. Op grond hiervan werd aan de Zweedse kapitein *D. Rydberg*, van het m/s *Rydboholm*, de onderscheiding verleend van Ridder in de Orde van Oranje-Nassau; aan zijn bemanning werd de medaille voor menslievend hulpbetoon uitgereikt.²⁶¹ Het aantal tijdens de oorlog verleende onderscheidingen aan Zweedse onderdanen is verder beperkt gebleven tot drie benoemingen van (vice)consuls tot ridder in de orde van Oranje-Nassau.²⁶² Tijdens het officiële bezoek van het prinselijk paar (Prinses Juliana en Prins Bernhard) aan Zweden in april 1946 is door hen een groot aantal onderscheidingen uitgereikt aan Zweden die zich verdienstelijk hadden gemaakt voor de Nederlandse zaak tijdens de oorlogsjaren.²⁶³ Aan de hand hiervan is nagegaan of er onderscheidingen zijn verleend aan de diplomaten van het Zweedse Gezantschap in Berlijn. Zij hadden toch tijdens de vijf oorlogsjaren hun werk verricht onder soms moeilijke en gevaarlijke omstandigheden in een land in oorlogstijd, doch het gezegde 'gelijke monnikken, gelijke kappen' werd ook hier niet toegepast. Zoals destijds gebruikelijk in het onderscheidingenbeleid, was ook hier de rang van betrokkene bepalend voor het type onderscheiding. De hoogste onderscheiding ging naar hen die bij het gezantschap de hoogste ambtelijke functie vervulden. Degene, die de meeste bezoeken aan Nederlandse krijgsgevangenen had afgelegd kreeg de laagste onderscheiding. Eén en ander wordt verduidelijkt in bijlage 18, waar de namen en de functies van de Zweedse diplomaten bij het gezantschap in Berlijn zijn vermeld, met het aantal door hen afgelegde bezoeken aan kampen met Nederlandse krijgsgevangenen en de verleende onderscheiding. Opvallend is dat aan vier diplomaten (waaron-

259. Van der Ploeg en Weerts, *Veteranen in Nederland*. 17.

260. BuZa: arch. gezantschap Zweden (Stockholm), (1868) 1910-1946 (1948). Inventarisnr 258.

261. Bezemer, *Geschiedenis Nederlandse Koopvaardij*, deel 1, 445.

262. KB nr 6 van 19 augustus 1944.

263. KB nr 2 van 14 maart 1946.

der één Nederlander) geen onderscheiding is toegekend.

Over het verlenen van onderscheidingen na 1945 aan ex-krijgsgevangenen kan worden gezegd, dat in het algemeen het Bronzen Kruis werd toegekend aan hen die een geslaagde ontsnappingspoging hadden gedaan.²⁶⁴ Op deze regel zijn natuurlijk uitzonderingen gemaakt, zoals beschreven door de reeds eerder geciteerde Leo de Hartog. Hij laat in zijn boek weinig heel van het decoratiebeleid van de Nederlandse regering met betrekking tot de ex-krijgsgevangenen.²⁶⁵ Het heeft vervolgens tot december 1994 geduurd om het decoratiebeleid enigszins te activeren. In grote dagbladen verschenen advertenties van het Ministerie van Defensie.²⁶⁶ Hierin werd aan veteranen de mogelijkheid geboden zelf onderscheidingen (zoals het Mobilisatie-Oorlogskruis) aan te vragen!²⁶⁷ Blijkens informatie bij het Ministerie van Defensie (Sectie Onderscheidingen) waren 12.000 reacties binnengekomen op deze advertenties. Het aantal toegekende onderscheidingen was 60%, volgens een peildatum in maart 1996.

5. Afwikkeling en afrekening na mei 1945

Tussen de regering en het NRK ontstond een enorm getouwtrek over de financiële afwikkeling van het *London Committee*. In Londen waren in de oorlogsjaren allerlei geldstromen ontstaan ten bate van het werk van het *London Committee*. Van particulieren en bedrijven, maar ook van de Nederlandse regering in Londen waren grote bedragen ontvangen, waarvan de administratie te wensen heeft overgelaten. Na 1945 zijn de regeringen er niet in geslaagd, in het ontwarren van de financiële knopen, een genereus gebaar te maken. Ondanks het feit dat de regering van mening is geweest dat het *London Committee* "groten-deels had gewerkt met Rijksgelden, en een sociale taak had vervuld, welke zich in velerlei opzichten heeft bewogen op het arbeidsveld van de overheid en deze een belangrijke zorg uit handen heeft genomen" heeft deze overweging niet geleid tot een voor het NRK gunstige financiële afwikkeling. Na ambtelijk heen en weer geschrijf werd de vordering van de regering op het NRK vastgesteld op een bedrag van f 303.759,47.²⁶⁸ Inmiddels was het oktober 1952 geworden! Blijkens onderzoek in het archief van het NRK is deze vordering voldaan per 13 november 1952.²⁶⁹

De afwikkeling van zaken rond de ex-krijgsgevangenen heeft eveneens veel tijd en moeite gekost. Eenvoudige zaken als het verlenen van groot-verlof aan dienstplichtige militairen, het terugvorderen van de verleende voorschotten, het in actieve dienst roepen van hen die daarvoor geschikt waren bevonden, verliepen voorspoedig. De commissies belast met de zuivering van beroeps- en reserve-officieren en de beroeps-onderofficieren hadden aanzienlijk langer werk, vooral

264. Het Bronzen Kruis werd ingesteld bij KB van 1 juni 1944 (Staatsblad No. E 37). en kan worden toegekend aan militairen van het Koninkrijk der Nederlanden, die zich door moedig of beleidvol optreden tegenover den vijand hebben onderscheiden.

265. De Hartog, *Officieren*, 359-362.

266. Dagblad *De Telegraaf*, 16 december 1994.

267. KB van 1 oktober 1992, Staatsblad 559.

268. CAD: arch. Accountantsdienst MvO, doos 29, dossier "Voedselpakketten RK, afwikkeling 1949-1952", dd 27-10-1952, documentnr 901.

269. Volgens rapport van de accountants Dijker, De Leede en Co over het jaar 1952. p. 20.

wanneer tegen een beslissing beroep kon worden aangetekend; deze commissies zijn enige jaren werkzaam geweest.

De Nederlandse samenleving en haar achtereenvolgende regeringen na het einde van de Tweede Wereldoorlog hebben niet bepaald uitgeblonken in de opvang en begeleiding van groepen mensen, die gedurende de oorlogs- en bezettingsjaren lichamelijke en/of geestelijke dan wel sociale schade hebben opgelopen. Ter illustratie van deze bewering moge dienen het feit, dat eerst in 1991 door het kabinet Lubbers/Kok is besloten tot de zogenaamde “zevenhonderd gulden uitkering”. Een besluit om aan ex-krijgsgevangenen, met de status van dienstplicht, een éénmalige uitkering te doen van zevenhonderd gulden ter compensatie van gederfde soldij in de jaren 1943-1945.²⁷⁰

Binnen de groep ex-krijgsgevangenen zijn nog steeds diverse vragen aan de orde, zoals uitkeringen en pensioenaanspraken, en begeleiding bij psychische problemen. Over dit soort zaken is de dialoog tussen veteranenorganisaties en de Minister van Defensie pas in 1989, na de oprichting van de Stichting Veteranen Platform, inhoudelijk van de grond gekomen. De uitbetaling van de lonen voor door krijgsgevangenen verplichte en verrichte arbeid in Duitse industrieën en de landbouw is, ondanks alle inspanningen van de Contactgroep Ex-krijgsgevangenen om de hun toekomende gelden te achterhalen, vastgelopen in het brandend zand der bureaucratie. Correspondentie over dit onderwerp tussen de secretaris van de contactgroep en de Minister van Buitenlandse Zaken munt uit in traagheid: een brief van 28 maart 1994 van de secretaris werd door de Minister beantwoord op 7 september 1995, nadat hij tot antwoorden was gemaand door de Nationale Ombudsman en de Directeur van het Kabinet der Koningin. In zijn brief stelde de Minister van Buitenlandse Zaken ondermeer het volgende: “De Directeur van het Kabinet der Koningin heeft mij inmiddels medegedeeld dat Hare Majesteit met grote sympathie en belangstelling kennis heeft genomen van Uw desbetreffende brief [van 28 maart 1994]. Ik betreur het ten zeerste U te moeten medelen dat de mogelijkheden voor het retourhalen van de gestorte gelden ontbreken”. Als vervolg op zijn brief van 7 september 1995 gaf de Minister van Buitenlandse Zaken in zijn schrijven van 26 februari 1996 een gemotiveerde afwijzing aan de secretaris van de contactgroep. Terzake werd het volgende medegedeeld: “De vorderingen hebben betrekking op tegoeden op banken in de voormalige Sowjet Bezettingszone van Duitsland (SBZ) respectievelijk DDR, de Bondsrepubliek Duitsland en het voormalige Tsjechoslowakije. Voor wat betreft de DDR is deze problematiek in zijn algemeenheid tijdens de schadeclaim-besprekingen tussen 1975 en 1990 aan de orde geweest. Van DDR-zijde werd steeds aangevoerd dat de betrokken banken in 1945 reeds en weldra feitelijk failliet waren en opgehouden hebben te bestaan”. Naar aanleiding van deze mededeling heeft het bestuur van de contactgroep besloten hun activiteiten op dit gebied als beëindigd te beschouwen.²⁷² Hieruit moet geconcludeerd worden dat artikel 34 van de Conventie blijkbaar niet meer van toepassing is, waarmee voor de zoveelste keer wordt aangetoond dat de uitvoering van internationale verdragen soms te wensen overlaat.

270. Uitkeringsregeling soldij ex-krijgsgevangenen 1943-1945. Beschikking Minister van Defensie, nummer DAVB 91.2867, dd 11 oktober 1991.

271. Brief van de Minister van Buitenlandse Zaken dd 7 september 1995, kenmerk DKP/KA/jgw/ap/950823. Archief secretaris contactgroep ex-krijgsgevangenen.

272. Mojet, *Mededelingen contactgroep*.

Kgf.-Arb.Kdo.
Sachsenwerk
Niederseelitz/Sachs.
Komp.Bereich Freital

Dem holl. Kgf. Nr. 97357 IV. B.

Name ... v. Ede, Willem

wird bescheinigt, dass er im

Monat September 1944

RM 12.

auf P.K.II eingezahlt hat.

Uffz. u. Fö. Arb. Kdo.

1. Algemeen

Tijdens mijn onderzoek in het Londens Archief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken trof ik in een aantal rapporten van Zweedse diplomaten en Zwitserse CICR-gedelegeerden gegevens aan over zeelieden afkomstig van Nederlandse koopvaardij schepen. Uit de rapporten bleek, dat de bemanningen van een aantal Nederlandse schepen geïnterneerd waren in een kamp bij Westertimke (tussen Bremen en Hamburg) en na verloop van tijd voor een deel gerepatriëerd waren. Tussen de omstandigheden van gevangenneming, de krijgsgevangenschap van militairen en de internering van zeelieden bestaan overeenkomsten en verschillen.

2. Overeenkomsten en verschillen met krijgsgevangenen

Op beide groepen zijn internationale verdragen van toepassing. Tijdens de Tweede Haagse Vredesconferentie van 1907 zijn twee van de twaalf gesloten verdragen van toepassing op de koopvaardij, namelijk het zesde verdrag "nopens den rechtstoestand der vijandelijke handelsvaartuigen bij den aanvang der vijandelijkheden" en het elfde verdrag "nopens zekere beperkingen van de uitoefening van het buitrecht in den zeeorlog".²⁷³ De artikelen vijf en zes van het elfde verdrag betreffen in zekere zin de rechtspositie van bemanningen van koopvaardij schepen. Dit verdrag was in 1939 nog steeds van kracht. Zeelieden van handelsmarines werden beschouwd als non-combattanten, bij gevangenneming werden zij dan ook als burgers geïnterneerd. Op militairen was de Conventie van toepassing. Als combattanten kregen zij de status van krijgsgevangene. Voor beide groepen gold zowel het internationale beschermingsrecht, voor Nederland uitgevoerd door Zweedse diplomaten, als de hulp- en zorgverlening door internationale organisaties, zoals het CICR en de YMCA. Een ander verschil tussen militairen en de koopvaardijzeelieden betreft de plichten. Voor de militairen was het eenvoudig: de plicht was het vaderland tegen de vijand te verdedigen. Koopvaardijmensen hadden tot 10 mei 1940 de plicht te voldoen aan hun overeenkomst met een reder, in het kort gezegd schip en lading te vervoeren naar de opgegeven haven. Toen op 10 mei 1940 tussen Duitsland en Nederland de oorlogstoestand uitbrak, was het grootste deel van de Nederlandse koopvaardijvloot buiten de Nederlandse havens.²⁷⁴ Terugkeren naar Nederland betekende in beslagname van de schepen door de Duitse autoriteiten. Teneinde de

273. Staatsblad 1910 nr 73.

274. Het ging hier om 570 zeeschepen (2,6 miljoen brutoregister ton), ongeveer 200 kustvaarders (60.000 brt), 12 zeesleepboten, 42 vissersschepen.

Nederlandse koopvaardijvloot te behouden voor de bevoorrading voor de oorlogvoering door het Verenigd Koninkrijk, maakte de Nederlandse regering in Londen gebruik van de *Zeeschepenvorderingswet* en de *Wet Behoud Scheepsruimte*, beide van juni 1939. Voor de zeelieden van de koopvaardij werd de burgerdienstplicht (vaarplicht) ingesteld bij KB A5 van 6 juni 1940. Onder deze vaarplicht vielen niet alleen de Nederlanders maar ook de "Nederlandse onderdanen", afkomstig uit Nederlands Oost- en West-Indië. Door deze vaarplicht werden de zeelieden gedwongen te varen, dat wil zeggen hun werk te doen onder moeilijke en gevaarlijke omstandigheden. De verliezen van de Nederlandse koopvaardijvloot tijdens WO II bedragen in ruwe cijfers de helft van het aantal schepen; van de 18.500 bemanningsleden in mei 1940 hebben 3.600 de oorlog niet overleefd, waarvan 2.720 tengevolge van oorlogshandelingen, de overigen door andere oorzaken; het aantal invaliden en afgekeurden bedraagt ongeveer 600; van het aantal van 18.500 hebben circa 500 (2,7%) zich aan de vaarplicht onttrokken. Het aantal Nederlandse zeelieden in internering bedroeg ongeveer 350. Hun behandeling in Duitsland was in grote lijnen conform die van de krijgsgevangenen, ondanks het feit dat het Krijgsgevangenenverdrag op zeelieden niet van toepassing was. Voor zeelieden waren twee typen kampen in gebruik: het *Milag Nord*, een kamp bestemd voor personeel van de handelsmarines (non-combattanten). Het was gescheiden van het *Marlag Nord*, een kamp bestemd voor personeel van de oorlogsmarines (combattanten) en gesplitst in het *Marlag O* (voor officieren) en het *Marlag M* (voor onderofficieren en manschappen). Daarnaast was nog een *Teillager* (TL) voor zeelui van Aziatische origine. In de kampen met een opname capaciteit voor ongeveer vijfduizend bewoners heerste, evenals in de kampen met krijgsgevangenen, een militaire discipline. De buitenlandse waarnemers schreven niet alleen over de internering van een wisselend aantal Nederlandse zeelieden in het *Milag Nord*, maar ook over de manier hoe zij hierin terecht waren gekomen. Voor een goed begrip hiervan is een wat technische uitleg nodig. De *Kriegsmarine* had bij het uitbreken van de oorlog in 1939 een aantal koopvaardijschepen omgebouwd tot hulpkruisers (*Handelsstörer*). In de Angelsaksische literatuur worden deze schepen *armedmerchantraiders* genoemd, meestal afgekort tot raiders. Het waren schepen met een grote actieradius en een sterke bewapening en met vele mogelijkheden tot camouflages en ombouw teneinde herkenning te bemoeilijken. Zij verbleven maanden achtereenvolgend in volle zee en werden voorzien van water, brandstof en voedsel door bevoorradingsschepen, meestal omgebouwde olietankers. Bemanningen van tot zinken gebrachte koopvaarders werden soms aan deze schepen overgedragen voor transport naar Europa. Zo zijn in 1940 en 1941 acht Nederlandse koopvaardijschepen en één vislogger door Duitse oorlogsschepen of hulpkruisers tot zinken gebracht. De bemanningen zijn aan boord van de Duitse schepen genomen en vervolgens in havens in Europa overgedragen aan de Duitse autoriteiten. Overeenkomstig hun beroep werden zij beschouwd als non-combattanten en na enige maanden internering (voor het merendeel in het *Milag Nord*) huiswaarts gezonden. Twee koopvaardijschepen zijn door raiders aangehouden in de Atlantische en de Indische Oceaan en met een bemanning van de raider naar een haven opgebracht, waarna internering volgde. Van drie andere schepen zijn de bemanningen langdurig vastgehouden in Franse havens in Noord-Afrika. Voorts zijn op 3 mei 1944 zes Nederlandse zeelieden gevangen

geweest in Ajaccio (Corsica); zij zijn op 25 september 1944 overgedragen aan Britse autoriteiten voor doorreis naar Engeland.²⁷⁵ Details over de lotgevallen van schepen en hun bemanningen zijn opgenomen in bijlage 19.

3. *Gegevens uit rapporten van buitenlandse waarnemers*

Uit de inspectierapporten van Zweedse en CICR waarnemers is een selectie gemaakt met de meest relevante informatie. De gezondheidstoestand van de zeelieden moet goed zijn geweest, in geen van de rapporten van de waarnemers zijn hierover mededelingen gevonden. Wel berichtten zij over de sanitaire en medische voorzieningen in deze kampen, welke zonder uitzondering als goed en voldoende worden beschreven. Op 12 maart 1942 bezocht de Nederlander Adriaan Millenaar van het Zweedse gezantschap in Berlijn het *Milag Nord*. In zijn rapport, dat in Londen werd ontvangen op 2 april 1942,²⁷⁶ deelde hij ondermeer mede: "het aantal zeelieden van de koopvaardij van diverse naties bedraagt 2.901, waaronder 35 Nederlanders. De Chinese bemanningsleden, afkomstig van de *Kota Nopan*, de *Mangkai* en de *Rantaupandjang* waren inmiddels in vrijheid gesteld. De 53 Javaanse bemanningsleden van deze schepen bleven in internering". Op 28 juni 1943 hebben CICR-gedelegeerden het *Marlag* en het *Milag Nord* bezocht. In de brief aan de Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken in Londen van de *Chef de la Correspondance, Agence Centrale des Prisonniers de Guerre CICR Genève*, van 30 juli 1943,²⁷⁷ die in Londen werd ontvangen op 1 september 1943, werd over dit bezoek het volgende vermeld:

"Au *Marlag*, sur un total de 685 marins, prisonniers de guerre, on compte un Hollandais. Le *Milag*, qui ne reçoit que des hommes faisant partie de la marine marchande, abrite actuellement 3.175 internés. Parmi eux se trouvent 11 Hollandais, dont 2 des Indes néerlandaises. Les conditions de logement sont excellentes; les paillasses sont propres et les internés disposent de suffisamment de couvertures. Les chambres furent bien chauffées pendant le dernier hiver. La nourriture est bonne et les rations réglementaires; on ne signale aucune plainte à ce sujet. L'habillement des internés est passable, il leur manque surtout des pantalons. Les envois collectifs parviennent régulièrement et sont contrôlés par l'homme de confiance. L'hygiène est bonne, la santé des internés est satisfaisante. A part la question de la correspondance qui semble fonctionner avec une certaine lenteur, aucune plainte n'est formulée concernant le travail, la solde, les loisirs et la discipline".

113

De Zweed Carsjö bezocht dezelfde kampen op 5 november 1943; zijn rapport, gedateerd 6 december 1943, werd nog dezelfde maand in Londen ontvangen.²⁷⁸

275. BuZa: arch. LA/BB/AZ/371, brief van 18 dec 1944, nr 678/160 van de NL gezant in Algiers aan de Minister van BuZa te Londen.

276. Ibidem 473d, documentnr 2359GA.

277. Ibidem 471 (II), documentnr 21288.

278. Ibidem: 471, doos 358, documentnr 31263.

Er waren in deze kampen ongeveer vijfduizend zeelieden van allerlei nationaliteiten geïnterneerd onder wie zeven Nederlanders. In zijn rapport werden de kampen als zeer goed omschreven, woonbarakken met voldoende sanitaire voorzieningen, een goed ingericht *Lazarett* met operatiekamer, waar vijf Engelse artsen werkten onder wie één chirurg. Voorts was er de beschikking over een theater- en bioscoopzaal. Rode-Kruispakketten werden uit Engeland en Canada ontvangen. De enige klacht betrof ook hier de lange duur van het postverkeer; de vertraging werd geweten aan de censuur, die in Berlijn moest gebeuren.

Op 24 maart 1944 werd bij een bezoek door gedelegeerden van het CICR (geen namen vermeld) gerapporteerd, dat onder de vierduizend zeelieden zich negen Nederlanders bevonden.²⁷⁹ Belangwekkend zijn de mededelingen in het rapport van de Zweed Gavrell van 30 augustus 1944 naar aanleiding van zijn bezoek aan het *Marlag* en het *Milag Nord*.²⁸⁰ In het *Offizierslager* van het *Marlag* bevond zich één Nederlandse zeeman; hij was daar geplaatst op grond van het feit dat hij bij gevangenneming gekleed was in een Brits uniform. Hier bleek dat het dragen van een uniform bepalend was voor de status van al of niet combattant zijn. In het *Milag* bevonden zich nog vier Nederlandse en twee Indonesische zeelieden; zij ontvingen per week één Rode-Kruispakket van Engelse afkomst. Aan de Nederlandse zeelieden werd 20% van hun gage uitbetaald via het Zweedse gezantschap te Berlijn. Beide kampen maakten een goede indruk. Uit de selectie van de rapporten van buitenlandse waarnemers wordt het duidelijk, dat de situatie in de zeeliedenkampen aanzienlijk beter was dan in de *Stalags*. Mogelijk heeft de straffere discipline onder de zeelieden hier een rol in gespeeld, maar ook het feit dat zij niet tot arbeid verplicht werden. De zeelieden van de koopvaardij vormden als niet-combattanten een aparte categorie onder de gevangenen. De Nederlandse zeelieden werden na verloop van tijd gerepatriëerd. Zeelieden van geallieerde handelsmarines werden uitgewisseld tegen Duitse zeemannen, die elders buiten Europa waren geïnterneerd. Voor de meeste zeelieden van de koopvaardij kwam dus reeds tijdens de oorlogsjaren een einde aan hun internering.

279. BuZa: arch. LA/BB/AZ 473d.

280. Ibidem: doos 344, nr 5, "Onderstand van geïnterneerde Nederlandse zeelieden en krijgsgevangenen in diverse kampen, mei 1942 - mei 1945".

1. Gebrek aan belangstelling voor de veteranen

Boekenkasten zijn volgeschreven over allerlei facetten van de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog. Dikwijls betreft het historische studies of persoonlijke ervaringen; veel omvattende gebeurtenissen werden hierin beschreven, maar ook situaties die op kleinere schaal gevolgen hebben gehad voor individuen. Bepaalde onderwerpen worden vaak door verschillende schrijvers behandeld en becommentarieerd, waarbij soms tegenstrijdige meningen naar voren worden gebracht. Voor het Nederlandse leger zijn de gevolgen van de inval van de Duitse troepenmacht op 10 mei 1940 groot geweest. Het totaal van de personeelsverliezen van de land- en zeemacht bedroeg bijna 2.200 gesneuvelden en 2.700 gewonden.²⁸¹ Daarbij het wegvoeren van vele duizenden soldaten in Duitse krijgsgevangenschap, niet alleen in 1940, maar ook in latere jaren. Vreemd genoeg is juist aan dit aspect van de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog voor Nederland nauwelijks aandacht besteed. Slechts enkele publikaties, meestal geschreven door ex-krijgsgevangenen zijn hier aan gewijd. Dit gebrek aan belangstelling voor deze veteranen is moeilijk te verklaren. Het is in het algemeen gemakkelijker aan te geven waarom over iets geschreven is, dan begrijpelijk te maken waarom aan een bepaald onderwerp géén aandacht is besteed. Ik zal trachten deze omissie in de geschiedschrijving te verklaren. Het kan niet voortkomen uit een gebrek aan bronnenmateriaal; zowel in binnen- als buitenland is een aanzienlijke hoeveelheid gegevens aangetroffen. Er zijn andere redenen voor het gebrek aan belangstelling voor ex-krijgsgevangenen. Zij waren na 1945 geen onderwerp van gesprek of afdoende nazorg. Het land moest opgebouwd en het leger georganiseerd worden voor uitzending naar een koloniale oorlog in Indonesië. Daarbij komt dat krijgsgevangenen na een oorlog aan de verkeerde kant van de streep staan, zij zijn het slachtoffer van een falend beleid, niet alleen van hun militaire commandanten (de slag is immers verloren) maar ook van hun politieke leiders, die er niet in slaagden politieke oplossingen voor conflicten te vinden. Kortom een gespreksonderwerp dat het liefst moet worden vergeten en, als het niet anders kan, zoveel mogelijk moet worden vermeden.

2. De Zweedse inzet

Toen de ongeveer tienduizend Nederlandse militairen in 1942 en 1943 in krijgsgevangenschap waren afgevoerd naar tientallen kampen, die voor hun huisvesting waren ingericht in delen van Duitsland en Polen, bekommerde een aantal instanties zich om hun lot. Aan de hand van archiefstukken, betrekking hebbend

²⁸¹ De Jong, *Het Koninkrijk*, deel 3, 461.

op de activiteiten van de Nederlandse regering in ballingschap in Londen, diverse Rode Kruis organisaties en de Zweedse regering, wordt een inzicht gegeven in de kwantiteit en de kwaliteit van hun inzet voor Nederlanders in krijgsgevangenschap. Daarbij is de inzet van de zijde van de Zweedse regering van het grootste belang geweest. Kort voor de Duitse inval in Nederland had immers de Zweedse regering zich bereid verklaard in geval van oorlog op te zullen treden als belangenbehartiger van Nederland. Zij heeft zich van deze taak op voorbeeldige wijze gekweten, reden waarom haar vlag in de titel van het boek is vermeld en de samenvatting in Zweedse vertaling is opgenomen.

3. Kwaliteit van zorg

De kwantiteit van zorg is een in getallen uit te drukken gegeven. Wanneer echter gekeken wordt naar de kwaliteit daarentegen, begeeft men zich al snel op het pad van de subjectiviteit en dus nietszeggendheid. Over de kwaliteit van de opvang en begeleiding van krijgsgevangenen kan alleen iets zinnigs worden medegedeeld, indien een toetsingscriterium wordt gevonden. De Geneefse Conventie van 1929 is zo'n criterium, dat als een rode draad door dit proefschrift loopt. In deze Conventie staat niet alleen duidelijk gestipuleerd wanneer sprake is van krijgsgevangenschap (ter onderscheiding van andere vormen van gevangenschap), maar ook op welke wijze uitvoering moet worden gegeven aan opvang, begeleiding, geestelijke en lichamelijke zorg voor krijgsgevangenen door de mogendheid, die hen een dergelijke gedwongen status heeft opgelegd. De Nederlandse krijgsgevangenen in Duitsland mogen zich gelukkig prijzen dat de Duitse regering de Conventie wat hen betreft redelijk in acht heeft genomen.

4. Kernvragen

Aan de basis van dit werk hebben een aantal fundamentele vragen gestaan. Op welke wijze hebben de hierboven genoemde instanties de belangen behartigd van de Nederlanders die tussen 1940 en 1945 in krijgsgevangenschap hebben geleefd? Is Duitsland gecontroleerd op naleving van de afspraken, gemaakt in de Geneefse Conventie? En zo ja, welke maatregelen werden dan genomen, wanneer bleek, dat de Conventie niet werd gerespecteerd? In hoeverre en op welke wijze had communicatie plaats tussen de diverse instanties onderling? Wat merkten krijgsgevangenen rechtstreeks van de bemoeienissen van instanties, en hoe waren de leefomstandigheden en gezondheidszorg in de kampen, gemeten naar de medische kennis van die tijd? Deze - en andere - basisvragen werden in hoofdstuk één samengevat in de vorm van drie kernvragen, waarop in deze beschouwing een antwoord zal worden geformuleerd. De vragen luiden:

1. Heeft het *Oberkommando der Wehrmacht* zich - wat betreft de Nederlandse militairen in krijgsgevangenschap - gehouden aan de Conventie van Genève van 1929?
2. Hebben de organisaties die verantwoordelijk waren voor de bescherming, het toezicht en de hulpverlening invloed kunnen uitoefenen op de situatie van de Nederlandse soldaten in Duitse krijgsgevangenschap?
3. Hoe was de gezondheidszorg in krijgsgevangenschap georganiseerd en was die toereikend?

5. Duitsland en de Geneefse Conventie van 1929

Wat de eerste vraag betreft heb ik kunnen vaststellen dat de Duitse autoriteiten getracht hebben, wat de gevangen genomen Nederlandse militairen betreft, de Conventie van Genève van 1929 niet slechts naar de letter, maar ook naar de geest uit te voeren tot 1944. Daarna trad een verharding op (*Aktion Kugel*). Daar kwam bij het verschil in behandeling van de diverse nationaliteiten. Terwijl de Russische krijgsgevangenen als slaven werden behandeld en mishandeld en bijvoorbeeld Amerikaanse en Engelse gevangenen op sommige terreinen een bevoorrechte behandeling kregen, kan het gedrag van de Duitsers ten opzichte van de Nederlandse krijgsgevangenen als een tussenvorm worden gekarakteriseerd. Het aanvankelijk uit gevangenschap ontslaan van de gevangen genomen Nederlandse krijgsmacht, gevolgd door het onverwacht afvoeren in 1942 en 1943 van circa tienduizend man naar kampen in Duitsland, berust mogelijk op de tijdens de oorlog zo berucht geworden Duitse willekeur; maar wellicht komen de ware redenen voor beide handelwijzen nog eens aan het licht. Dat de behandeling van de gevangenen met het vorderen van de oorlog gaandeweg slechter werd, houdt gelijke tred met het verslechteren van de algemene situatie bij de *Wehrmacht* en de Duitse bevolking.

Als antwoord op de eerste vraag kan worden gesteld: het OKW heeft zich, wat de Nederlandse krijgsgevangenen betreft, in grote lijnen aan de Conventie gehouden tot 1944. Daarna is de Conventie met voeten getreden door het invoeren van de *Aktion Kugel*.

117

6. Het optreden van de beschermende instanties

Bij het beantwoorden van de tweede vraag vallen, bij het beschouwen van alle activiteiten die de verschillende instanties ontplooiden, nogal wat zaken op. Krijgsgevangenen ontvingen tot in het laatste jaar van de oorlog met enige regelmaat Rode-Kruispakketten. Wanneer men bedenkt wat een geweldige logistieke inspanning het verstrekken van dergelijke pakketten onder de gegeven oorlog-

somstandigheden moet hebben gevergd van de verschillende Rode-Kruisorganisaties, dan dwingt deze prestatie respect af. Daarnaast hadden krijgsgevangenen het recht om via kampoudsten of vertrouwensmannen de Duitse kampleiding te verzoeken om te mogen spreken met CICR-gedelegeerden of Zweedse diplomaten. Alleen deze waren immers in staat verslag uit te brengen over de situatie in de kampen en over de bewoners. Ook konden alleen de Zweedse diplomaten melding maken van krijgsraadprocessen en waren zij intermediair van protesten van de betrokken regeringen. De Duitse machthebbers hebben, met de Geneefse Conventie in het achterhoofd, een zekere bereidwilligheid getoond ten aanzien van belangenbehartigende instanties. De tweede vraag kan derhalve in positieve zin worden beantwoord.

7. *De gezondheidszorg*

Deze was in handen van de militair-geneeskundige dienst, eenheden hiervan behoorden tot de organisatie van de kampen. Hierin was, naast andere nationaliteiten, ook Nederlands geneeskundig personeel werkzaam; hiertoe behoorden zowel krijgsgevangenen als vrijwilligers. Bij de interpretatie van de bronnen die moet leiden tot een oordeel over de kwaliteit van de geneeskundige zorg in de kampen moet men bedenken dat de medische kennis in de jaren 1940-1945, met name op het gebied van de therapie, niet vergeleken kan worden met de mogelijkheden anno 1996. De middelen om zieken te behandelen waren schaars, want de aanvoer van genees- en verbandmiddelen werd bemoeilijkt door logistieke problemen, met name na september 1944. Mede gelet op deze omstandigheden en ondanks een tekort aan geneeskundig personeel en materieel kan worden geconcludeerd dat de gezondheidszorg in de kampen redelijk heeft gefunctioneerd. Grote epidemieën en massale sterfte zijn niet voorgekomen, behoudens bij de krijgsgevangen soldaten van het Rode Leger. Gelet op de ziekte- en sterftecijfers onder de Nederlandse krijgsgevangenen, kan voorzichtig worden geconcludeerd dat hun behandeling redelijk is geweest. Het antwoord op de derde kernvraag wordt daarom het beste geformuleerd met het citaat van Van Amstel: "Zij deden jarenlang hun werk, vechtend tegen het enorme tekort aan medicijnen en instrumenten".²⁸²

8. *Slotconclusie*

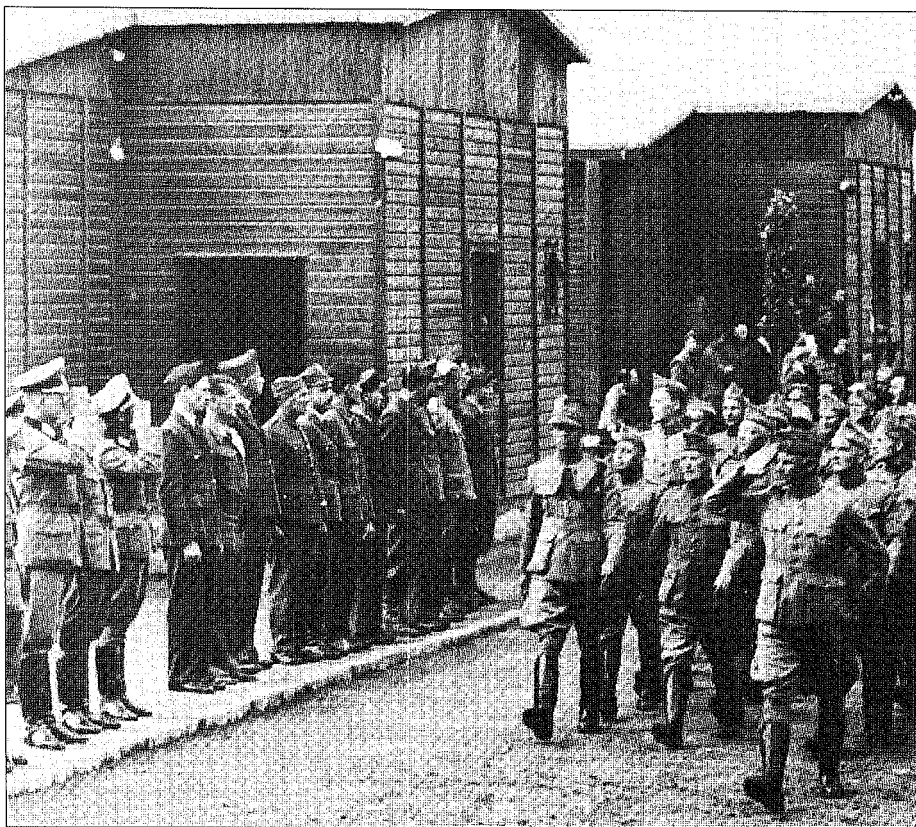
De betrokken instanties hebben gedaan wat zij in oorlogstijd mogelijkerwijs konden doen om het massale probleem van krijgsgevangenschap het hoofd te kunnen bieden. Veel geld en mankracht is gestoken in de behartiging van de zorg voor de mannen, die jaren in het isolement van een *Oflag* of *Stalag* hebben

²⁸². Van Amstel, *De zak met vlooien*. Het citaat heeft betrekking op de geneeskundige verzorging door Nederlandse officieren van gezondheid (artsen en tandartsen) en militaire verplegers.

geleefd. Vanwege het ineenstorten van het Duitse overheidsapparaat na de capitulaties in mei 1945 en de verdeling van Duitsland in twee fysiek gescheiden delen, is de terugkeer van de krijgsgevangenen naar Nederland niet perfect verlopen. Hiervoor kan thans, in retrospect, begrip worden opgebracht. Wat de kneuterige wijze betreft waarop de ex-krijgsgevangenen na terugkeer in Nederland werden opgevangen en bejegend, kan slechts worden verwezen naar de waarschuwing van generaal S.H. Spoor (1902-1949),²⁸³ die in een kerstpakket aan zijn mannen het gedichtje meegaf:

*“Wij wenden ons tot God en Jan Soldaat,
Als hoge nood en bitt’ re strijd ons wacht;
De Nood voorbij, het land in vredesstaat,
Vergeten is de Heer, en Jan Soldaat veracht.”*

283. Legercommandant in Nederlands Oost-Indië van 1 februari 1946 tot 25 mei 1949.

nr 24

*Parade van Nederlandse krijgsgevangenen op een mooie Zondagmorgen in Stalag IVB bij Mühlberg am Elbe.
Ter gelegenheid waarvan is niet achterhaald.
Foto Dick van Maarseveen, 1943.*

De Haagse Vredesconferenties: de verdragpartners en de titels van de gesloten verdragen en verklaringen (de spelling is aangepast aan die van 1996)

1. Staatsblad nr 163 van 19 september 1900.

Bij de Internationale Vredesconferentie van 1899 (later genoemd de Eerste Haagse Vredesconferentie) waren als verdragpartners aanwezig de staatshoofden van: Duitsland, Oostenrijk inbegrepen Bohemen en Hongarije, België, China, Denemarken, Spanje, Verenigde Staten van Amerika, Mexico, Frankrijk, Verenigd Koninkrijk (Groot-Brittannië en Ierland), Griekenland, Italië, Japan, Luxemburg, Monténégro, Nederland, Perzië, Portugal, Roumenië, Rusland, Servië, Siam, Zweden en Noorwegen, Zwitserland, Het Ottomaanse Rijk en Bulgarije.

Aan het slot van de conferentie zijn de volgende verdragen en verklaringen ondertekend: 1. het verdrag voor de vreedzame beslechting van internationale geschillen; 2. het verdrag betreffende de wetten en gebruiken van de oorlog te land; 3. het verdrag betreffende de toepassing van de Conventie van Genève van 22 augustus 1864; 4. de verklaring, houdende verbod van het werpen van projectielen of ontplofbare stoffen uit ballons of op dergelijke nieuwe wijzen; 5. de verklaring, houdende verbod tot beziging van projectielen met het enige doel verstikkende of vergiftige gassen te verspreiden; 6. de verklaring, houdende verbod tot beziging van kogels, die zich in het menselijk lichaam gemakkelijk uitzetten of vervormen, zoals kogels met harde mantel, waarvan de mantel niet geheel de kern dekt of van inkervingen voorzien is.

2. Staatsblad nr 73 van 22 februari 1910.

Bij de Tweede Vredesconferentie van 1907 waren, naast de verdragpartners van de eerste conferentie, aanwezig de staatshoofden van: Argentinië, Bolivia, Chili, Colombia, Cuba, Dominica, Ecuador, Guatémala, Haïti, Noorwegen, Panama, Paraguay, Peru, Salvador, Uruguay en Zweden.

Aan het slot van de conferentie zijn de volgende verdragen en een verklaring ondertekend: 1. het verdrag voor de vreedzame beslechting van internationale geschillen; 2. het verdrag nopens de beperking van het gebruik van wapengeweld bij het innen van schulden uit overeenkomst; 3. het verdrag nopens de opening der vijandelijkheden; 4. het verdrag nopens de wetten en gebruiken van de oorlog te land; 5. het verdrag nopens de rechten en verplichtingen der onzijdige mogendheden en personen in geval van oorlog te land; 6. het verdrag nopens de rechtstoestand der vijandelijke handelsvaartuigen bij de aanvang der vijandelijkheden; 7. het verdrag nopens de verandering van handelsvaartuigen in oorlogsschepen; 8. het verdrag nopens het stellen van onderzeese zelfwerkende contactmijnen; 9. het verdrag nopens het bombardement door een scheepsmacht in tijd van oorlog; 10. het verdrag voor de toepassing op de zeeoorlog der beginselen van het verdrag van Genève; 11. het verdrag nopens zekere beperkingen van de uitoefening van het buitrecht in de zeeoorlog; 12. het verdrag nopens de rechten en verplichtingen der onzijdige mogendheden in geval van zeeoorlog; 13. de verklaring nopens het verbod om projectielen en ontplofbare stoffen uit ballons te werpen.

Het Krijgsgevangenenverdrag van 1929.

Staatsblad 1932 nr 514 van 25 oktober 1932. De spelling is aangepast aan die van 1996.

1.

Het verdrag is op 27 juli 1929 te Genève ondertekend door de gevolmachtigden van de staatshoofden van de Hoge Verdragsluitende Partijen, te weten: Duitsland, Verenigde Staten van Amerika, Oostenrijk, België, Bolivia, Brazilië, Groot-Britannië en Noord-Ierland, benevens elk deel van het Britse Rijk, dat niet afzonderlijk lid is van de Volkenbond, Canada, Australië, Nieuw-Zeeland, Zuid-Afrika, Vrijstaat Ierland, Indië, Bulgarije, Chili, China, Columbia, Cuba, Denemarken, Dominica, Egypte, Spanje, Estland, Finland, Frankrijk, Griekenland, Hongarije, Italië, Japan, Letland, Luxemburg, Mexico, Nicaragua, Noorwegen, Nederland,²⁸⁴ Perzië, Polen, Portugal, Roemenië, Koninkrijk der Serven, Kroaten en Slovenen, Siam, Zweden, Zwitserland, Tsjechoslowakije, Turkije, Uruguay en Venezuela.

2. Tekst van het verdrag:

TITEL 1. ALGEMENE BEPALINGEN.

Artikel 1.

Dit verdrag zal van toepassing zijn, onverminderd hetgeen in titel VII bepaald wordt:

- 1) op alle personen die bedoeld worden in de artikelen 1,2 en 3 van het bij het Haagse Verdrag nopens de wetten en gebruiken van de oorlog te land van 18 oktober 1907 gevoegde Reglement, en die gevangen genomen zijn door de vijand;²⁸⁵
- 2) op alle tot de gewapende machten der oorlogvoerende partijen behorende personen, die door de vijand zijn gevangen genomen gedurende kriegsverrichtingen ter zee of in de lucht, behoudens de door de omstandigheden van deze gevangenneming onvermijdelijk gemaakte afwijkingen. Deze afwijkingen evenwel zullen aan de grondbeginselen van dit verdrag geen afbreuk mogen doen; zij zullen eindigen op het ogenblik, waarop de gevangen genomen personen een gevangenkamp bereikt zullen hebben.

^{284.} Voor Nederland tekenden W.I.D. van Troostwijk, buitengewoon gezant en gevolmachtigd minister der Nederlanden te Bern; J.C. Diehl, generaal-majoor-arts, Inspecteur Geneeskundige Dienst Landmacht en ondervoorzitter van het NRK en J. Harberts, majoor Generale Staf en leraar Hogere Krijgsschool.

^{285.} Bijgevoegd reglement: Artikel 1. De wetten, de rechten, en de verplichtingen van de oorlog zijn niet alleen toepasselijk op het leger, maar ook op de militiën en op de vrijwilligerskorpsen, die aan de volgende voorwaarden voldoen: 1°. Aan hun hoofd te hebben een persoon, die verantwoordelijk is voor zijn ondergeschikten; 2°. Een vast en op enige afstand herkenbaar onderscheidingsteken te hebben; 3°. De wapenen openlijk te dragen; en 4°. zich in hun handelingen te gedragen naar de wetten en gebruiken van de oorlog. In de landen, waar het leger geheel of ten dele uit militie of uit vrijwilligerskorpsen is samengesteld, zijn deze onder de benaming van leger begrepen.

Artikel 2. De bevolking van een niet-bezet gebied, die bij de nadering van de vijand uit eigener beweging de wapenen opneemt om de invallende troepen te bestrijden, zonder de tijd te hebben gehad zich te organiseren overeenkomstig artikel 1, wordt als oorlogvoerende beschouwd, indien zij de wapenen openlijk draagt en indien zij de wetten en gebruiken van de oorlog eerbiedigt. Artikel 3. De gewapende machten der oorlogvoerende partijen kunnen bestaan uit strijders en niet-strijders. In geval zij door de vijand worden gevangen genomen, hebben beiden recht op de behandeling als krijgsgevangenen.

Artikel 2.

De krijgsgevangenen bevinden zich in de macht van de vijandelijke mogendheid, doch niet in die der personen of troepenafdelingen, die hen hebben gevangen genomen. Ten alle tijd moeten zij met menslievendheid worden behandeld en beschermd, met name tegen daden van geweld, beledigingen en publieke nieuwsgierigheid. Represaillemaatregelen te hunnen aanzien zijn verboden.

Artikel 3.

De krijgsgevangenen hebben recht op eerbiediging van hun persoonlijkheid en hun eer. De vrouwen zullen behandeld worden met alle aan haar kunne verschuldigde voorkomendheid. De gevangenen behouden hun volledige burgerlijke bevoegdheden.

Artikel 4.

De mogendheid, die de krijgsgevangenen in haar macht heeft, is verplicht in derzelver onderhoud te voorzien. Verschil van behandeling tussen krijgsgevangenen is slechts geoorloofd, indien zij berust op de militaire rang, de lichamelijke of geestelijke gezondheidstoestand, de geschiktheid voor een handwerk of de kunne van degenen, die er van genieten.

TITEL II. VAN DE GEVANGENNEMING.

Artikel 5.

Iedere krijgsgevangene is verplicht om, indien hij daaromtrent wordt onderzocht, zijn ware namen en zijn rang of wel zijn stamboeknummer op te geven. In het geval dat hij deze regel zou overtreden, zou hij zich blootstellen aan een beperking der aan de krijgsgevangenen van zijn categorie toegestane voordelen. Geen enkele dwangmaatregel zal kunnen worden toegepast op gevangenen met het doel om inlichtingen te verkrijgen omtrent de toestand van hun leger of van hun land. Krijgsgevangenen, die weigeren te antwoorden, zullen noch bedreigd, noch beledigd, noch blootgesteld kunnen worden aan onaangenaamheden of nadelen van welke aard ook. Indien een gevangene op grond van zijn lichamelijke of geestelijke toestand niet in staat is om zijn identiteit op te geven, zal hij aan de geneeskundige dienst worden toevertrouwd.

Artikel 6.

Alle goederen en voorwerpen van persoonlijk gebruik - uitgezonderd wapenen, paarden, militaire uitrusting en militaire papieren - zullen in het bezit van de krijgsgevangenen blijven, evenals de metalen helmen en de gasmaskers. De geldsommen, welke de gevangenen bij zich hebben, zullen hun slechts op bevel van een officier kunnen worden ontnomen en niet dan na vaststelling van het bedrag. Een ontvangstbewijs zal er voor worden afgegeven. De op deze wijze afgenomen gelden zullen op rekening van iedere gevangene worden gezet. Identiteitsstukken, rangtekenen, onderscheidingen en voorwerpen van waarde zullen de gevangenen niet kunnen worden ontnomen.

TITEL III. VAN DE GEVANGENSCHAP.

AFDELING I. VAN DE EVACUATIE DER GEVANGENEN.

Artikel 7.

Binnen de kortst mogelijke tijd na hun gevangenneming zullen de krijgsgevangenen worden geëvacueerd naar verzamelplaatsen gelegen in een streek, die ver genoeg van de gevechtsszone af is, dat zij er zich buiten gevaar bevinden. In een gevaarlijke zone zullen slechts tijdelijk die gevangenen kunnen worden gehouden, die wegens hun wonden of ziekten meer gevaar zouden lopen, indien zij worden geëvacueerd dan indien zij ter plaatse blijven. De gevangenen zullen, terwijl zij op evacuatie uit een gevechtsszone wachten, niet onnodig aan gevaar worden blootgesteld. De evacuatie te voet van gevangenen zal normaal slechts mogen geschieden met etappen van 20 km per dag, tenzij de noodzakelijkheid om water- en voedseldepôts te bereiken langere etappen nodig maakt.

Artikel 8.

De oorlogvoerenden zijn verplicht om elkander zo spoedig mogelijk van alle gevangennemingen door tussenkomst van de inlichtingen bureaus, zoals deze in artikel 77 zijn georganiseerd, te verwittigen. Tevens zijn zij verplicht elkander de officiële adressen mede te delen, waarheen de brieven der familieleden aan de krijgsgevangenen kunnen worden gericht. Zodra mogelijk zal iedere gevangene in de gelegenheid moeten worden gesteld met zijn familie zelf te corresponderen, onder de voorwaarden in artikel 36 en volgende bepaald. Wat gevangenen betreft die op zee zijn gemaakt, zullen de bepalingen van dit artikel zo spoedig mogelijk na aankomst in de haven in acht worden genomen.

AFDELING II. VAN DE GEVANGENKAMPEN.

Artikel 9.

De krijgsgevangenen zullen geïnterneerd kunnen worden in een stad, fort of welke plaats ook, met de verplichting zich daarvan niet te verwijderen buiten zekere bepaalde grenzen. Zij zullen eveneens in afgesloten kampen geïnterneerd kunnen worden; zij zullen slechts mogen worden opgesloten of geconsigneerd bij wijze van onmisbare maatregel van zekerheid of van hygiëne, en alleen voor de duur der omstandigheden, welke deze maatregel nodig maken. Gevangenen, die gemaakt zijn in ongezonde streken of in streken, waarvan het klimaat verderfelijk is voor personen, die uit gematigde streken komen, zullen zo spoedig mogelijk naar een gunstiger klimaat worden overgebracht. De oorlogvoerenden moeten zoveel mogelijk vermijden om gevangenen van verschillende rassen of nationaliteiten in hetzelfde kamp onder te brengen. Geen gevangene mag, op welk tijdstip ook, worden teruggestuurd naar een streek, waar hij aan het vuur der gevechtsszone blootgesteld zou zijn, noch gebezigd worden om door zijn aanwezigheid zekeren punten of zekere streken buiten bombardement te stellen.

HOOFDSTUK 1. VAN DE INRICHTING DER KAMPEN.

Artikel 10.

De krijgsgevangenen zullen gehuisvest worden in gebouwen of barakken, welke

alle mogelijke waarborgen van hygiëne en zindelijkheid bieden. De lokalen moeten geheel vochtvrij zijn, genoegzaam verwarmd en verlicht. Alle voorzorgsmaatregelen tegen brandgevaar moeten worden genomen. Wat de slaapzalen betreft, zullen de totaaloppervlakte, de minimum luchtinhoud, de inrichting en het slaapmaterieel aan dezelfde eisen moeten voldoen als door de depôt-troepen van de gevangenhoudende mogendheid.

HOOFDSTUK 2. VAN HET VOEDSEL EN DE KLEDING DER KRIJGSGEVANGENEN.

Artikel 11.

Het voedselrantsoen der krijgsgevangenen zal gelijkwaardig zijn zowel van hoeveelheid als van hoedanigheid, aan het rantsoen der depôt-troepen. De gevangenen zullen bovendien de middelen krijgen om zelf de extra voorraden, waarover zij mochten beschikken, toe te bereiden. Voldoende drinkwater zal hun worden verstrekt. Het gebruik van tabak zal geoorloofd zijn. De gevangenen zullen in de keukens kunnen worden tewerkgesteld. Alle collectieve krijgstuuchtelijke maatregelen, welke betrekking hebben op de voeding, zijn verboden.

Artikel 12.

Kleding, linnengoed en schoeisel zullen door de gevangenhoudende mogendheid aan de krijgsgevangenen worden verstrekt. In de vervanging en de herstelling dezer goederen zal regelmatig moeten worden voorzien. Bovendien zullen de werkende gevangenen overal waar de aard van het werk zulks eist, een werkpak ontvangen. In alle kampen zullen cantines worden ingericht, waar de gevangenen zich tegen de prijzen van de handel ter plaatse voedingsmiddelen en de gebruikelijke voorwerpen zullen kunnen verschaffen. De winst, welke de cantines aan de kamp-administraties opleveren, zullen ten bate van de gevangenen moeten worden aangewend.

HOOFDSTUK 3. VAN DE HYGIËNE IN DE KAMPEN.

Artikel 13.

De oorlogvoerenden zijn verplicht om alle maatregelen van hygiëne te treffen, welke nodig zijn om de reinheid en de zindelijkheid der kampen te verzekeren en om epidemieën te voorkomen. De krijgsgevangenen moeten dag en nacht kunnen beschikken over installaties, welke in overeenstemming met de regels der hygiëne en welke in een voortdurende staat van reinheid worden gehouden. Bovendien zal, onverminderd de baden en de douches waarvan de kampen zoveel mogelijk moeten zijn voorzien, aan de gevangenen voor de verzorging van hun lichamelijke reinheid een voldoende hoeveelheid water worden verstrekt. Zij zullen de gelegenheid moeten hebben om zich aan lichaams oefeningen te wijden en van de buitenlucht te genieten.

Artikel 14.

Elk kamp zal voorzien zijn van een ziekenzaal, waar de krijgsgevangenen alle verzorging zullen ontvangen, welke zij nodig mochten hebben. Indien het geval zich voordoet, zullen afzonderingsvertrekken gereserveerd worden voor zieken, die door besmettelijke aandoeningen zijn aangetast. De kosten van behandeling,

met inbegrip van de kosten der voorlopige kunstledematen, zullen ten laste komen van de gevangenhoudende mogendheid. De oorlogvoerenden zijn verplicht om op aanvraag aan iedere behandelde gevangene een officiële verklaring te verstrekken, welke de aard en de duur van de ziekte, alsmede de ontvangen verzorging vermeldt. Het zal de oorlogvoerenden vrijstaan elkander langs de weg van bijzondere schikkingen toe te staan om in de kampen met de verzorging hunner gevangen landgenoten belaste geneesheren en ziekenverplegers te behouden. De gevangenen, die door een zware ziekte zijn aangetast of wier toestand een ernstig operatief ingrijpen noodzakelijk maakt, zullen op kosten van de gevangenhoudende mogendheid toegelaten moeten worden tot elke militaire en burgerlijke inrichting, welke geschikt is om hen te behandelen.

Artikel 15.

Ten minstens éénmaal per maand zullen geneeskundige inspecties over de krijgsgevangenen plaats hebben. Deze zullen tot doel hebben de contrôle van de algemene gezondheidstoestand en de stand der zindelijkheid, evenals de opsporing van besmettelijke ziekten, met name van tuberculose en van venerische aandoeningen.

HOOFDSTUK 4. VAN DE GEESTELIJKE EN ZEDELIJKE BEHOEFTE DER KRIJGS-GEVANGENEN.

Artikel 16.

Alle vrijheid zal aan de krijgsgevangenen worden gelaten voor het uitoefenen van hun godsdienst, met inbegrip van het bijwonen van hun eredienst, op de enkele voorwaarde, dat zij zich zullen gedragen naar de door de militaire overheid voorgeschreven maatregelen van orde en politie. Gevangengenomen bedienaren van een eredienst, welke ook de benaming van deze eredienst zij, zullen bevoegd zijn om hun ambt onder hun geloofsgenoten volledig uit te oefenen.

Artikel 17.

De oorlogvoerenden zullen de door de krijgsgevangenen georganiseerde geestelijke en sportieve ontspanningen zoveel mogelijk aanmoedigen.

HOOFDSTUK 5. VAN DE INWENDIGE KRIJGSTUCHT DER KAMPEN.

Artikel 18.

Elk gevangenkamp zal geplaatst zijn onder het bevel van een verantwoordelijk officier. Behalve de eerbewijzen voorgeschreven in de in hun legers van kracht zijnde reglementen ten aanzien van hun nationalen, zullen de krijgsgevangenen de militaire groet moeten brengen aan alle officieren van de gevangenhoudende mogendheid. Krijgsgevangen officieren zijn slechts verplicht de officieren van hogere of gelijke rang van deze mogendheid te groeten.

Artikel 19.

Het dragen van rangtekenen en onderscheidingen zal geoorloofd zijn.

Artikel 20.

Reglementen, bevelen, waarschuwingen en bekendmakingen van elke aard zullen aan de krijgsgevangenen moeten worden medegedeeld in een taal, welke zij begrijpen. Hetzelfde beginsel is toepasselijk op de verhoren.

HOOFDSTUK 6. BIJZONDERE BEPALINGEN BETREFFENDE OFFICIEREN EN GELIJKGESTELDEN.

Artikel 21.

Dadelijk bij het begin der vijandelijkheden zullen de oorlogvoerenden verplicht zijn elkander de in hun respectievelijke legers in gebruik zijnde titels en rangen mede te delen, ten einde gelijkheid van behandeling te waarborgen tussen officieren en gelijkgestelden van de overeenkomstige rangen. De krijgsgevangen officieren en gelijkgestelden zullen behandeld worden met de aan hun rang en aan hun leeftijd verschuldigde voorkomendheid.

Artikel 22.

Ten einde de bediening in de officierskampen te verzekeren, zullen krijgsgevangen soldaten van hetzelfde leger en zoveel mogelijk dezelfde taal sprekend, daarbij in voldoende aantal worden gdetacheerd, rekening houdende met de rang der officieren en gelijkgestelden. Deze zullen zich hun voeding en hun kleding verschaffen uit het traktement, dat hun door de gevangenhoudende mogendheid zal worden uitgekeerd.. De voering der huishouding door de officieren zelf zal op alle wijzen moeten worden bevorderd.

HOOFDSTUK 7. VAN DE GELDMIDDELEN DER KRIJGSGEVANGENEN.

Artikel 23.

Onder voorbehoud van bijzondere overeenkomsten tussen de oorlogvoerende mogendheden, met name die overeenkomsten welke in artikel 24 worden bedoeld, zullen de krijgsgevangen officieren en gelijkgestelden van de gevangenhoudende mogendheid hetzelfde traktement ontvangen als de officieren van de overeenkomstige rang in het leger van deze mogendheid, onder voorwaarde evenwel, dat dit traktement niet hoger zal zijn dan hetgeen waarop zij recht hebben in de legers van het land, dat zij hebben gediend. Dit traktement zal hun in zijn geheel, zo mogelijk eenmaal per maand, worden uitgekeerd en zonder dat enige aftrek zal kunnen plaats hebben voor uitgaven, welke ten laste van de gevangenhoudende mogendheid komen, zelfs al zouden deze uitgaven te hunnen voordeel zijn. Een overeenkomst tussen de oorlogvoerenden zal de wisselkoers vaststellen welke op deze betaling toepasselijk is; bij gebreke van zodanige overeenkomst zal de aangenomen koers de koers zijn welke op het oogenblik van de opening der vijandelijkheden gold. Alle als traktement aan de krijgsgevangen gedane uitkeringen zullen aan het einde der vijandelijkheden door de mogendheid, welke zij hebben gediend, moeten worden terugbetaald.

Artikel 24.

Dadelijk bij de aanvang der vijandelijkheden zullen de oorlogvoerenden in gemeen overleg het maximum bedrag aan baar geld vaststellen, hetwelk aan

krijgsgevangenen van de verschillende en categorieën geoorloofd zal zijn bij zich te houden. Alle daarbovengaande bedragen, welke een gevangene ontnomen of onthouden zullen worden, zullen evenals alle door hem in depôt gegeven bedragen worden ingeschreven op zijn rekening en zullen niet zonder zijn toestemming mogen worden omgewisseld in een andere muntsoort. De batige saldi van hun rekeningen zullen aan de krijgsgevangenen aan het einde van hun gevangenschap worden uitgekeerd. Gedurende de duur der gevangenschap zullen hun faciliteiten verleend worden om deze bedragen geheel of gedeeltelijk aan banken of particulieren in hun eigen land over te maken,

HOOFDSTUK 8. VAN DE OVERBRENGING DER KRIJGSGEVANGENEN.

Artikel 25.

Tenzij de loop der krijgsverrichtingen dit eist, zullen zieke en gewonde krijgsgevangenen niet worden overgebracht, zolang hun genezing door de reis zou kunnen worden benadeeld.

Artikel 26.

In geval van overbrenging zullen de krijgsgevangenen van te voren officieel verwittigd worden van hun nieuwe bestemming; hun zal vergund zijn hun eigen goederen, hun correspondentie en de aan hun adres aangekomen pakketten mede te nemen. Alle daartoe dienstige maatregelen zullen genomen worden, opdat de aan hun oude kamp geadresseerde correspondentie en pakketten zonder verwijl hun worden overgemaakt. De op rekening der overgebrachte gevangenen geplaatste bedragen zullen worden overgemaakt aan de bevoegde overheid van de plaats van hun nieuw verblijf. De door de overbrenging veroorzaakte kosten zullen ten laste komen van de gevangenhoudende mogendheid.

AFDELING III. VAN HET WERK DER KRIJGSGEVANGENEN.

HOOFDSTUK 1. ALGEMENE BEPALINGEN.

Artikel 27.

De oorlogvoerenden zullen de gezonde krijgsgevangenen, officieren en met hen gelijkgestelden uitgezonderd, kunnen bezigen voor werkzaamheden naar hun rang en hun geschiktheid. Indien evenwel officieren of gelijkgestelden een bezigheid vragen, welke hun past, zal deze hun zoveel mogelijk moeten worden gegeven. Krijgsgevangen onderofficieren mogen slechts tot bewakingswerkzaamheden verplicht worden, tenzij zij uitdrukkelijk een betaalde bezigheid vragen. De oorlogvoerenden zullen verplicht zijn om gedurende de gehele duur der gevangenschap de krijgsgevangenen, die het slachtoffer zijn van ongelukken, hun bij het werk overkomen, te doen genieten van de bepalingen, welke volgens de wetgeving van de gevangenhoudende mogendheid op de werklieden van dezelfde categorie van toepassing zijn. Wat de krijgsgevangenen betreft op wie deze wettelijke bepalingen niet zouden kunnen worden toegepast ten gevolge van de wetgeving van deze mogendheid, verplicht deze zich om haar wetgevend lichaam alle maatregelen aan te bevelen, welke tot een billijke vergoeding aan de slachtoffers kunnen leiden.

HOOFDSTUK 2. VAN DE INRICHTING VAN HET WERK.

Artikel 28.

De gevangenhoudende mogendheid aanvaardt de volle aansprakelijkheid voor het onderhoud, de verzorging, de behandeling en de betaling der salarissen der krijgsgevangenen, die voor rekening van particulieren werken.

Artikel 29.

Geen enkel krijgsgevangene zal gebezigd mogen worden tot het verrichten van werkzaamheden, waartoe hij lichamelijk ongeschikt is.

Artikel 30.

De duur van het dagelijks werk der krijgsgevangenen, de heen- en terugweg inbegrepen, zal niet overmatig mogen zijn en zal in geen geval langer mogen zijn dan de werktijd der burger-arbeiders van de streek, die voor hetzelfde werk worden gebezigd. Een etmaal rust per week zal aan iedere gevangene moeten worden verleend, bij voorkeur op Zondag.

HOOFDSTUK 3. VAN VERBODEN WERK.

Artikel 31.

De door de krijgsgevangenen verrichte werkzaamheden mogen generlei rechtstreeks verband houden met de krijgsverrichtingen. Het is in het bijzonder verboden om gevangenen te gebruiken bij de fabricatie en het vervoer van wapenen of munitie van welke aard ook, evenals bij het vervoer van materieel, dat voor de strijdende legers bestemd is. In geval van schending van de bepalingen van het voorgaande lid hebben de gevangenen de vrijheid, na uitvoering of begin van uitvoering der opdracht, hun bezwaren in te dienen door tussenkomst van de vertrouwensmannen, wier werkzaamheden bepaald worden in de artikelen 43 en 44 of, bij gebreke van een vertrouwensman, door tussenkomst van de vertegenwoordigers der beschermende mogendheid.

Artikel 32.

Het is verboden krijgsgevangenen te gebruiken bij ongezonde of gevaarlijke werkzaamheden. Elke verzwaring der arbeidsvoorwaarden bij wijze van krijgstuchtelijke maatregel is verboden.

HOOFDSTUK 4. VAN DE WERKPLOEGEN.

Artikel 33.

Het regime der werkploegen zal gelijk moeten zijn aan dat der gevangenkampen, in het bijzonder wat betreft de hygiënische toestanden, de voeding, de verpleging in geval van ongeluk of ziekte, de correspondentie en de ontvangst van pakketten. Elke werkploeg zal behoren bij een gevangenkamp. De commandant van dit kamp zal verantwoordelijk zijn voor de inachtneming in de werkploeg van de bepalingen van dit verdrag.

HOOFDSTUK 5. VAN HET SALARIS.

Artikel 34.

De krijgsgevangenen zullen geen salaris ontvangen voor de werkzaamheden betreffende de administratie, de inrichting en het onderhoud der kampen. De gevangenen, die voor andere werkzaamheden gebruikt worden, zullen recht hebben op een salaris, dat moet worden vastgesteld in overeenkomsten tussen de oorlogvoerenden. Deze overeenkomsten zullen tevens het deel specificeren, dat de kamp-administratie zal kunnen afhouden, het bedrag dat aan de krijgsgevangene zal toebehoren en de wijze, waarop dit bedrag gedurende de duur van zijn gevangenschap te zijner beschikking zal worden gesteld. In afwachting van het sluiten van bedoelde overeenkomsten zal de betaling van het werk der gevangenen vastgesteld worden volgens onderstaande normen: a) De werkzaamheden, welke voor de Staat zijn verricht, zullen betaald worden volgens de tarieven, welke voor de militairen van het nationale leger, die dezelfde werkzaamheden verrichten, van kracht zijn of, indien zulke tarieven niet bestaan, volgens een tarief in verhouding tot de uitgevoerde werkzaamheden. b) Wanneer de werkzaamheden voor rekening van andere openbare administraties of voor particulieren hebben plaats gehad, zullen de voorwaarden ervoor in overleg met de militaire overheid worden geregeld. Het saldo, dat op rekening van de gevangene blijft, zal hem aan het eind van zijn gevangenschap worden ter hand gesteld. In geval van overlijden zal het langs diplomatieke weg aan de erfgenamen van de overledene worden overgemaakt.

AFDELING IV. VAN DE BETREKKINGEN DER KRIJGSGEVANGENEN MET DE BUITENWERELD.

Artikel 35.

Dadelijk bij het begin der vijandelijkheden zullen de oorlogvoerenden de maatregelen publiceren, welke genomen zijn tot uitvoering van de bepalingen van deze afdeling.

Artikel 36.

Elk der oorlogvoerenden zal op gezette tijden het aantal brieven en briefkaarten vaststellen, dat de krijgsgevangenen van de verschillende categorieën per maand zullen mogen verzenden en zal dit aantal aan de andere oorlogvoerende mededelen. Deze brieven en briefkaarten zullen door de post langs de kortste weg worden overgebracht. Zij zullen noch kunnen worden vertraagd noch kunnen worden achtergehouden uit overwegingen van krijgstucht. Binnen de maximale tijd van een week na zijn aankomst in het kamp en eveneens in geval van ziekte zal iedere gevangene in staat worden gesteld om aan zijn familie een briefkaart te zenden, welke haar inlicht over zijn gevangenneming en de staat van zijn gezondheid. Bedoelde briefkaarten zullen met de grootst mogelijke spoed worden overgebracht en zullen op geen enkele wijze mogen worden vertraagd. In het algemeen zal de correspondentie der gevangenen in hun moedertaal gesteld moeten zijn. De oorlogvoerenden zullen de correspondentie in andere talen kunnen toestaan.

Artikel 37.

De krijgsgevangenen zal worden toegestaan om persoonlijk postpakketten te ontvangen, welke levensmiddelen en andere voor hun onderhoud of hun kleding bestemde artikelen bevatten. De pakketten zullen tegen ontvangstbewijs aan de geadresseerden worden ter hand gesteld.

Artikel 38.

De brieven en zendingen van geld of geldswaardige zaken, evenals postpakketten, welke bestemd zijn voor de krijgsgevangene of die door hen hetzij rechtstreeks, hetzij door tussenkomst van de in artikel 77 bedoelde inlichtingsbureaus worden verzonden, zullen vrijgesteld zijn van elk port, zowel in het land van herkomst en van bestemming als in de landen van doorvoer. De voor de gevangenen bestemde giften en ondersteuning in natura zullen evenzo vrij zijn van alle rechten van invoer en andere rechten, evenals van de vervoerkosten op de door de Staat geëxploiteerde spoorwegen. De gevangenen zal in geval van erkende dringendheid toegestaan kunnen worden om tegen betaling van de gewone kosten telegrammen te verzenden.

Artikel 39.

De krijgsgevangenen zal worden toegestaan om persoonlijk zendingen van boeken te ontvangen, welke aan de censuur zullen kunnen worden onderworpen. De vertegenwoordigers der beschermende mogendheden en der behoorlijk erkende en gemachtigde verenigingen tot hulpbetoon zullen boekwerken en verzamelingen van boeken aan de bibliotheken der gevangenkampen kunnen zenden. De overbrenging van deze zendingen naar de bibliotheken zal niet kunnen worden vertraagd onder voorwendsel van censuurmoeilijkheden.

Artikel 40.

De censuur der correspondentie zal in het kortst mogelijke bestek moeten geschieden. De contrôle der postzendingen zal bovendien moeten geschieden op zodanige wijze, dat het behoud der levensmiddelen, die zij zouden kunnen bevatten, verzekerd zij en zo mogelijk in tegenwoordigheid van de geadresseerde of een behoorlijk door hem erkende vertrouwensman. De verboden tot correspondentie, door de oorlogvoerenden uitgevaardigd om militaire of politieke redenen, zullen slechts een tijdelijk karakter kunnen hebben en zullen zo kort mogelijk moeten duren.

Artikel 41.

De oorlogvoerenden zullen alle faciliteiten verzekeren voor de overmaking van voor de krijgsgevangenen bestemde of door hen getekende akten, stukken of documenten, in het bijzonder van volmachten en testamenten. Zij zullen de nodige maatregelen nemen om zo nodig de legalisatie van de door de gevangenen gestelde handtekeningen te verzekeren.

AFDELING V. VAN DE BETREKKINGEN DER KRIJGSGEVANGENEN MET DE AUTORITEITEN.

HOOFDSTUK 1. VAN DE KLACHTEN DER KRIJGSGEVANGENEN OVER HET REGIME VAN DE GEVANGENSCHAP.

Artikel 42.

De krijgsgevangenen zullen het recht hebben om aan de militaire autoriteiten, onder wier macht zij zich bevinden, hun bezwaarschriften te doen kennen betreffende het regime van gevangenschap, waaraan zij onderworpen zijn. Zij zullen eveneens het recht hebben zich te wenden tot de vertegenwoordigers der beschermende mogendheden om hen op de punten opmerkzaam te maken, waarover zij zich mochten hebben te beklagen ten aanzien van het regime der gevangenschap. Deze bezwaarschriften en reclames zullen met spoed moeten worden overgemaakt. Zelfs indien zij niet als gegrond zullen worden erkend, zullen zij geen aanleiding tot enige bestraffing mogen geven.

HOOFDSTUK 2. VAN DE VERTEGENWOORDIGERS DER KRIJGSGEVANGENEN.

Artikel 43.

In elke lokaliteit, waar zich krijgsgevangenen bevinden, zullen deze het recht hebben om vertrouwensmannen aan te wijzen, die belast zijn met hen te vertegenwoordigen tegenover de militaire autoriteiten en de beschermende mogendheden. Deze aanwijzing zal aan de goedkeuring van de militaire autoriteit zijn onderworpen. De vertrouwensmannen zullen belast zijn met het in ontvangst nemen en met de verdeling van collectieve zendingen. Eveneens, in geval de gevangenen mochten besluiten in hun midden een systeem van onderlinge bijstand te organiseren, zal deze organisatie tot de bevoegdheid van de vertrouwensmannen behoren. Anderzijds zullen deze aan de gevangenen hun diensten kunnen verlenen om hun betrekkingen met de in artikel 78 bedoelde verenigingen tot hulpbetoon te vergemakkelijken. In de kampen van officieren en gelijkgestelden zal de krijgsgevangen officier, die de oudste in de hoogste rang is, erkend worden als tussenpersoon tussen de kampautoriteiten en de gevangenen officieren en gelijkgestelden. Tot dit doel zal hij de bevoegdheid hebben een krijgsgevangen officier aan te wijzen om hem als tolk bij de besprekingen met de kampautoriteiten bij te staan.

Artikel 44.

Wanneer vertrouwensmannen als arbeiders zullen worden gebruikt, zal hun werkzaamheid als vertegenwoordigers der krijgsgevangenen moeten worden begrepen in de verplichte arbeidsduur. Alle faciliteiten zullen aan de vertrouwensmannen worden toegekend voor hun correspondentie met de militaire autoriteiten en met de beschermende mogendheid. Deze correspondentie zal niet mogen worden beperkt. Geen enkele vertegenwoordiger der gevangenen zal mogen worden overgeplaatst, zonder dat hem de nodige tijd is gelaten om zijn opvolgers op de hoogte te brengen van de lopende zaken.

HOOFDSTUK 3. VAN DE STRAFRECHTERLIJKE SANCTIES TEN AANZIEN DER KRIJGSGEVANGENEN.

1. ALGEMENE BEPALINGEN.

Artikel 45.

De krijgsgevangenen zullen onderworpen zijn aan de in de legers der gevangenhoudende mogendheid van kracht zijnde wetten, reglementen en bevelen. Elke daad van insubordinatie zal te hunnen opzicht de maatregelen, in die wetten, reglementen en bevelen bepaald, wettigen. Evenwel blijven de bepalingen van dit hoofdstuk voorbehouden.

Artikel 46.

De krijgsgevangenen zullen door de militaire autoriteiten en de rechtbanken van de gevangenhoudende mogendheid niet kunnen worden gestraft met andere straffen dan die, welke voor dezelfde feiten ten aanzien van de militairen der nationale legers bepaald zijn. Bij gelijkheid van rang zullen de krijgsgevangen officieren, onderofficieren of soldaten, die een krijgstuchtelijke straf ondergaan, niet onderworpen kunnen worden aan een minder gunstige behandeling dan die, welke met betrekking tot dezelfde straf in de legers van de gevangenhoudende mogendheid is bepaald. Verboden zijn elke lijfstraf, elke opsluiting in van het daglicht afgesloten lokaliteiten en in het algemeen elke vorm van wreedheid. Welke deze ook zij. Eveneens zijn verboden collectieve straffen voor door enkelingen bedreven daden.

Artikel 47.

De feiten, welke een vergrijp tegen de krijgstucht uitmaken en in het bijzonder de poging tot ontvluchting, moeten met spoed worden vastgesteld; voor alle krijgsgevangenen, hetzij deze een rang bezitten of niet, moeten de voorarresten tot het strikte minimum beperkt worden. De gerechtelijke instructies tegen de krijgsgevangenen zullen zo spoedig mogelijk als de omstandigheden het veroorloven, plaats hebben; de voorlopige hechtenis zal zoveel mogelijk worden beperkt. In alle gevallen zal de duur der voorlopige hechtenis worden afgetrokken van de krijgstuchtelijk of gerechtelijk opgelegde straf, voor zover deze aftrek voor de nationale militairen is toegelaten.

Artikel 48.

De krijgsgevangenen zullen na de gerechtelijke of krijgstuchtelijke straffen, welke hun zijn opgelegd, te hebben ondergaan, niet anders behandeld worden dan de andere gevangenen. Evenwel zullen de gevangenen, die gestraft zijn wegens een poging tot ontvluchting, onderworpen kunnen worden aan een bijzonder bewakingsregime, maar dat niet de intrekking van enige door dit verdrag aan de gevangenen toegekende garanties met zich kan brengen.

Artikel 49.

Geen krijgsgevangene kan door de gevangenhoudende mogendheid van zijn rang worden beroofd. De krijgstuchtelijke gestrafte gevangenen zullen niet kunnen worden beroofd van de aan hun rang verbonden prerogatieven. In het bijzonder

zullen officieren en gelijkgestelden, die straffen ondergaan, welke beroving van vrijheid met zich brengen, niet mogen worden geplaatt in dezelfde lokaliteiten als de gestrafte onderofficieren of manschappen.

Artikel 50.

De ontvluchte krijgsgevangenen, die gegrepen mochten worden vóórdat zij hun leger hebben kunnen bereiken of het gebied hebben kunnen verlaten, dat bezet is door het leger, dat hen heeft gevangen genomen, zullen slechts strafbaar zijn met krijgstuchtelijke straffen. De gevangenen die, na er in geslaagd te zijn hun leger te bereiken of het grondgebied te verlaten, dat bezet is door het leger, dat hen heeft gevangen genomen, opnieuw krijgsgevangen gemaakt mochten worden, zullen op geen enkele wijze strafbaar zijn voor hun vroegere vlucht.

Artikel 51.

De poging tot ontvluchting, zelfs bij herhaling, zal niet beschouwd mogen worden als een verzwarende omstandigheid in het geval, dat de krijgsgevangene mocht worden verwezen naar de rechtbanken wegens gedurende deze poging begane misdrijven of vergrijpen tegen personen of tegen eigendom. Na een beproefde of geslaagde ontvluchting zullen de kameraden van de ontvluchte, die aan de ontvluchting zullen hebben meegewerkt, uit deze hoofde slechts krijgstuchtelijk gestraft mogen worden.

Artikel 52.

De oorlogvoerenden zullen er zorg voor dragen, dat de bevoegde autoriteiten de grootste toegevendheid zullen betrachten bij de beoordeling der vraag of een door een krijgsgevangene begaan vergrijp krijgstuchtelijk of gerechtelijk moet worden gestraft. Dit zal vooral het geval zijn wanneer de feiten moeten worden beoordeeld, welke verband houden met de ontvluchting of de poging tot ontvluchting. Een gevangene zal voor hetzelfde feit of voor dezelfde tenlastelegging slechts een enkele keer mogen worden gestraft.

Artikel 53.

Geen krijgsgevangene, die krijgstuchtelijk is gestraft en die zich in omstandigheden bevindt, welke voor de repatriëring bepaald zijn, zal mogen worden achtergehouden om reden, dat hij zijn straf niet heeft ondergaan. De te repatriëren gevangenen, die op dat ogenblik strafrechtelijk mochten worden vervolgd, zullen van de repatriëring kunnen worden uitgesloten tot aan het einde van het geding en eventueel tot na de tenuitvoerlegging van de straf; zij die reeds krachtens een veroordelend vonnis mochten zijn opgesloten zullen kunnen worden achtergehouden tot het einde van hun opsluiting. De oorlogvoerenden zullen elkaar de lijsten mededelen van hen, die niet zullen kunnen worden gerepatriëerd wegens de in het voorgaande lid aangegeven redenen.

2. KRIJGSTUCHELIJKE STRAFFEN.

Artikel 54.

Arrest is de zwaarste krijgstuchtelijke straf, welke aan een krijgsgevangene kan worden opgelegd. De duur van één zelfde bestraffing mag niet de duur van der-

tig dagen overschrijden. Dit maximum van dertig dagen zal evenmin overschreden mogen worden in het geval van meerdere feiten, waarvoor een gevangene zich op het ogenblik, waarop te zijn opzicht wordt beslist, krijgstuchtelijk mocht hebben te verantwoorden, onverschillig of deze feiten al of niet met elkaar in verband staan. Wanneer een gevangene gedurende of na afloop van een tijdvak van arrest met een nieuwe krijgstuchtelijke straf mocht worden gestraft, zal ten minste een termijn van drie dagen elk der tijdvakken van arrest scheiden, zodra één van hun tien dagen of meer bedraagt.

Artikel 55.

Onder voorbehoud van de bepaling, welke het onderwerp van het laatste lid van artikel 11 uitmaakt, zullen bij wijze van strafverzwaring op de krijgstuchtelijk gestrafte krijgsgevangenen van toepassing zijn de voedselbeperkingen, welke in de legers van de gevangenhoudende mogendheden zijn toegelaten. Evenwel zullen deze beperkingen slechts kunnen worden opgelegd, indien de gezondheids-toestand van de gestrafte gevangenen dit veroorlooft.

Artikel 56.

In geen geval zullen krijgsgevangenen naar gevangenisinrichtingen (gevangenissen, huizen van bewaring, tuchthuizen enz.) mogen worden overgebracht om daar krijgstuchtelijke straffen te ondergaan. De lokaliteiten, waarin de krijgstuchtelijke straffen zullen worden ondergaan, zullen moeten beantwoorden aan de eisen der hygiëne. De gestrafte gevangenen moeten in de gelegenheid gesteld worden zich in staat van reinheid te houden. Elke dag moeten deze gevangenen de gelegenheid hebben om beweging te nemen of om gedurende ten minste twee uren in de buitenlucht te verblijven.

Artikel 57.

De krijgstuchtelijk gestrafte krijgsgevangenen moet worden toegestaan om te lezen en te schrijven. Evenals om brieven te verzenden en te ontvangen. Daarentegen zullen pakketten en geldzendingen slechts aan de geadresseerden kunnen worden afgegeven na het verstrijken van de straf. Indien de niet uitgereikte pakketten aan bederf onderhevige levensmiddelen bevatten, zullen deze aan de ziekenzaal of aan de keuken van het kamp worden gegeven.

Artikel 58.

De krijgstuchtelijk gestrafte krijgsgevangenen moet op hun verzoek worden toegestaan zich voor het dagelijks geneeskundig bezoek aan te melden. Zij moeten de door de geneesheren nodig geoordeelde verpleging ontvangen en moeten eventueel geëvacueerd worden naar de ziekenzaal van het kamp of naar de hospitalen.

Artikel 59.

Afgescheiden van de bevoegdheid der rechtbanken en der hogere militaire autoriteiten zullen de krijgstuchtelijke straffen slechts kunnen worden uitgesproken door een officier, die in zijn hoedanigheid van kampcommandant of detachementscommandant bekleed is met krijgstuchtelijke bevoegdheden, of door de verantwoordelijke officier, die hem vervangt.

3. GERECHTELIJKE VERVOLGINGEN.

Artikel 60.

Dadelijk bij de opening tegen een krijgsgevangene gericht gerechtelijk geding moet de gevangenhoudende mogendheid daarvan zo spoedig mogelijk en altijd voor de datum, welke voor de opening der mondelinge behandeling is vastgesteld, kennis geven aan de vertegenwoordiger van de beschermende mogendheid. Deze kennisgeving moet de volgende aanduidingen bevatten: a) burgerlijke stand en rang van de gevangene; b) plaats van verblijf of van opsluiting; c) uiteenzetting van de grond of de gronden van aanklacht met vermelding van de toepasselijke wettelijke bepalingen. Indien het niet mogelijk is in deze kennisgeving opgave te verstrekken van de rechtbank, welke de zaak zal berechten, van de datum van de opening der mondelinge behandeling en van de plaats, waar zij zal plaats hebben, zullen deze opgaven zo spoedig mogelijk en in elk geval ten minste drie weken vóór de opening der mondelinge behandeling aan de vertegenwoordiger van de beschermende mogendheid nader moeten worden versprekt.

Artikel 61.

Geen enkele krijgsgevangene zal kunnen worden veroordeeld zonder de gelegenheid te hebben gehad om zich te verdedigen. Geen enkele gevangene zal kunnen worden gedwongen om zich schuldig te erkennen aan het feit, waarvan hij beschuldigd wordt.

Artikel 62.

De krijgsgevangene zal het recht hebben door een bevoegde verdediger van zijn keus te worden bijgestaan en zo nodig gebruik te maken van een bevoegde tolk. Hij moet van dit recht door de gevangenhoudende mogendheid tijdig voor de mondelinge behandeling op de hoogte gesteld worden. Bij gebrek van een keus door de gevangene, zal de beschermende mogendheid hem een verdediger kunnen verschaffen. De gevangenhoudende mogendheid zal aan de beschermende mogendheid op haar verzoek een lijst van personen doen toekomen, die de geschiktheid hebben om de verdediging te voeren. De vertegenwoordigers van de beschermende mogendheid zullen het recht hebben om bij de mondelinge behandeling van de rechtzaak tegenwoordig te zijn. De enige uitzondering op deze regel is het geval, waarin de mondelinge behandeling van de rechtzaak in het belang van de veiligheid van de staat geheim moet blijven. De gevangenhoudende mogendheid moet de beschermende mogendheid daarvan onderrichten.

Artikel 63.

Een vonnis tegen een krijgsgevangene zal slechts kunnen worden uitgesproken door dezelfde rechtbanken en volgens dezelfde procedures als ten aanzien van personen, die tot de strijdkrachten van de gevangenhoudende mogendheid behoren.

Artikel 64.

Iedere krijgsgevangene heeft het recht om tegen elk ten zijn opzicht gewezen

vonnis verzet aan te tekenen op dezelfde wijze als de personen, die tot de strijdkrachten van de gevangenhoudende mogendheid behoren.

Artikel 65.

De tegen krijgsgevangenen uitgesproken vonnissen moeten onverwijld aan de beschermende mogendheid worden medegedeeld.

Artikel 66.

Indien jegens een krijgsgevangene de doodstraf is uitgesproken, moet zo spoedig mogelijk aan de vertegenwoordiger van de beschermende mogendheid een mededeling gedaan worden, waarin nauwkeurig de aard en de omstandigheden van het vergriep worden uiteengezet, om aan de mogendheid te worden overgebracht in wier leger de gevangene gediend heeft. Het vonnis mag niet worden tenuitvoer gelegd vóórdat een termijn van ten minste drie maanden vanaf deze mededeling is verlopen.

Artikel 67.

Geen enkele krijgsgevangene zal ten gevolge van een vonnis of anderszins beroofd kunnen worden van de hem in artikel 42 van dit verdrag toegekende rechten.

Titel IV. Van het einde der gevangenschap.

AFDELING I. VAN DE RECHTSTREEKSE TERUGZENDING NAAR HET EIGEN LAND EN VAN DE ONDERBRENGING OP ONZIJDIG GEBIED.

Artikel 68.

De oorlogvoerenden zijn verplicht de zwaar zieke en zwaar gewonde krijgsgevangenen zonder aanzien van rang of aantal naar hun land terug te zenden, na hen in staat gebracht te hebben om te worden vervoerd. Overeenkomsten tussen de oorlogvoerenden moeten bijgevolg zo spoedig mogelijk de gevallen van invaliditeit en ziekte vaststellen welke de rechtstreekse terugzending met zich zullen brengen, evenals de gevallen welke eventueel de onderbrenging op neutraal gebied zullen medebrengen. In afwachting van de sluiting van deze overeenkomsten zullen de oorlogvoerenden zich kunnen gedragen naar de model-overeenkomst, welke ter documentatie aan dit verdrag is gehecht.

Artikel 69.

Dadelijk na de opening der vijandelijkheden zullen de oorlogvoerenden zich verstaan om gemengde geneeskundige commissies te benoemen. Deze commissies zullen uit drie leden bestaan, waarvan twee zullen behoren tot een onzijdig land en één door de gevangenhoudende mogendheid zal worden aangewezen; één der geneesheren van het onzijdig land zal als voorzitter optreden. Deze gemengde geneeskundige commissies zullen tot het onderzoek der zieke of gewonde gevangenen overgaan en zullen alle beslissingen nemen, welke te hun opzicht nuttig kunnen zijn. De beslissingen van deze commissies zullen met meerderheid van stemmen genomen worden en binnen de kortst mogelijke tijd worden uitgevoerd.

Artikel 70.

Behalve de krijgsgevangenen, die door de kampgeneesheer mochten zijn aangewezen, zullen de volgende krijgsgevangenen aan het onderzoek van de gemengde geneeskundige commissie, genoemd in artikel 69, onderworpen worden, met het oog op hun rechtstreekse terugzending of hun onderbrenging op onzijdig gebied: a) de krijgsgevangenen, die daartoe rechtstreeks het verzoek mochten doen aan de kampgeneesheer; b) de gevangenen, die mochten worden voorgedragen door de in artikel 43 bedoelde vertrouwensmannen, waarbij deze op hun eigen initiatief kunnen handelen of op het verzoek van de gevangene zelf; c) de gevangenen, die mochten worden voorgedragen door de mogendheid in wier legers zij hebben gediend of door een behoorlijk door deze mogendheid erkende en bevoegd verklaarde vereniging tot hulpbetoon.

Artikel 71.

De krijgsgevangenen, die het slachtoffer geworden zijn van een ongeval in hun werk, behalve de zich vrijwillig verwond hebbenden, zullen, wat de rechtstreekse terugzending of eventuele onderbrenging op onzijdig gebied betreft, het voorrecht van dezelfde bepalingen genieten.

Artikel 72.

Gedurende de vijandelijkheden en om redenen van menslievendheid zullen de oorlogvoerenden overeenkomsten kunnen sluiten met betrekking tot de rechtstreekse terugzending naar het eigen land of de onderbrenging op onzijdig gebied van gezonde krijgsgevangenen, die een lange gevangenschap hebben ondergaan.

Artikel 73.

De kosten van terugzending naar hun land of van vervoer naar onzijdig gebied der krijgsgevangenen zullen vanaf de grens van de gevangenhoudende mogendheid gedragen worden door de mogendheid in wier legers de gevangenen hebben gediend.

Artikel 74.

Geen enkele naar zijn land teruggezonden krijgsgevangene zal tot enige actieve militaire dienst mogen worden gebezigd.

AFDELING II. VAN DE INVRIJHEIDSTELLING EN VAN DE TERUGZENDING AAN HET EINDE DER VIJANDELIJKHEDEN.

Artikel 75.

Wanneer de oorlogvoerenden een wapenstilstandsverdrag mochten sluiten, zullen zij in beginsel daarin bepalingen opnemen betreffende de terugzending van de krijgsgevangenen. Indien bepalingen hieromtrent in dit verdrag niet mochten kunnen zijn opgenomen, zullen de oorlogvoerenden zich niettemin zo spoedig mogelijk met dit doel met elkaar in verbinding stellen. In alle gevallen zal de terugzending van de krijgsgevangenen zo spoedig mogelijk na de sluiting van de vrede geschieden. De krijgsgevangenen, die mochten worden vervolgd voor een misdrijf of een vergrijp tegen het gemene recht, zullen echter kunnen worden achtergehouden tot het einde van het geding en eventueel tot het einde der straf.

Hetzelfde zal het geval zijn ten aanzien van hen, die voor een misdrijf of een vergriep tegen het gemene recht mochten zijn veroordeeld. In gemeen overleg tussen de oorlogvoerenden zullen commissies ingesteld kunnen worden om de verspreide gevangenen op te zoeken en hun terugzending te verzekeren.

TITEL V. VAN HET OVERLIJDEN DER KRIJGSGEVANGENEN.

Artikel 76.

De testamenten van krijgsgevangenen zullen worden opgenomen en opgemaakt onder dezelfde voorwaarden als voor militairen van het nationale leger. Men zal eveneens dezelfde regels volgen ten aanzien van de stukken betreffende het vaststellen van het overlijden. De oorlogvoerenden zullen er voor waken, dat de in gevangenschap overleden krijgsgevangenen eervol zullen worden begraven en dat de graven alle nuttige aanduidingen dragen, worden ontzien en behoorlijk worden onderhouden.

TITEL VI. VAN DE BUREAUS TOT HULPBETOON EN TOT HET VERSTREKKEN VAN INLICHTINGEN BETREFFENDE DE KRIJGSGEVANGENEN.

Artikel 77.

Dadelijk bij het begin van de vijandelijkheden zullen alle oorlogvoerende mogendheden, evenals de onzijdige mogendheden, die oorlogvoerenden mochten hebben opgenomen, een officieel bureau instellen voor inlichtingen over de krijgsgevangenen, die zich op hun gebied bevinden. In de kortst mogelijke tijd zal ieder der oorlogvoerende mogendheden haar inlichtingsbureau in kennis stellen met elke door haar legers verrichte gevangenneming, zulks onder verstrekking van alle haar ten dienste staande inlichtingen over identiteit, welke het mogelijk maken, spoedig de betrokken families te verwittigen en onder mededeling der officiële adressen, waaronder de families aan de gevangenen zullen kunnen schrijven. Het inlichtingsbureau zal met spoed al deze gegevens aan de betrokken mogendheden doen toekomen door bemiddeling enerzijds van de beschermende mogendheden en anderzijds door het centraal bureau, bedoeld in artikel 79. Het inlichtingsbureau, dat belast is met het antwoorden op alle vragen, welke de krijgsgevangenen betreffen, zal van de verschillende bevoegde diensten alle gegevens ontvangen betreffende interneringen en veranderingen, invrijheidstellingen op erewoord, repatriëringen, ontvluchtingen, verblijf in hospitaalen, sterfgevallen, alsmede de overige inlichtingen, die nodig zijn, om een individuele kaart van elke krijgsgevangene op te stellen en bij te houden. Het bureau zal zoveel mogelijk en onder voorbehoud van de bepalingen van artikel 5, op die kaart brengen stamboeknummers, naam en voornamen, datum en plaats van geboorte, rang en troependeel van de betrokkene, voornaam van de vader en naam van de moeder, adres van de persoon, die in geval van een ongeluk verwittigd moet worden, verwondingen, datum en plaats van de gevangenneming, van de internering, van de verwondingen, van de dood, alsmede alle belangrijke inlichtingen. Wekelijks lijsten, houdende alle nieuwe inlichtingen, die er toe kunnen bijdragen om de identificatie van iedere gevangene te vergemakkelijken, zullen aan de belanghebbende mogendheden worden gezonden. De individuele kaart van de krijgsgevangene zal na sluiting van de vrede worden toegezonden

aan de mogendheid, welke hij heeft gediend. Het inlichtingenbureau zal bovendien verplicht zijn alle voorwerpen van persoonlijk gebruik, waardepapieren, brieven, soldijboekjes, herkenningstekens enz., welke mochten zijn achtergelaten door de gerepatrieerde, op erewoord in vrijheid gestelde, ontvluchte of overleden krijgsgevangenen, te verzamelen en deze voorwerpen aan de belanghebbende landen toe te zenden.

Artikel 78.

De verenigingen tot hulpbetoon aan krijgsgevangenen, welke volgens de wet van haar land regelmatig zijn opgericht en die ten doel hebben, tussenpersoon te zijn bij het liefdadig werk, zullen van de zijde der oorlogvoerenden voor haar en voor hare bevoegdelijk aangestelde vertegenwoordigers binnen de door de militaire noodzakelijkheden gestelde grenzen alle faciliteiten krijgen om haar taak van menslievendheid doelmatig te kunnen vervullen. De afgevaardigden van deze verenigingen zullen in de kampen kunnen worden toegelaten om hulp te verlenen, evenals tot de étape-plaatsen der naar hun land terugkerende krijgsgevangenen, door de verlening van een persoonlijke vergunning, afgegeven door de militaire overheid en onder het schriftelijk op zich nemen van de verplichting om zich aan alle maatregelen van orde en politie, welke deze overheid mocht voorschrijven, te onderwerpen.

Artikel 79.

Een centraal inlichtingsbureau betreffende de krijgsgevangenen zal op onzijdig gebied worden opgericht. Het ICRK zal, indien het zulks nodig oordeelt, aan de belanghebbende mogendheden de organisatie van een zodanig bureau voorstellen. Dit bureau zal belast zijn met het verzenden van alle inlichtingen aangaande gevangenen, welke het langs officiële of langs particuliere zal kunnen verkrijgen; het zal deze inlichtingen zo spoedig mogelijk overbrengen aan het land van oorsprong van de gevangenen of aan de mogendheid, welke zij zullen hebben gediend. Deze bepalingen mogen niet worden uitgelegd als zouden zij de menslievende werkzaamheid van het ICRK beperken.

Artikel 80.

De inlichtingsbureaus zullen op postgebied vrijdom van port genieten evenals alle in artikel 38 bedoelde vrijstellingen.

TITEL VII. VAN DE TOEPASSING VAN HET VERDRAG OP ZEKERE GROEPEN VAN BURGERS.

Artikel 81.

De personen, die de strijdkrachten volgen zonder daarvan rechtstreeks deel uit temaken, zoals correspondenten, verslaggevers van couranten, marketenters, leveranciers, die in de macht van de vijand mochten geraken en die deze nuttig mocht oordelen aan te houden, zullen recht hebben op de behandeling van krijgsgevangenen, mits zij voorzien zijn van een legitimatiebewijs afgegeven door de militaire overheid van de strijdkrachten, welke zij vergezellen.

TITEL VIII. VAN DE TENUITVOERLEGGING VAN HET VERDRAG.

Behoudens artikel 84, zijn de artikelen 82 t/m 97, inhoudende Afdeling I (Algemene Bepalingen); Afdeling II (Van de organisatie van de contrôle); Afdeling III (Slotbepalingen), als zijnde niet relevant niet opgenomen.

Artikel 84.

De tekst van dit verdrag zal worden aangeplakt, zoveel mogelijk in de moedertaal der krijgsgevangenen, op plaatsen waar hij door alle gevangenen zal kunnen worden geraadpleegd.

Bijlage van het verdrag betreffende de behandeling van krijgsgevangenen van 27 juli 1929.

Model-overeenkomst betreffende de rechtstreekse terugzending naar hun land en de onderbrenging op onzijdig gebied van krijgsgevangenen wegens gezondheidsredenen.

I.A. Leidende beginselen voor de rechtstreekse terugzending naar het eigen land.
Rechtstreeks moeten naar het eigen land worden teruggezonden: 1°. De zieken en gewonden, bij wie volgens de geneeskundige verwachting herstel binnen een jaar niet aannemelijk is, terwijl hun toestand een behandeling nodig maakt en die geestelijk of lichamelijk belangrijk minderwaardig blijken te zijn; 2°. De ongeheelde zieken en gewonden, die geestelijk of lichamelijk belangrijk minderwaardig blijken te zijn; 3°. De genezen zieken en gewonden, die geestelijk of lichamelijk belangrijk minderwaardig blijken te zijn.

I.B. Leidende beginselen voor de onderbrenging op onzijdig gebied.
Ondergebracht moeten worden: 1°. De zieken en gewonden, bij wie [de] genezing binnen de tijd van een jaar waarschijnlijk is, terwijl deze genezing sneller en meer verzekerd schijnt, indien aan de zieken en gewonden de voordelen worden geschonken van de hulpbronnen, die het onzijdig land biedt, dan wanneer hun eigenlijke gevangenschap wordt verlengd; 2°. De krijgsgevangenen, wier geestelijke of lichamelijke gezondheid volgens geneeskundige verwachting ernstig bedreigd voorkomt door het handhaven van de gevangenschap terwijl de onderbrenging op onzijdig gebied hen waarschijnlijk aan dat gevaar zou onttrekken.

I.C. Leidende beginselen voor de terugzending naar hun land van de op onzijdig gebied ondergebrachten.

Naar hun land moeten worden teruggezonden de op onzijdig gebied ondergebrachte krijgsgevangenen, die tot één der volgende groepen behoren: 1°. Zij, wier gezondheidstoestand zich voordoet als zijnde of wordende zodanig, dat zij komen te behoren tot [een] de[r] groepen van hen, die om gezondheidsredenen naar hun land moeten worden teruggezonden; 2°. Zij, die genezen zijn doch die geestelijk of lichamelijk belangrijk minderwaardig blijken te zijn.

II.A. Bijzondere beginselen voor de terugzending [naar het eigen land].
[Naar het eigen land] moeten worden teruggezonden:

1°. Alle krijgsgevangenen, die ten gevolge van organisch letsel de volgende daadwerkelijke of functionele afwijkingen vertonen: verlies van een lidmaat, verlamming, gewrichts- en andere afwijkingen, één en ander voor zover het gemis tenminste een voet of hand omvat of wel het gemis van een voet of hand is gelijk te stellen.

2°. Alle krijgsgevangenen, die gewond of op andere wijze getroffen zijn en wier toestand zodanig is, dat deze hen maakt tot gebrekkigen, wier herstel binnen een jaar uit geneeskundig oogpunt niet kan worden verwacht.

3°. Alle zieken, wier toestand zodanig is, dat deze hen maakt tot gebrekkigen, wier herstel binnen een jaar uit geneeskundig oogpunt niet kan worden verwacht. Tot deze groep behoren in het bijzonder: a) voortschrijdende tuberculose van welke organen ook, welke volgens geneeskundige verwachting niet meer kan worden genezen of ten minste belangrijk worden verbeterd door een kuur op onzijdig gebied; b) niet-tuberculeuse aandoeningen van de ademhalingsorganen, welke ongeneeslijk worden geacht (zoals, in het bijzonder longemphysum in belangrijke graad, met of zonder bronchitis, verwijding van luchtpijptakken, ernstig astma, vergiftiging door gassen, enz.); c) ernstige slepende aandoeningen van de organen van de bloedsomloop (bv klepvliesgebreken met neiging tot compensatiestoornissen, betrekkelijk ernstige aandoeningen van de hartspier, het hartezakje en de vaten, in het bijzonder onopereerbare verwijdingen van de grote vaten, enz.); d) ernstige slepende aandoeningen van de spijsverteringsorganen; e) ernstige slepende aandoeningen van de pis- en geslachtsorganen, in het bijzonder alle gevallen van slepende nierontsteking, welke met zekerheid zijn vastgesteld en alle kenmerkende verschijnselen vertonen en zeer in het bijzonder wanneer er reeds afwijkingen van hart en bloedvaten bestaan; verder chronische nierbekken- en blaasontstekingen, enz.; f) ernstige slepende ziekten van het centrale en perifere zenuwstelsel, zoals met name ernstige neurasthenie en hysterie, alle onbetwistbare gevallen van epilepsie, ernstige Basedowze ziekte, enz.; g) blindheid van beide ogen, of van één oog wanneer de gezichtsscherpte van het andere beneden 5/5 blijft, ondanks de aanwending van verbeterende glazen. Vermindering van de gezichtsscherpte indien het niet mogelijk is die door correctie tot ten minste op één oog terug te brengen. Andere oog-aandoeningen, tot in deze groep behorende groene staar, ontsteking van het regenboogvlies, het vaatvlies, enz.; h) algehele dubbelzijdige doofheid, evenals algehele eenzijdige doofheid, wanneer het onvolledig dove oor de gewone spreekstem op 1 meter afstand niet meer verstaat; i) alle onbetwistbare gevallen van geestes-aandoeningen; k) ernstige gevallen van slepende vergiftiging door metalen of andere oorzaken (slepende vergiftiging door lood, kwik, morfine, cocaïne, alcohol, door gassen, enz.); l) slepende aandoeningen van de bewegingsorganen (misvormde gewrichtsontsteking, jicht, reumatische aandoeningen met klinisch aantoonbare afwijkingen), mits zij ernstig zijn; m) alle kwaadaardige nieuwvormingen indien zij niet in aanmerking komen voor betrekkelijk onschuldig operatief ingrijpen zonder gevaar voor het leven [van de geopereerde]; n) alle gevallen van malaria met waarneembare organische afwijkingen (belangrijke chronische vergroting van de lever, van de milt, cachexie, enz.); o) ernstige slepende huidaandoeningen, voor zover derzelver aard geen geneeskundige aanwijzing vormt voor onderbrenging op neutraal gebied; p) ernstige ziekten, voortspruitend uit gebrek aan vitaminen (beri-beri, pellagra, slepende scheurbuik).

II.B.Bijzondere beginselen voor de onderbrenging.

De krijgsgevangenen moeten worden ondergebracht, indien zij zijn aangetast door de volgende aandoeningen: 1°. alle vormen van tuberculose, van welke organen ook, indien deze volgens de huidige toestand der medische wetenschap kunnen worden genezen of ten minste aanzienlijk worden verbeterd door geneeswijzen, welke in een onzijdig land kunnen worden toegepast (hoge lucht, verpleging in sanatoria, enz.); 2°. alle vormen - die een behandeling nodig maken - van aandoeningen der organen van ademhaling, bloedsomloop, spijsvertering, der pis- en geslachtsorganen, van zenuwstelsel en zintuigen, van de bewegingsorganen en de huid, onder voorwaarde evenwel, dat die vormen van aandoeningen niet behoren tot de groepen, voor welke een rechtstreekse terugzending naar het eigen land is voorgeschreven of dat zij niet zijn eigenlijke acute ziekten, die een neiging hebben tot algehele genezing. De in deze paragraaf bedoelde aandoeningen zijn die, welke door de aanwending van behandelingswijzen, welke in een onzijdig land kunnen worden toegepast, werkelijk betere genezingskansen voor de patiënt bieden dan wanneer deze in gevangenschap zou worden behandeld. Zeer bijzondere aandacht behoort te worden geschonken aan de zenuwstoornissen, welke veroorzaakt of sterk ongunstig beïnvloed zijn door de oorlogsgebeurtenissen of de gevangenschap zelf, zoals de psychasthenie van krijgsgevangenen en andere overeenkomstige gevallen. Alle deugdelijk vastgestelde gevallen van deze aard moeten worden ondergebracht voor zover hun ernst of constitutioneel karakter deze niet stempelen tot gevallen, die op rechtstreekse terugzending naar het eigen land aanspraak geven. De aan psychasthenie lijdende krijgsgesvangenen, die niet zijn genezen na drie maanden van onderbrenging op onzijdig gebied of die na die termijn niet kennelijk op weg van blijvende genezing zijn, moeten naar het eigen land worden teruggezonden; 3°. alle gevallen van verwonding, letsels en hun gevolgen, welke op onzijdig gebied betere kansen op genezing bieden als in gevangenschap, onder voorwaarde, dat deze gevallen niet in aanmerking komen voor rechtstreekse terugzending naar het eigen land dan wel onbeduidend zijn; 4°. alle gevallen van deugdelijk vastgestelde malaria zonder klinisch aantoonbare orgaanafwijkingen (chronische vergroting van de lever, van de milt, cachexie, indien het verblijf op onzijdig gebied bijzonder gunstige vooruitzichten voor blijvende genezing biedt; 5°. alle gevallen van vergiftiging (in het bijzonder door gassen, metalen, alcaloiden), bij welke in een onzijdig land de vooruitzichten bijzonder gunstig zijn.

Uitgesloten van onderbrenging zijn:

1°. alle gevallen van deugdelijk vastgestelde geestesziekte; 2°. alle organische of functionele zenuwaandoeningen, welke ongeneeslijk worden geacht. (Deze twee groepen behoren tot die, welke recht geven op rechtstreekse terugzending naar het eigen land); 3°. ernstige chronische drankzucht; 4°. alle besmettelijke aandoeningen in het tijdperk, waarin zij overdraagbaar zijn (acute infectieziekten, primaire en secundaire syphilis, trachoom, lepra, enz.).

III. Algemene opmerkingen.

De hierboven vastgestelde voorwaarden moeten in het algemeen worden uitgelegd en toegepast in een zo ruim mogelijke geest. Deze ruime uitlegging moet in het bijzonder worden toegepast op de neuropathische en psychopathische toe-

standen, welke veroorzaakt of ongunstig beïnvloed zijn door de oorlogsgebeurtenissen of de gevangenschap zelf (psychasthenie der krijgsgevangenen) evenals op gevallen van tuberculose in alle graden. Het spreekt vanzelf, dat de kampgeneesheren en de gemengde geneeskundige commissies kunnen komen te staan voor een menigte gevallen, die niet vermeld zijn bij de onder nummer II gegeven voorbeelden, of voor gevallen, die niet aan de voorbeelden zijn aan te passen. De hierboven vermelde voorbeelden zijn slechts gegeven als typische voorbeelden; een overeenkomstige lijst van voorbeelden van chirurgische afwijkingen is niet opgesteld, omdat, met uitzondering van de gevallen, die door hun aard zelf onbetwistbaar zijn (amputaties), het moeilijk is, een lijst van bijzondere types samen te stellen; de ervaring heeft uitgewezen, dat een overzicht van die bijzondere gevallen in de praktijk niet zonder bezwaren was. Men zal in alle gevallen, welke zich niet geheel aan de gegeven voorbeelden aanpassen, zich bij de beslissing moeten laten leiden door de geest der bovenvermelde leidende beginselen.

Namen van geneeskundig personeel en veldgeestelijken,
*werkzaam geweest van mei 1942 tot mei 1945 in kampen met Nederlandse krijgs-
gevangenen*

Toelichting:

de uitzending van het geneeskundig personeel gebeurde door de Rijks Geneeskundige Dienst. De veldgeestelijken werden op basis van een arbeids-overeenkomst met de Commissaris voor de belangen van de voormalige Nederlandse Weermacht tewerkgesteld. De lijst pretendeert niet compleet te zijn; in de door mij geraadpleegde archieven zijn van deze vrijwilligers geen registratielijsten gevonden. De namen zijn ontleend aan archiefdocumenten en gerangschikt naar functie zonder vermelding van een militaire rang.

Aalmoezeniers:

J. de Boer; J.W. van der Maden; St.J. Morel; A. Mulders; J.F.M. de Sain; A.B.A.M. Stulenmeyer; R.H.M. Verhoeven; F. van Vliet; W.H. Voester; H. Weemaes; B.J. Wilmink.

Officiëren van Gezondheid (arts) KM:

O.A. Bijl; G.A. Catalani; A.W. Fries; C.A.L. Jansen; M.J. Nubé; G. de Wit.

Officiëren van Gezondheid (arts) KL:

W. Bakker; G.E. van Beek; W.P. Blokpoel; J. Branger; H. Brouwers; J.E. Brouwers; N. Van Eek; A.D. Erkelens²⁸⁶; J.J. van der Giessen; J. van der Hoorn; W.A. Kaltoven; L. Koster; J.J. Logman; K.E.P.H. Neering; J.P. van Nieuwenhuize; W.L. Nolke; L. van Oosten; F. Piekema; P.J.J. Post; W.J. Scheffelaar; H. Stigter; A. Stok; A.O.H. Tellegen²⁸⁷; S. Vintura²⁸⁸; R.A. de Zeeuw.

Officiëren van Gezondheid (arts) KNIL:

H.J. Potter; H.F. Thoss.

Officiëren van Gezondheid (tandarts) KL:

M.M. van Beek; C. van Dongen; M.L.H. Roborgh; D.J.A. van der Woerd.

Veldpredikers:

A.W. Brink; F.A. den Boeft; J. Bronsgeest; A. Elgersma; G.B. van Ginkel; W.E.M. Hoekzema; A.T.W. de Kluis; J.A. Peters; J.H. Vaandrager; J. de Waard.

Verplegers KM:

B. van Aarle; W.K. Romberg; N. Schumacher; C.M. Sturm; A. Tol.

²⁸⁶. Na arrestatie uitgezonden.

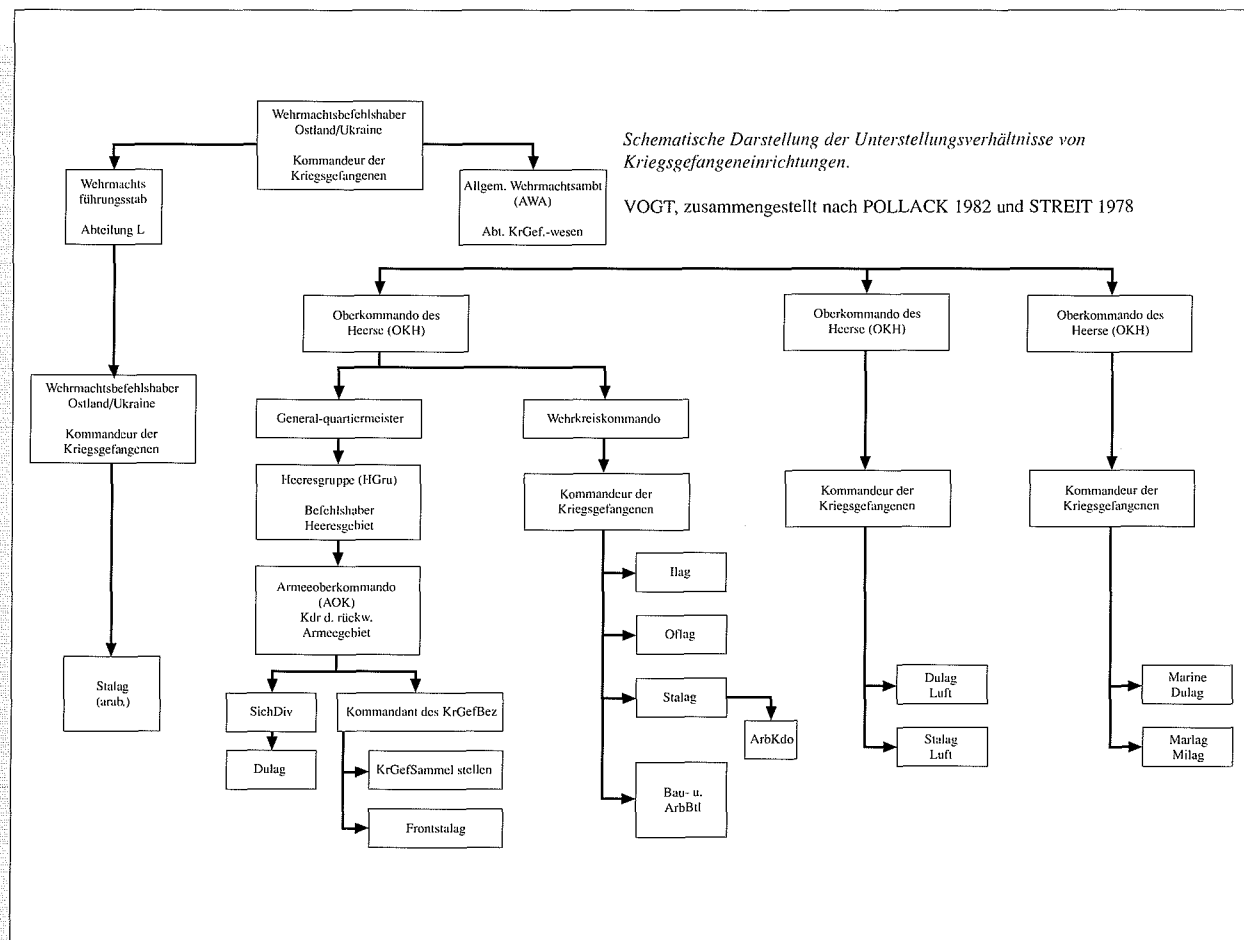
²⁸⁷. Is in krijgsgevangenschap geweest van 16 mei - 30 augustus 1942. Op verdenking van spionage gefusilleerd op 23 oktober 1943. Schulten, *Zeg mij aan wien ik toebehoor. Het verzetskruis 1940-1945*.

²⁸⁸. Is blijkens zijn repatriëringsformulier werkzaam geweest in Theresiënstadt. CAD: arch. Krijgsgevangenen WOII, inventarisnr 72, doos 23.

Verplegers KL:

P. de Block; J. Boerman; H. Bosch; J. Buerman; J. Coremans; J. van Duren;
G.R. Frantzen; H. Hammelburg; J.M. Heggelman; G. d'Hondt; J.L. Jongejan;
Th. Kik; H.A. Klompemaker; H.M. Klunder; G.H. Lieve; A.J. Marijnissen;
R. Oudega; G. Rompes; A.W. Rusch; J.J.G. Speek²⁸⁹; A. Tol;
H. Vos; J.E. Westerbeek.

²⁸⁹. Overleden op 6 maart 1945 tengevolge van verwondingen bij bombardement op 5 maart 1945 in Brûx.

Bijlage 3A

De personele bezetting hiervan werd in *Befehlssammlung* Nr. 34 (591) van het OKW per 1 april 1944 als volgt samengesteld:

- I** Chef Kriegsgef. : Oberst Westhoff
 Gruppe Stab : Major Frhr. v. Bothmer

Zentrale Bearbeitung aller grundsätzlichen und die Abteilungen Kriegsgef.Allg. und Kriegsgef.Org. Gemeinsam betreffenden Angelegenheiten mit a) Zahlmeister: Verwaltung, Angestellte und Arbeiter; b) Registratur.

- II** Chef Kriegsgef.Allg.: Oberst Dr. v. Reumont

Allgemeine und politische Angelegenheiten des Kriegsgefangenenwesens.

- Gruppe Allg.I : Oberstleutnant Krafft

Behandlung der Kriegsgefangenen und innenpolitische Auswirkungen des Kriegsgefangenenwesens.

- Gruppe Allg.II : Major Römer

Außenpolitische Angelegenheiten des Kriegsgefangenenwesens, Begleitung von Besuchsreisen von Vertretern der Schutzmächte, des IRK usw.

- Gruppe Allg.III : Major Clemens

Deutsche Kriegsgefangene in Feindesland und internierte Wehrmachtangehörige im neutralen Ausland.

- Gruppe Allg.IV : Oberststabsintendant Dr. Dr. Fuchs

Verwaltungsfragen des Kriegsgefangenenwesens.

- Gruppe Allg.V : Hauptman Laaser

Charitative Betreuung der Kriegsgefangenen in Deutschland und deren Post- und Paketverkehr. Zusammenarbeit mit IRK und DRK.

- Gruppe Allg.VI : Hauptman Recksiek

Austausch, Beurlaubung und Entlassung von Kriegsgefangenen. Minderheitenfragen.

- III.** Chef Kriegsgef.Org. : Oberst Diemer-Willroda

Organisation des Kriegsgefangenenwesens.

- Gruppe Org.I : Major Dr. Hausz

Einsatz der deutschen Kriegsgefangenen-Dienststellen und Bewachungskräfte. Verteilung der Kriegsgefangenen (Planung), Statistik.

- Gruppe Org.II : Oberstleutnant Reinecke

Offizier-Personalangelegenheiten (Kommandeure der Kriegsgefangenen, Kriegsgefangenen-Bezirkskommandanten, Lagerkommandanten und deren Stellvertreter).

- Gruppe Org.III : Oberst Lossow

Arbeitseinsatz und Transporte.

- Gruppe Org.IV : Major Eickhoff

Lagerführung, Karteien der Kriegsgefangenen.

Kampen waar Nederlandse krijgsgevangenen verbleven.

Van deze kampen zijn vermeld:

- Het Romeinse nummer van de *Wehrkreis* = militair district;
- PLAATS van het *Wehrkreis Kommando*;
- Naam en de nabijgelegen plaats.
- Tussen () de Poolse naam

- I** KÖNIGSBERG / *Stalag* IB / Hohenstein (Olsztynek)
- II** STETTIN / *Oflag* IIE / Neubrandenburg
Oflag 67 / Neubrandenburg
Stalag IIA / Neubrandenburg*
Stalag IID / Stargard*
- III** BERLIN / *Oflag* IIIC / Lübben
Stalag IIIA / Luckenwalde*
Stalag IIIB / Fürstenberg*
- IV** DRESDEN / *Oflag* IVB / Königstein
Oflag IVC / Colditz
Stalag IVA / Hohnstein
Stalag IVB / Mühlberg am Elbe
Stalag IVC / Wistritz
Stalag IVD / Torgau/Elbe
Stalag IVF / Hartmannsdorf
Stalag IVG / Oschatz
Lazarett IVA / Königswartha
- V** STUTTGART / *Oflag* VA / Weinsberg*
Stalag VA / Ludwigsburg
- VI** MÜNSTER / *Oflag* VIA / Soest*
Oflag VIC / Eversheide
Spital Redburg -Hau / Kleve*
Stalag VIE / Soest*
Stalag VIF / Bocholt*
- VII** MÜNCHEN / *Oflag* VIIC / Laufen
Stalag VIIA / Moosburg
- VIII** Breslau / *Oflag* VIIC / Juliusburg (Dobroszycach)
Oflag VIIIE / Johannisbrun (Koupele)
Oflag VIIIF / Wahlstatt bei Liegnitz
Oflag VIIIC / Juliusburg (Dobroszycach)

- VIII** BRESLAU
Oflag VIIIH/Z / Eulenburg
Stalag VIIIA / Görlitz (Zgorzelec)
- IX** KASSEL / *Oflag* IXA/Z / Rothenburg/Fulda
Stalag IXC / Bad Sulza
- X** HAMBURG / *Marlag* - *Milag Nord* / Westertimke / Bremen
- XI** HANNOVER / *Stalag* XIA / Altengradow
Stalag XIB / Fallingbomel
- XII** WIESBADEN / *Stalag* XIIA / Limburg
Stalag XIID / Trier-Petrisberg
- XIII** NÜRNBERG / *Oflag* XIII B / Langwasser
- XVIII** SALZBURG / *Stalag* XVIII A / Wolfsberg
Oflag XVIII A / Lienz (Oostenrijk)
Stalag XVIII C / Markt Pongau
- XX** DANZIG / *Stalag* XXB / Marienburg (Malbork)
- XXI** POSEN (Pools: Poznan) / *Oflag* XXIC/Z / Grunewald
Oflag XXI C / Schokken / Schildberg
Stalag XXI D / ZL / Schildberg/Wartheleand
Stalag XXI D / ZL / Montwy/Hohensalza
Stalag XXI D / ZL / Litzmannstadt (Lodz)
- Generalgouvernement*** / KRAKAU
Stalag 327 / Przemyśl
Stalag 369 / Kobleryn
Stalag 371 / Stanislaw
Stalag Luft 3 / Sagan

* In 1940 gebruikt voor Nederlandse krijgsgevangenen.

** *Onder Generalgouvernement* wordt verstaan de door Duitsland bezette delen van Polen en de Oekraïne.

Oflags: kampen voor officieren.

1. De Nederlandse groep²⁹² onder de prominenten (admiraals en generaals van diverse nationaliteiten) verbleef achtereenvolgens in:
Oflag IVB / Königstein, een vesting;
Oflag IVA / Hohnstein, een vesting;
Oflag VIIIE / Johannisbrunn, een sanatorium of *Kurhotel* ;
Oflag XVIIIA / Lienz (Oostenrijk);
Oflag XXIC / Schokken (Warthegau), een voormalig opvoedingsinstituut met 700 merendeels Servische officieren;
Oflag IVB / Königstein, een vesting.
2. De Colditz-groep verbleef van 15 juli 1940 tot juni 1943 achtereenvolgens in:
Oflag VI A / Soest, een infanterie kazerne;
Oflag VIII C / Juliusburg, een deel van klooster Amalienstift;
Oflag IV C / Colditz, een kasteel uit de 11e eeuw; "Verwendung als Sonderlager/Straflager für Offiziere mit besonderer Bewachung, galt als ausbruchssicher";
Stalag 371 / Stanislaw (juni 1943).
Oflag II E / Neubrandenburg, per 22 maart 1944 omgenummerd in *Oflag 67*, een groot barakkenkamp.
3. De beroeps-officieren, krijgsgevangen gemaakt in mei 1942, verbleven in:
Oflag XIII B / Langwasser van mei tot augustus 1942;
Stalag 371 / Stanislaw, een grote oude cavalerie kazerne; ondanks de *Stalag* aanduiding werd het als een *Oflag* gebruikt;
Oflag II E / Neubrandenburg, per 22 maart 1944 omgenummerd in *Oflag 67*.
4. De reserve officieren verbleven in:
Oflag XXI C / Schokken / Schildberg; een schoolgebouw (gymnasium);
"Les conditions de logement sont nettement insuffisantes, les chambres sont surpeuplées".²⁹³
Oflag XXI C / Z / Grune bei Lissa; van hieruit werden zij in januari 1945 over de Oder gebracht en overgeplaatst naar *Oflag 67 / Neubrandenburg*.²⁹⁴
Zij bleven hier met de beroepsofficieren vanaf januari 1945 in hun derde en voor de meesten van hen tevens het laatste kamp, waaruit in mei 1944 ongeveer 350 opper-, vlag- en hoofdofficieren overgebracht zijn naar *Oflag VIIC* (een oud kasteel) bij Tittmoning. Daarna hebben bij de officieren geen overplaatsingen meer plaatsgevonden.

²⁹². Zie noot 88, p. 44.

²⁹³. De Zwitserse gedelegeerden Ruggli en Mayer in hun rapport van 28 oktober 1943, naar aanleiding van hun bezoek op 9 oktober 1943. BuZa: arch. LA/BB 471/doors 358/documentnr 29923.

²⁹⁴. 'De Nederlandse officieren uit Oflag XXIC/Z (Grune bei Lissa) zijn na een afschuwelijke tocht van vier weken in Neubrandenburg aangekomen'. Uit een rapport van de Zweed Gavrell naar aanleiding van zijn bezoek aan dit kamp op 21 februari 1945. BuZa: arch. LA/BB 473a.

Stalags: kampen voor militairen beneden de rang van officier.

Deze kampen kunnen onderscheiden worden in opvang-, werk- en straffkampen, waarvan enige worden vermeld:

1. Opvang- en werkkampen:

Stalag IVB, Mühlberg am Elbe; een barakkenkamp; volgens mijn gesprekken met ex-krijgsgevangenen functioneerde dit kamp als een soort arbeidsbureau; veel krijgsgevangenen werden van daaruit tewerkgesteld in Brüx (Most);

Stalag IVG, Oschatz; 16 *Arbeitskommandos* met 857 Nederlandse krijgsgevangenen; *Stalag* XIA, Altengrabow; een barakkenkamp; de Zweed Carsjö bezocht dit kamp op 4 oktober 1943 en schreef hierover in zijn rapport ondermeer: "Altengrabow is een doorgangskamp voor de Nederlandse krijgsgevangenen, in totaal zijn er 3.289 onderofficieren en manschappen geweest. Het merendeel is naar andere kampen, onder andere *Stalag* IVB en *Arbeitskommandos* overgeplaatst. In het kamp bevonden zich Belgen, Fransen, Serven en Polen; Russen en Italianen zijn geïsoleerd van de anderen. Van de onderofficieren zijn de *nichtarbeitswilligen* overgebracht naar Przemyśl en Kobierzyn in het *Generalgouvernement*".²⁹⁵;

Stalag XIB, Fallingbomstet; een barakkenkamp; vergelijkbaar met het vorige.

2. Strafkampen:

Stalag 369, Kobierzyn (omgeving Krakau); barakkenkamp. Door de Zweed Von Rosen bezocht op 11 oktober 1943, in zijn rapport deelde hij onder meer mede dat het kamp nog in opbouw was; er waren ongeveer tienduizend Franse en 328 Nederlandse krijgsgevangenen (voor het merendeel onderofficieren). Er waren 16 *Arbeitskommandos*. De Nederlandse mannen waren inmiddels in hun zesde kamp aangekomen, waarvan Altengrabow het slechtste werd genoemd;²⁹⁶

Stalag VA, Ludwigsburg; tot dit kamp behoorde *Arbeitskommando* 3026 (Herrenberg), een *Erziehungskommando*, hier waren krijgsgevangenen ondergebracht die meerdere vluchtpogingen hadden ondernomen. Over dit straffkamp zijn in 1944 door buitenlandse waarnemers vijf rapporten uitgebracht, waarvan de conclusies nogal eens verschillend waren. Gezien dit feit en gelet op de omstandigheid dat van geen ander straffkamp zoveel gerapporteerd is, wordt hieraan meer aandacht besteed. In zijn rapport over zijn bezoek aan dit werkkamp op 16 en 17 februari 1944 schreef de Zweed Österlind: "Die Unterkünfte in diesem Arbeitskommando waren überdurchschnittlich gut, sauber und in bester Ordnung gehalten. Der Vertreter hat die Haltung und Stimmung der Kriegsgefangenen überraschend gut gefunden".²⁹⁷ In zijn rapport waren echter vele klachten opgenomen en de Nederlandse regering in Londen, waar het rapport werd ontvangen op 4 juli 1944, diende dan ook een serie protesten in op grond van de Conventie: artikel 2 - doodschieten van een Nederlandse krijgsgevangene door een wachtpost; artikel 12 - over de kleding; artikel 16 - preekverbod van een geestelijke; artikel 30 - geen rust op zondag; artikelen 68/69/70 - geen terugzending naar Nederland van dienstongeschikte krijgsgevangenen. Op 6 juni 1944 werd dit kamp bezocht door Dr Rossell van het CICR. Zijn rapport werd in Londen ont-

²⁹⁵. BuZa: arch. LA/BB/473 MI.

²⁹⁶. Ibidem: 471, doos 358, documentnr 28365.

²⁹⁷. Ibidem: 473n, documentnr 17419.

vangen 8 augustus 1944.²⁹⁸ Hij bleek tevreden te zijn over het kamp in zijn algemeenheid en concludeerde: “Entretien avec les hommes de confiance: Les hommes de confiance n’avaient pas de plaintes graves à formuler. Les conditions de vie au *Stalag VA* sont normales”. Hij bleek echter zijn ogen en oren goed gebruikt te hebben, want hij eindigde zijn rapport met de opmerking: “En revanche, le *Flüchtlingslager* paraît insuffisant à tous les points de vue”. Met dit *Lager* duidde hij *Arbeitskommando 3026* (Herrenberg) aan. *Stalag VA* bleef in de belangstelling van de buitenlandse waarnemers: er volgde een bezoek door de Zweed Gavrell op 20 en 21 juli 1944, in zijn rapport, dat in Londen werd ontvangen 5 september 1944²⁹⁹ constateerde hij verbeteringen: zoals de aanwezigheid van een Nederlandse arts H.F. Thoss, een veldprediker A. Elgersma en een aalmoezenier F. van Vliet. In het *Lazarett* werkte een Franse arts Louis Grumel. Gavrell bezocht het kamp op 15 en 16 november 1944 en zijn rapport, dat in Londen werd ontvangen op 20 december 1944 concludeerde hij: “Von seinem jetzigen Besuch im Stalag VA hat der Vertreter einen anderen, besseren Eindruck empfangen als von den vorigen. [20/21 juli 1944]”.³⁰⁰ Op 15 november 1944 werd het kamp eveneens bezocht door de CICR-gedelegeerden Dr Pfister en Mr Biner, in hun rapport, in Londen ontvangen op 16 februari 1945 concludeerden zij: “Au camp principal, les conditions d’existence sont normales. Les deux parties du lazaret du Stalag VA ne sont pas mauvaises”.³⁰¹ Het is merkwaardig te noemen dat de Zweedse en Zwitserse bezoekers in hun rapporten geen melding maakten van hun gelijktijdig bezoek! Op 14 maart 1945 is het kamp voor de laatste maal bezocht door de Zweed Gavrell, en in zijn rapport, in Londen ontvangen op 20 april 1945, kwam tot uiting dat het in het kamp niet goed ging, de voedingswaarde werd geschat op 1736 Kalorieën, met Kerstmis 1944 waren de laatste Rode-Kruispakketten ontvangen en uitgegeven. “Verpflegung und Bekleidung sind sehr schlecht”.³⁰² Hij heeft ter plekke protest aangetekend tegen het feit dat er op 28 december 1944 in *Arbeitskommando 3026* (Herrenberg) weer een schietpartij is geweest, waarbij onder de Nederlandse krijgsgevangenen één dode en één gewonde waren gevallen.

nr 25

Gedenksteen op de plaats van het strafkamp
Stalag 369 bij Kobierzyn, Polen.

298. BuZa: arch. LA/BB/473n, documentnr 21371.

299. Ibidem: documentnr 23956.

300. Ibidem: documentnr 35406.

301. Ibidem: documentnr 5453.

302. Ibidem: documentnr 14558.

Brief van Matti Vrencken, vertrouwensman in *Stalag IVF* bij Hartmannsdorf.³⁰³

Bijlage 5

Abschrift

Matti Vrencken
Hoofdvertrouwensman der
Nederlandsche Krijgsgevangenen
Kgl.-M.Stammlager IV F
Hartmannsdorf b/Ghemnitz

Hartmannsdorf, 24. Februari 1945

Aan
het Internationale Rode Kruis
te
Geneve

Bij dezen heb ik de eer U de goede ontvangst te berichten van een zending bestaande uit 4 dozen zeep en een kist inhoudende kammen, tandpoeder en knopen. Het geseekende bewijs van ontvangst in duplo gelieve U hierbij weder aan te treffen.

Van deze gelegenheid wil ik gebruik maken Uwe aandacht te vestigen op het volgende.

Bij Uw telegram van 13. Juli 1944 deelde U mij mede dat tot nader order wegens transportmoeilijkheden en gebrek aan reserve het ons toegewezen rantsoen aan levensmiddelen zou worden teruggebracht tot 1 Amerikaanse standaardpakket per maand of de gelijke waarde daarvan.

Op 17 Augustus 1944 ontving ik een zending van 900 pakketten die eerst op 19 Januari 1945 door een zending van 800 stuks werden gevolgd. Ik zie er met de beste wil van de wereld geen mogelijkheid toe om met deze toewijzing zelfs mijn menschen ook maar het hun toekomende eens pakket per maand uit te reiken.

De menschen die in de Leasrotten liggen hebben naast het groote nadeel dat zij niet door Nederlandsche dokters verzorgd kunnen worden, nog dit erbij dat er voor hun geen speciale middelen zijn om tot hun genezing bij te dragen. Sinds maanden vraag ik nu al om pakketten met medicijnen en invalidepakketten om de zieken gelegenheid te geven tot aansterken. Scher nietse. Te schrijnsender is het dan nog voor hun te zien, dat de zieken van andere nationaliteiten die bij hen on dezelfde maal liggen volop aan geneesmiddelen en versterkende middelen worden geholpen.

Nu is het mij wel bekend dat er transportmoeilijkheden zijn, doch als men ziet dat er andere nationaliteiten zijn die hun voorraad praktisch niet meer in het magazijn kunnen bergen,

terwijl, om maar een tweetal voorbeelden van de laatste tijd aan te halen, bij onze zending van 19 Januari de wagen nog voor meer dan 3/4 leeg was, terwijl bij de zending die ik heden ontvang naast de Yoogo-Slavische - en Poolseche Liebesgaben makkelijk, behalve de nu voor ons bestemde 5 pakketjes, minstens een maandrantsoen aan levensmiddelen had bijgesloten kunnen worden.

Ook wat de kleding betreft wordt de toestand steeds hopeloser. Reeds in het begin van het vorige jaar zou de kleding worden afgestuurd indien de transportmogelijkheden dit toelieten. Mijn menschen die hier in lopen rondlopen heb ik hiermee tot nu toe steeds zoet kunnen houden. Maar nu men ziet dat de Polen die bij den Warschau'er opstand gevangen zijn genomen reeds van kleding zijn voorzien, terwijl de Amerikanen die ook eerst na het Kerstfeest in grotere mate in dit Stalag binnenkwamen reeds eenige malen een kledingsending hebben ontvangen, dan kan ik niet langer mijn menschen meer afschepen met het oproepje van de transportmoeilijkheden.

Ik weet bijvoorbeeld huich niet wat ik met de 5-mille knopen die U mij stuurt moet aanvangen. De menschen hebben geen uniformen om ze aan te naaien.

Begrijpt U mij goed; het is verro van mij U te verwijten dat U niets of niet genoegd stuurt, alleen zou ik de juiste oorzaak willen weten waarom er aan de Nederlanders niet gestuurd wordt. Wordt er door onze regering in Londen geen goud beschikbaar gesteld om het noodige te betalen? In dit geval wordt het dan toch hoog tijd dat bevoegde instanties er bij naar op aandringen iets te ondernemen, daar anders zelfde de achting van haar eigen krijgsgevangenen voor haar verloren gaat, zoo dit niet al reeds sinds langen tijd gebeurt is.

Als hoofdvertrouwensman van 420 jonge Nederlanders voel ik mij verplicht mijn stem te laten hooren. Ik zie dagelijks de bloem van het Nederlandsche volk rondlopen in lopen en bijna op hun bloote voeten. Er zijn er die zich schamen te zeggen dat zij Nederlanders zijn. Het zich op den openbaren weg vertoonen is steeds een kramling voor onze persoonlijke- en onze nationale eer. Ik zie met een schrijnsend hart hoe een groot deel van deze jonge kerels dagelijks geestelijk en lichamelijk steeds meer en meer te gronde gaan en ik kan het niet met mijn geweten overren brengen deze toestand verder te

laten voortduren zonder dit ernstig onder Uwe aandacht te hebben gebracht.

Een afschrift van dit schrijven zend ik aan het Zweedsche gezantschap die ik als onze beschermende mogendeheid ook nogmaals zeer dringend verzoek bij de Nederlandsche regering op den nootdostand waarin hare krijgsgevangenen verkeerren, te willen aandringen.

Hoogachtend,

gez. Jager Matti Vrencken
Kgl.-Nr. 106598 XI A

Kampoudsten en vertrouwensmannen.

Kampoudsten in Oflags :

N.T. Carstens; F.A. Dudok van Heel; E. Engles; W. Hackstroh; P. Nauta;
B. Schreuders; J. Trapman; H.G. Winkelman.

Vertrouwensmannen in Stalags:

J. Beintema; C. Clark (UK); G.A.C. Cornelissen; H. Das; A. Devilee;
Dirkzwager, ..; F.R. Drevel; H. Frijlink; P. Hignel; B. Janssen; B.H. de Jong;
H.J. van der Kaa; J. van der Linden; V.M. Maassen; P. de Maat; R.F. Meijer;
J. van Namen; Th. C. Nieman; J. Peddemors; J.E. Peeters; J.F.L. Rapmund;
C. P. Tromp; K. Voss; M. Vrencken; A. Welmans; W. Werkendam.

Rapportmodel van Zweedse diplomaten en CICR-gedelegeerden.

Een **Zweeds** rapport was gesteld in het Duits en volgde de artikelen van de Conventie in grote lijnen, waarbij veel aandacht werd geschonken aan de *Arbeitskommandos* en de leefomstandigheden hierbij. De rapporten van de diplomaten van het Koninklijke Zweedse Gezantschap in Berlijn hadden de volgende aanhef:

Bericht über den Besuch bei den niederländischen Kriegsgefangenen im.....(naam en nummer kamp, plaatsnaam) am.....(Datum).

Die Reise wurde am.....(Datum) von Berlin aus unternommen; Begleitoffizier vom Oberkommando der Wehrmacht, Abteilung Kriegsgefangenenwesen, war.....(naam en rang).

Hierna volgden de naam en rang van de kampcommandant, de namen, rangen en krijgsgevangennummers van de kampoudste(n) cq vertrouwensman(nen), artsen en veldgeestelijken (voor zover aanwezig), het aantal Nederlandse krijgsgevangenen. In tegenstelling tot de Zwitserse rapporten werd de plaatsnaam van het kamp wel vermeld, doch niet het totaal aantal krijgsgevangenen. Zowel de Zweedse als de Zwitserse rapporten bestaan meestal uit drie à vier vellen schrijfmachinepapier, getypt met enkele interlinie.

Een **Zwitsers** rapport van de CICR-gedelegeerden was gesteld in het Frans en ingedeeld volgens het volgende schema:

COMITÉ INTERNATIONAL DE LA CROIX-ROUGE Genève

Visité par.....(noms), le.....(date).

Hierna volgden het nummer van het kamp met de naam en rang van de kampcommandant; de namen, rangen en krijgsgevangennummers van de kampoudste(n) cq vertrouwensman(nen), artsen en veldgeestelijken (voor zover aanwezig), het totaal aantal krijgsgevangenen en het aantal Nederlanders.

Vervolgens een beschrijving van de volgende punten:

Situation et logements (chauffage et éclairage)

Envois collectifs

Nourriture

Habillement et réparation

Hygiène

Service medical

Service dentaire

Correspondance

Loisirs et besoins d'ordre intellectuel et spirituel

Cantine

Discipline

Travail

Solde

Entretien avec le Doyen ou Hommes de confiance (sans témoins)

Entretien final avec le Commandant du camp

Conclusion

Overzicht van bezoeken aan kampen, afgelegd door Zweedse diplomaten en/of door CICR-gedelegeerden.

Van deze bezoeken zijn vermeld de naam van het bezochte kamp, de bezoeksdatum, de bezoeker(s), waarbij (H) staat voor Helvetia (Zwitserland) en (S) voor Zweden.

NL = Nederlandse krijgsgevangenen.

In Bulgarije is op 28 juni 1944 door M.R. Henry(H) het kamp *Choumen* bezocht, een oude kazerne. Hij trof daar 130 krijgsgevangenen aan van diverse nationaliteiten, waaronder twee NL. Nadien is dit kamp in de archieven niet meer aange troffen.

Het kamp voor zeelieden (*Marlag/Milag Nord*) is vier maal bezocht: voor het eerst door de Nederlander Adriaan Millenaar(S) op 12 maart 1942, er waren 2901 geïnterneerde zeelieden, waaronder 88 NL; op 28 juni 1943 is het kamp bezocht door CICR-gedelegeerden, hun bevindingen zijn verwerkt in hoofdstuk 8, p. 114; Carsjö(S) bracht een bezoek op 5 november 1943, er waren toen vijf NL op een bezetting van vijfduizend man van allerlei nationaliteiten; het laatste bezoek is geweest op 24 maart 1944 door CICR gedelegeerden (geen namen gevonden), de bezetting was verminderd tot ongeveer vierduizend man, waaronder negen NL zeelieden.

Oflag IVB,

waar de generaalsgroep heeft gewoond in 1943, 1944 en 1945, is in deze periode zesmaal bezocht: door Friedrich(H) op 26 juni 1943, door Von Rosen(S) op 26 januari 1944, Landolt, Wyss & Thudichum(H) brachten bezoeken op 17 april en 26 oktober 1944, Gavrell(S) op 8 oktober 1944 en 26 februari 1945. Er waren gemiddeld zeventig prominenten gehuisvest.

Oflag IVC,

bekend uit de TV-serie Colditz, waar in 1941, 1942 en het eerste halfjaar van 1943 de groep van de zeventig officieren, bekend door hun weigering de erewoordverklaring te tekenen, was gehuisvest, is in deze periode zes maal bezocht, de gemiddelde bezetting bedroeg ongeveer vijfhonderd man, waaronder Polen, Fransen en Britten. Het eerste bezoek is gebracht door Von Rosen(S) op 6 oktober 1941, volgende bezoeken op 3 februari en 25 augustus 1942 door De Laval, Forsberg & Millenaar(S), door Lehner, Schirmer & Wenger(H) op 20 augustus 1942 en 13 mei 1943.

Oflag VII C/Z,

waar een groep van ongeveer vierhonderd officieren was gehuisvest, is bezocht op 25 augustus 1944 door Biner & Mayer(H), vervolgens op 27 september 1944 en 28 maart 1945 door Gavrell(S).

Oflag VIII C,

het tweede onderkomen van de bekende groep van zeventig officieren is op 19 juni 1941 bezocht door De Laval(S).

Oflag VIII E,

de eerste verblijfplaats van de generaalsgroep is op 1 december 1940 bezocht door Von Rosen(S), vervolgens in 1941 op 20 juni door De Laval(S) en op 12 december door Von Rosen(S).

Oflag XIII B,

het kamp waarheen de grote groep officieren in 1942 was afgevoerd, is bezocht door Helander(S) op 30 mei en 30 juni 1942, door Von Rosen(S) op 29 juli 1942.

Oflag XXI C,

waarheen reserveofficieren waren afgevoerd, is in 1942 driemaal bezocht door Von Rosen(S) op 19, 26 september en 26 november. In 1943 door Bubb, Mayer & Ruggli(H) op 20 april en 9 oktober; in 1944 door Österlind(S) op 11 februari, op 7 juli en 10 oktober door Biner & Mayer(H), door Gavrell(S) op 5 augustus en 5 december. De gemiddelde bezetting was ongeveer 700 officieren, waaronder driehonderd Noren.

Oflag 67,

voor de meeste officieren hun laatste kamp, is bezocht op 14 maart 1944 door Lehner & Mayer(H), op 6 april 1944 door Österlind(S), op 21 augustus 1944 door Gavrell(S), op 28 september 1944 door Landolt(H), door Gavrell(S) zijn vervolgens bezoeken gebracht op 8 december 1944, 21 februari en 5 april 1945.

Stalag 369,

het kamp in het *Generalgouvernement* waar voornamelijk beroeps-onderofficieren van de KM waren gehuisvest, is op 11 oktober 1943 bezocht door Von Rosen(S), door Carsjö(S) op 17 maart 1944 en door Lehner & Rossell(H) op 2 mei 1944. Er waren gemiddeld vijfduizend krijgsgevangenen, waaronder vijf-honderd NL.

Stalag 371,

beter bekend onder de naam Stanislau, was ondanks de *Stalag* aanduiding een kamp voor officieren. Von Rosen(S) heeft hier drie bezoeken gebracht: 30 september 1942, 6 maart en 8 oktober 1943. Door Bubb, Masset en Wenger(H) zijn bezoeken afgelegd op 10 februari en 30 augustus 1943. De bezetting was gemiddeld 1800 man.

Stalag II D,

is door Gavrell(S) bezocht op 19 augustus en 7 december 1944. Over de negentien Joodse militairen in dit kamp is verslag gegeven in hoofdstuk 4.6, p. 60.

Stalag III B,

waar acht NL werkten, is door Landolt(H) bezocht op 18 december 1944. Er waren meer dan twintigduizend krijgsgevangenen.

Stalag IV A,

een kamp met gemiddeld twintigduizend krijgsgevangenen waaronder negenhonderd NL is in 1944 vijfmaal bezocht: door Österlind(S) op 23 januari, door

Gavrell(S) op 26 juni en 19 oktober, door Landolt, Wyss en Thudichum(H) op 16 april, 23 en 25 oktober.

Stalag IV B,

het arbeidsbureau bij Mühlberg am Elbe, gemiddeld tienduizend krijgsgevangenen waaronder twaalfhonderd NL, is in 1944 door Österlind(S) bezocht op 26 januari, door Gavrell(S) op 28 juni en 17 oktober, door Mayer & Rossell(H) op 3 juli en 23 oktober.

Stalag IV C,

groot werkkamp met in 1944 meer dan dertigduizend krijgsgevangenen waaronder vijftienhonderd NL, is in 1944 zesmaal bezocht: op 24 januari door Österlind(S), door Gavrell(S) op 21 juni en 23 oktober, door Landolt, Thudichum & Wyss op 18, 19 april en 27 oktober.

Stalag IV D,

een kamp met in 1944 meer dan veertigduizend krijgsgevangenen, waaronder vijfhonderd NL, is in 1944 door Österlind(S) bezocht op 28 januari, door Gavrell(S) op 14 juni en 16 oktober en door Rossell(H) op 3 juli.

Stalag IV F,

in 1944 gemiddeld vijftigduizend krijgsgevangenen, waaronder vijfhonderd NL, is in dat jaar door Thudichum & Wyss(H) bezocht op 22 april en door Gavrell(S) op 24 en 30 oktober.

Stalag IV G,

in 1944 gemiddeld dertigduizend krijgsgevangenen, waaronder negenhonderd NL, is in dat jaar bezocht door Österlind(S) op 25 januari, door Gavrell(S) op 16 juni en 18 oktober en door Rossell(H) op 4 juli.

Stalag V A,

gemiddeld aantal krijgsgevangenen in 1943-1945 twintigduizend, waaronder achthonderd NL, is op 26 november 1943 bezocht door Ruggli(H), in 1944 door Österlind(S) op 16 februari, door Gavrell(S) op 20 juli en 16 november, op 6 juni en 15 november door Biner, Pfister & Ruggli(H) en op 14 maart 1945 door Gavrell(S). In bijlage 4C is van dit kamp uitvoerig verslag gedaan.

Stalag XI A,

gemiddeld aantal krijgsgevangenen tussen de dertig en vijftigduizend in 1943 tot 1945, waaronder een achthonderd NL. Door Mayer & Thudichum(H) in 1943 bezocht op 25 juli en door Carsjö(S) op 4 oktober; in 1944 op 22 februari door Österlind(S), op 26 april door Thudichum & Wyss(H), op 8 september door Gavrell(S) en op 14 november door Kleiner & Thudichum(H). In 1945 door Gavrell(S) op 10 januari en op 6 februari door Bovey(H).

Stalag XI B,

een kamp vergelijkbaar met het vorige, aantal NL gemiddeld zeshonderd, is door Carsjö bezocht op 3 november 1943; in 1944 door Thudichum & Wyss(H) op 28

april, door Gavrell(S) op 11 september en op 2 november door Kleiner & Thudichum(H); in 1945 door Gavrell(S) op 14 januari en door Bovey(H) op 10 februari.

Stalag XII D,

een kamp met gemiddeld vijftienduizend krijgsgevangenen waar ongeveer tachtig NL in een *Arbeitskommando* werkten, is in 1944 door Gavrell(S) bezocht op 14 juli en 25 november, op 11 augustus door Landolt & Wyss(H) en op 10 februari 1945 door Kleiner(H).

Stalag XVIII,

meer dan dertigduizend krijgsgevangenen gemiddeld, waaronder driehonderd NL, is bezocht in 1944 door Mayer(H) op 25 juni, door Gavrell(S) op 27 juli en door Pfister & Rossell(H) op 26 oktober.

Stalag Luft 3,

een kamp speciaal bestemd voor vliegtuigbemanningen, is op 13 september 1942 bezocht door Friedrich(H), er waren ongeveer 2500 krijgsgevangenen van diverse nationaliteiten, waaronder drie NL.

nr 26

Krijgsraadprocessen bijgewoond door Zweedse diplomaten.

De processen zijn met Romeinse cijfers in chronologische volgorde genummerd. Uit de rapporten, waarin de processen zijn beschreven, zijn de volgende gegevens vermeld:

1. Datum proces; plaats krijgsraad met *Wehrkreis* nummer;
2. Naam Zweedse diplomaat die het proces bijwoonde;
3. Tenlastelegging; aantal Nederlanders in het proces betrokken; de uitspraak;
4. Verdediging en opmerkingen ten aanzien van de zitting;
5. Datum van ontvangst van het rapport bij de Nederlandse regering in Londen en eventueel commentaar.

Toegevoegd is de bron.

- I 1. 28 januari 1944; Litzmannstadt (Pools Lodz), *Wehrkreis* XXI.
2. G. Carsjö.
3. Tenlastelegging: bij een vluchtpoging in het bezit bevonden van geldig Duits geld (het laatste is een strafbaar feit, de vluchtpoging niet); acht Nederlandse officieren uit *Oflag* XXI C (Schildberg bei Posen).
Uitspraak: 3-6 weken *verschärften Stubenarrest*.
4. Verdediger: Dr Uletzko (Litzmannstadt). "Die Angeklagten traten mannhaft und freimütig auf", aldus Carsjö in zijn rapport.
5. Rapport in Londen ontvangen op 18 februari 1944. Geen commentaar.
BuZa: arch. LA/BB/AZ/471(III).
- II 1. 4 februari 1944; Magdeburg; *Wehrkreis* XI.
2. G. Carsjö.
3. Tenlastelegging: een Nederlandse krijgsgevangene heeft een Duitse onderofficier beschuldigd van mishandeling. Uitspraak: geen bewijs voor mishandeling; de krijgsgevangene werd echter wegens beschuldiging van een Duitse onderofficier veroordeeld tot 1 jaar gevangenisstraf.
4. Geen vermelding van verdediging.
5. Rapport in Londen ontvangen 3 maart 1944. De voorzitter van de Raad van Ministers (Nederlandse regering in Londen) verzocht de Zweedse gezant om bericht omtrent de verblijfplaats van de Nederlander, brief van 24 maart 1944, nr. A.U.149/44. De heer B. Österlind van het Zweedse gezantschap te Berlijn deelde de Nederlandse regering in Londen mede bij brief van 18 januari 1945, nr. HH192U, dat de betrokkene verbleef in de afdeling krijgsgevangenen van de gevangenis in Heydebreck (Opper-Silezië, *Wehrkreis* XX). Brief werd ontvangen in Londen 9 februari 1945. Geen verdere actie.
BuZa: arch. LA/BB/AZ/473MI; documentnr 4674.

III 1. 3 juni 1944; Neustrelitz, *Wehrkreis II*.

2. B. Gavrell.

3. Tenlastelegging: bij een vluchtpoging uit *Stalag 371* is gebruik gemaakt van Duitse eigendommen (*Hehlerei*) door vijf Nederlandse officieren.

Uitspraak: drie officieren "aus Mängel an Beweisen freigesprochen" en voor twee officieren werd het "Prozess niedergelegt".

4. "Während des Termins wurden die Beschuldigten sehr korrekt behandelt", aldus Gavrell in zijn rapport.

5. Rapport werd in Londen ontvangen 26 juni 1944. Geen commentaar.
BuZa: arch. LA/BB/AZ/473a; documentnr 16834.

IV 1. 9 juni 1944; Magdeburg; *Wehrkreis XI*.

2. B. Gavrell.

3. Tenlastelegging: weigeren van een dienstbevel en vluchtpoging door vijf Nederlandse onderofficieren.

Uitspraak: voor ieder der beklaagden 10 maanden gevangenisstraf.

Verdediger: Rechtsanwalt Dr.jur. A. Pauls (Magdeburg).

"Der Unterzeichnete [Gavrell], der die Verhandlung vom Beginn an bei wohnte, machte die Feststellung, dass die angeklagten niederländischen Kriegsgefangenen im Verlaufe desselben äusserst korrekt behandelt wurden".

5. Het rapport werd in Londen ontvangen op 11 juli 1944; de Nederlandse regering verzocht de Zweedse gezant in Berlijn een protest in te dienen wegens schending van artikel 46, 3e alinea, van de Conventie. Het protest werd ingediend bij de Minister van het *Auswärtige Amt* te Berlijn bij brief van 12 oktober 1944, nummer Kgf.BNH.3u/3.

BuZa: arch. LA/BB/AZ/473MI; documentnrs 21025/493.

V 1. 29 juni 1944; Graudenz, *Wehrkreis XX*.

2. niet vermeld.

3. Tenlastelegging: plundering bij opruimwerkzaamheden na bombardement (diefstal van een trainingspak) door een Nederlandse krijgsgevangene.

Uitspraak: 2 jaar tuchthuis.

4. geen verdediging cq opmerkingen.

5. Tegen dit vonnis is protest ingediend zowel door de Zweedse gezant te Berlijn als door de Nederlandse regering in Londen op grond van de artikelen 60, 62 en 65 van de Conventie.

BuZa: arch. LA/BB/AZ/471P; documentnrs 6723, 10898, 13584 en 9975.

VI 1. 25 augustus 1944; Litzmannstadt (Lodz); *Wehrkreis XXI*.

2. B. Gavrell.

3. Tenlastelegging: mishandeling van twee Nederlandse officieren (vermoedelijk met een nationaal-socialistische achtergrond) door vier Nederlandse officieren uit *Oflag XXI C/Z* (Grüne/Lissa). Uitspraak: er is geen vonnis uit gesproken, tijdens de zitting is de zaak geseponeerd zonder opgave van redenen.

5. In Londen geen ontvangstdatum vermeld.

CAD: arch. Krijgsgevangenen WOII; inventarisnr 72, documentnrs 2077P en 2165P.

VII 1. 27 september 1944; Leipzig; *Wehrkreis IV*.

2. Er is geen Zweedse vertegenwoordiger uitgenodigd het proces bij te wonen.
 3. Tenlastelegging: omgang en geslachtelijk verkeer met een Duitse vrouw door een Nederlandse krijgsgevangene. Uitspraak: drie jaar gevangenisstraf. Vonnisnr St.L.I. 566/44.
 4. De Zweedse gezant in Berlijn deelde de Nederlandse regering in Londen (bij brief van 14 december 1944) mede dat deze uitspraak hem ter kennis was gekomen.
 5. Datum ontvangst van de brief in Londen 4 januari 1945. Geen commentaar.
- BuZa: arch. LA/BB/AZ/473X; documentnr 579.

VIII 1. 7 oktober 1944; Neustrelitz; *Wehrkreis II*.

2. B. Gavrell.
 3. Tenlastelegging: *Gehorsamsverweigerung nach § 94 MStGB*, (*Militärstrafgezetzbuch*) door een Nederlandse krijgsgevangene uit *Oflag 67* (Neubrandenburg). Uitspraak van het *Feldkriegsgericht der Division nr. 402, Zweigstelle Schwerin*, vonnisnr St.L.I. 127/44, acht maanden gevangenisstraf.
 4. Verdediger: *Rechtsanwalt Dr Hustaedt*.
 5. Rapport gedateerd 21 februari 1945, in Londen ontvangen op 29 maart 1945. Geen commentaar.
- CAD: P-arch. Londen, doosnr 784, documentnr P 197-19/1/45.

IX 1. 15-20 januari 1945; Litzmannstadt (Lodz); *Wehrkreis XXI*.

2. A. Wahlestedt.
 3. Tenlastelegging: intimidatie van een Nederlands officier met *deutschfreundlicher Gesinnung* - § 92 van het *Militärstrafgesetzbuch - Kameradengericht* - door zes Nederlandse officieren uit *Oflag XXI C/Z* (Grüne/Lissa). Uitspraak: de hoogste in rang 14 dagen en de overigen 10 dagen *Stuben* arrest.
 4. De Nederlandse officieren voerden hun eigen verdediging en de krijgsraad overwoog bij de strafmaat het volgende: "Es wäre zu verstehen, dass die angeklagten niederländischen Offiziere gegen die ehemalige unwürdige Haltung ihres Landsmannes reagiert hätten, und es würde nicht bezweifelt, dass sie in ideellen Gefühlen und aus ehrlichen patriotischen Motiven gehandelt hätten. Ihre Einstellung verdiente, geschätzt und geachtet zu werden".
Wahlestedt in zijn rapport: "Ich möchte nicht unerwähnt lassen, dass bei der Verhandlung die Sachverhalte gründlich erörtert und die angeklagten niederländischen Offiziere in korrektester Form behandelt wurden".
 5. In Londen geen ontvangstdatum vermeld.
- BuZa: arch. LA/BB/AZ/471P; nrs 6723, 10898, 13584, 9975.

Niet alle rechtszaken werden bijgewoond door Zweedse diplomaten. In 1944 zijn er voor militairen uit *Oflag 67* bij Neubrandenburg tien krijgsraadzaken geweest, de vonnissen zijn gewezen door het *Gericht der Division 402* te Schwerin, acht zittingen hadden plaats in Neu-Strelitz, de overigen in Schwerin en Neubrandenburg. Een krijgsraad was samengesteld uit drie officieren/rechter, met als voorzitter een militair-jurist, evenals de auditeur-militair. Vanwege de Zweedse legatie werd als verdediger toegevoegd en gehonoreerd Dr Hustaedt, *Rechtsanwalt und Notar* te Neu-Strelitz. Als raadslieden waren Nederlandse officieren, meestal jurist, aan de verdachten toegevoegd.³⁰⁴

Protesten ingediend door de Zweedse Gezant te Berlijn.

Van de protesten is vermeld de datum, het onderwerp, de artikelen van de Conventie en de bron.

1. 151143; *Stalag* XIA en 371; artikelen 50 en 54;
2. 181243; krijgsraad over 3 officieren; artikelen 60-67;
3. 201243; *Oflag* XXIC; artikelen 10/12/22/42;
4. 090544; geval kapitein X; artikelen 60-67.
5. 190544; *Stalag* IV D/F/G; art. 7/12/13/15/18/30/31/33/70;
6. 1944; herhaalde protesten wegens tewerkstelling van krijgsgevangenen bij de bouw van verdedigingswerken;
7. 1944; herhaalde protesten tegen arbeid op zondag zijn afgewezen door de Duitse Minister van Buitenlandse Zaken dd 31 oktober 1944 op grond van het principe van gelijke behandeling, zowel van krijgsgevangenen als van Duitse militairen en arbeiders, derhalve ook arbeid op zondag;
8. 151143, 201243, 05 en 070144; art. 10/12/22/42/50 en 54, protesten ingediend op verzoek van de Nederlandse regering in Londen.

Uit de archieven is niet duidelijk geworden of de protesten inderdaad invloed hebben gehad op de situatie of de werkomstandigheden van de krijgsgevangenen. In het diplomatieke verkeer schijnt het belangrijk te zijn dat er protesten zijn ingediend, er kon later op worden teruggekomen.

BuZa: arch. LA/BB/307a/b/c (doos 354) en 471.

NRK: de affaire Koot.

In het tijdschrift *Het Nederlandsche Roode Kruis* (het orgaan van de gelijknamige organisatie) verschenen in augustus en oktober 1943 artikelen met kritische geluiden met betrekking tot de voedingstoestand van de Nederlandse krijgsgevangenen. Deze artikelen waren van de hand van H. Koot,³⁰⁵ hij was hoofd van de afdeling van het NRK waar de belangen van de krijgsgevangenen werden behartigd. Zijn artikelen werden beschouwd als een anti-Duitse demonstratie. In het verslag dd 9 augustus 1944 van het *Gericht des kommandierenden Generals und Befehlshaber der Truppen des Heeres in den Niederlanden* werd hierover het volgende gerapporteerd:

“Am 31.7.1944 wurden die Niederländer Henri Koot, Oberst i.R.³⁰⁶ und Oberministerialrat i.R. aus den Haag, Dr. Hendrik Karel Offerhaus, Generalsekretär des niederländischen Roten Kreuzes, Floris Canté, Sekretär des ndl.Roten Kreuzes und Willem Jacob Baron van Lynden, Oberkammerherr i.R. in Rotterdam wegen deutschfeindlicher Kundgebung je zu einer Geldstrafe von 300 Gulden, hilfsweise 30 Tagen Gefängnis verurteilt. Der Verurteilte Koot hat einen Bericht über die Lage der niederländischen Kriegsgefangenen in deutschen Gefangenenlagern verfasst, der versteckte Angriffe gegen Deutschland enthielt, aus denen man schlieszen konnte, dass die Verpflegung der Gefangenen nicht ausreichend sei. Die Verurteilten Dr. Offerhaus und Baron van Lynden hatten den Bericht gelesen und keine Einwendungen gegen dessen Veröffentlichung in der Niederländischen Roten Kreuz-Zeitschrift erhoben. Der Verurteilte Canté hatte den Bericht als verantwortlicher Hauptschriftleiter der Zeitschrift veröffentlicht”.³⁰⁷

Op grond van deze veroordeling werden zij, de top van het NRK, per 31 augustus 1944 uit hun functies ontslagen door de *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz* (Dr Wimmer).³⁰⁸

³⁰⁵. Henri Koot (1883-1959), in 1940 reserve-kolonel bij het Algemeen Hoofdkwartier (GS-III), werd reeds in 1940 door de *Sicherheitsdienst* drie maanden in arrest gehouden; op grond van zijn artikelen en de daarop volgende veroordeling werd hij op 1 september 1944 uit zijn functie bij het NRK door de bezetter ontslagen. Per 20 september 1944 werd hij door de NL regering in Londen verzocht in de illegaliteit op te treden als commandant van de in Nederland te formeren Binnenlandse Strijdkrachten.

³⁰⁶. i.R. = im Ruhestand (buiten dienst).

³⁰⁷. SMG: arch. Washington papers.

³⁰⁸. G.M. Verspyck, *Het Nederlandsche Roode Kruis* (1867-1967), Nijkerk 1967, p. 179.

Uittreksel met betrekking op Nederlandse krijgsgevangenen.

I. Paketverkehr

Kr.Gef. (auszer Sowjet-Russen) dürfen Pakete von Privatpersonen und Hilfsgesellschaften des feindlichen und neutralen Auslands (nicht nur des Heimatlandes) empfangen (Art.37). Für Brit.,Amerik.,Holl.,Norw. Zahl unbeschränkt, keine Aufklebeadresse erforderlich.

II. Briefverkehr

A. Für den einzelnen Kr.Gef. Richtung und Korrespondenzpartner

1. an/von Privatpersonen i.fdl.u.neutr.Ausl.....ja
2. an/von Nächste Angehörige im Reichsgebiet.....ja
3. an Schutzmacht [Schweden].....ja
von Schutzmacht [Schweden].....nein
4. an/von Int.Komitee vom Roten Kreuz (I.R.K.).....ja
5. an/von Christl.Verein junger Männer (Y.M.C.A.)...nein
6. an/von Deutsch.Rot.Kreuz (D.R.K.).....ja
7. an/von Heimatrotkreuzgesellschaft.....nein
8. an/von Andere ausl.Hilfsgesellschaften.....nein

Anzahl der zugelassenen Briefpost im Monat:

Ausgänge Briefe....Offz. 3 ; Uffz.u.Mansch. 2

Karten....Offz. 4 ; Uffz.u.Mansch. 4

Formularzwang besteht für alle ausgehende Briefpost (Briefe u.Karten). Briefpapier nur von der Firma Bargou Söhne, Berlin.

Eingänge Briefe und Karten Offz./Uffz.u. Mansch.: unbeschränkt auf jedem Papier. Alle im Sanitätsdienst eingesetzten Sanitätspersonen (einschl.Ärzte) sowie Feldgeistliche dürfen die doppelte Anzahl der für ihre Nationalität zugelassenen Briefpost schreiben und erhalten. Die kr.gef. Generale und andere Offiziere in den Generalslagern haben Anspruch auf 5 Briefe und 5 Karten.

B. Für den Hauptvertrauensmann (H.V.M.)

(Die Sowjetkriegsgef. haben keinen Vertrauensmann)

1. Richtung an Schutzmacht [Schweden], Briefverkehr erlaubt - ja. **Bemerkungen:** Briefinhalt nicht auf Gefangenenbehandlung beschränkt. Gestattet: Mitteilungen über besondere Bedürfnisse der Kr.Gef.materieller und seelischer art (vgl.Art.44 des Kr.Gef.Abk.) **Unzulässig:** Statistische Erhebungen,politische Ausführungen, Weitergabe von Kollektiv beschwerden. **Postweg:** H.V.M. P.Ü.* Kdt.** Schutzmacht. Richtung von Schutzmacht, Briefverkehr erlaubt - nein.
2. Richtung an/von I.R.K.***, Briefverkehr erlaubt - ja. **Bemerkungen:** **Beschränkt** auf Liebesgabenangelegenheiten, Vermisztennachforschung, Brief-und Paketpost der Kr.Gef., Vermittlung von persönlichen und

Familieangelegenheiten einzelner Kr.Gef. in deren Heimatgebiet. **Postweg:**
H.V.M. P.Ü. I.R.K.

- * P.Ü. = Post Überwachungsstelle
- ** Kdt. = Kommandant
- *** I.R.K. = Int.Komitee vom Roten Kreuz

1. Hospitalisatie.

Bij onderzoek van duizend polikliniekkaarten, afkomstig uit *Stalag* 371 bij Stanislaw en *Oflag* 67 bij Neubrandenburg, zijn de diagnoses verzameld, waaronder krijgsgevangenen uit deze kampen zijn opgenomen in hospitalen. In deze *Lagers* waren voornamelijk Nederlandse officieren gehuisvest; de maximale bezetting was 1.850 man op 1 januari 1944 en daalde door overplaatsingen tot 1.690 op 31 december 1944. In onderstaande overzichten, betrekking hebbend op 1944, worden vermeld: de naam van het hospitaal of *Lazarett*, de diagnose met eventuele bijzonderheden en de aantallen tussen haakjes. Het geheel aangevuld met enig commentaar.

In het *Krankenhaus* te Neubrandenburg zijn op de Interne afdeling patiënten opgenomen onder de diagnose: hyperparathyreoidie (adenoom van de schildklier) en is hieraan overleden (1); diabetes mellitus (1); icterus catarrhalis (tegenwoordig hepatitis infectiosa genoemd) (2); longtuberculose (1); urethritis gonorrhoea (1); op de afdeling Neurologie en Psychiatrie waren opgenomen: een patiënt voor een malaria kuur wegens dementia paralytica, toendertijd een gebruikelijke methode bij de behandeling van het derde stadium van lues; een patiënt met een hersenbloeding, is overleden; een patiënt met meningitis werd in quarantaine gehouden in verband met de vrees voor de epidemische vorm ervan (bekend en berucht bij soldaten). Het merendeel van de opnamen vond plaats op de chirurgische afdeling: tien operaties wegens phimosis (een dergelijk aantal is opmerkelijk, de oorzaak moet gezocht worden in een verworven balanitis, vermoedelijk tengevolge van gonorrhoe, opgelopen bij seksueel verkeer in of buiten het *Lager*), zeven operaties voor liesbreuken, acute blindedarmontsteking (6), anale fistels (3), aambeien (3), maagzweer (1), zweer aan de twaalfvingerige darm (1), deze laatste twee aandoeningen kwamen in die tijd voor chirurgische therapie in aanmerking, de zogenaamde Billroth I en II operaties; verder operaties wegens blaasstenen (1), galstenen (1), prostaathypertrofie (1), halscyste (1), epitheliom (1), distorsie van een knie (1) en gevolgen van een schotverwonding (1).

In het *Krankenhaus* te Wolfstein waren in 1944 zeven patiënten opgenomen: wegens urethritis gonorrhoea (2, gevolgen van contacten in of buiten het *Lager*), spastische verlamming van de benen (1), psychose en neurasthenie (1), ischias (1), ulcus duodeni (1) en hydrops van de knieën (1).

In het *Krankenhaus* te Tittmoning, in het *Lager* aldaar verbleven in 1944 ongeveer vierhonderd officieren in de leeftijd boven de veertig jaar, is één patiënt opgenomen geweest wegens pleuritis en empyeem, vermoedelijk van tuberculeuze aard.

In de *Nervenheilanstalt* te Ockamünde zijn drie psychiatrische patiënten opgenomen onder de volgende diagnoses: psychose met agressie en waandenkbeelden; depressie en tabacomanie (verslaving aan tabak, sigaretten waren voldoende aanwezig dank zij de Rode-Kruispakketten van buiten Europa en onder

de krijgsgevangenen was hierin een levendige handel); uitputting tengevolge van niet nader omschreven geestesziekte en is aldaar overleden.

In de *Augenklinik* te München zijn opgenomen geweest wegens *ulcus corneae* (1); *glaucoom* van beide ogen (1) en één patiënt voor *tarsoraphie* (het tijdelijk sluiten van de oogspleet bij beschadiging van het hoornvlies, opdat het oog in rust zal genezen).

2. Repatriëring om medische redenen:

heeft in 1944 vanuit Neubrandenburg in acht gevallen plaatsgevonden. Na behandeling in het Rijkshospitaal in Utrecht zijn zeven krijgsgevangenen in hetzelfde jaar teruggekeerd in het *Lager*. De medische redenen waren: *ulcus ventriculi* dan wel *duodeni* bij drie patiënten; de overige diagnoses waren: *pernicieuze anaemie*; *diabetes mellitus*; *galstenen*; *epithelioom* van het voorhoofd. Eén krijgsgevangene met de diagnose *schizophrenie* is in voornoemd hospitaal gebleven.

3. Lazaretten

In de omgeving van de *Stalags* IVA bij Hohnstein, IVB bij Mühlberg am Elbe en IVC bij Wistritz waren grote *Lazaretten* gevestigd. De bedapaciteit varieerde van 300 tot 600 bedden. Uit de rapporten van de buitenlandse waarnemers zijn ondermeer gegevens verzameld over het aantal opgenomen krijgsgevangenen; waarbij NL het aantal Nederlanders en N het totaal aantal patiënten is, dat tijdens hun bezoek geregistreerd was. In hun rapporten zijn geen medische gegevens aangetroffen.

Reservelazarett Schmorkau (een *Reserve-Lazarett* is een ziekeninrichting gevormd door een mobilisabele eenheid), 600 bedden, waarvan 250 chirurgische. De chef was uiteraard een Duitse *Lagerarzt*, er werkten 14 artsen van diverse specialismen en nationaliteiten, allen krijgsgevangenen. Op 23 oktober 1944: NL 21; N 503. *Reserve Lazarett Königswartha*, 630 bedden, op 23 oktober 1944: NL 11; N 216. *Lazarett Bilin*, op 23 oktober 1944: NL 12; N 190. Deze gegevens zijn ontleend aan het bezoek van deze *Lazaretten* door de Zwitserse gedelegeerden Thudichum en Landolt op 23 oktober 1944.³⁰⁹

Reserve Lazarett Leipzig/Wahren; 300 bedden, op 11 november 1944: NL 10. Geen totaal aantal vermeld. *Reserve Lazarett Ludwigsburg*, op 11 nov 1944: NL 25, N 234. Deze *Lazaretten* zijn bezocht door de Zwitserse gedelegeerden Pfister en Biner op 11 november 1944, de gegevens zijn verzameld uit hun rapporten.³¹⁰ Vanuit *Stalag* 371 bij Stanislaw werd verwezen naar het *Kreiskrankenhaus* Stanislaw of het *Reserve Kriegslazarett* Lemberg.

Uit de gegevens over de tweedelijns gezondheidszorg is op te maken dat deze vorm van zorg de toets van kritiek kan doorstaan. Vele krijgsgevangenen zullen van deze zorg nauwelijks iets hebben gemerkt; alleen bij opname buiten het *Lager* werden zij er mee geconfronteerd.

309. BuZa: arch. LA/BB/473f.

310. BuZa: arch. LA/BB/473n.

Toezicht op de gezondheidszorg en de algemene toestand in Stalag 371.

17 september 1942: Oberstabsarzt Dr Kellner, leitender Arzt beim Kommandeur der Kriegsgefangenen;

29 september 1942: zwei beratende Internisten aus Berlin, Stabsarzt Dr Fähndrich und Stabsarzt Prof Dr Schultze, um sich die B1-Avitaminosen anzuschauen;

30 september 1942: wurde das Lager besucht von dem schwedischen Legationsrat Graf von Rosen und Millenaar, unter Begleitung von dem Major Römer vom OKW;

5 november 1942: ein Oberstleutnant vom OKW;

30 november 1942: Dr Reuter vom deutschen Roten Kreuz in den Niederlanden;

10 december 1942: Der kommandierende General für Kriegsgefangene im Ostgebiet;

14 december 1942: General-Stabsarzt Passauer.

De belangstelling van de Duitse autoriteiten werd al wat minder in 1943:

10 februari 1943: eine Kommission des internationalen Roten Kreuzes;

24 februari 1943: der leitende Sanitätsoffizier beim Kommandeur der Kriegsgefangenen;

27 maart 1943: der kommandierende General für Kriegsgefangene im Ostgebiet;

29 augustus 1943: ein medizinischer Vertreter des internationalen Roten Kreuzes;

oktober 1943: Lager und Lazarett wurden besucht vom schwedischen Legationsrat Graf von Rosen und besichtigt vom leitenden Sanitätsoffizier beim Kriegsgefangenenwesen im Ostgebiet.

Zie ook hoofdstuk 5.8.

Beschrijving van de meest voorkomende infectieziekten in de jaren 1940-1945.

Voor veel jonge artsen is het moeilijk zich voor te stellen hoe infectieziekten in de oorlogsjaren epidemische vormen konden aannemen en dat destijds, naast kinderen, ook veel volwassenen stierven aan ziekten als difterie, mazelen en roodvonk. Om in herinnering te brengen hoe de situatie was ten tijde van de Tweede Wereldoorlog, toen antibiotica in Europa nog onbekend waren, heb ik het nodig gevonden een beschrijving te geven van de destijds meest voorkomende infectieziekten. Bij de beschrijving is ondermeer gebruik gemaakt van het medisch handboek van Assmann en zijn medewerkers uit 1942, dat niet alleen in Duitsland een goede naam had.³¹¹ De vermelde percentages hebben betrekking op één miljoen voor infectieziekten in hospitalen opgenomen Duitse militairen.³¹²

Angina

(33,4%), is een ontstekingsachtige verandering van de voorste keelholte, waarbij meestal de keelamandelen zijn betrokken. De slikbezwaren staan op de voorgrond, met pijn, gezwollen keelholte en amandelen, drukgevoelige lympheklieren in de omgeving, bemoeilijkte spraak, speekselvloed, onaangename lucht uit de mond en vaak hoge koorts. Het grootste en meest voorkomende deel van de anginavormen ontstaat in het voor- en najaar bij plotselinge weeromslag. Daarnaast is de contactinfectie met streptococcon een belangrijke oorzaak. Al naar gelang het beeld en de vorm van de angina (het valt buiten dit bestek om alle vormen te bespreken) kan de duur van het ziektebeeld variëren van enkele dagen tot een aantal weken. Het verloop kan wisselen van lichte ziektebeelden tot zeer ernstige, soms zelfs leidende tot de dood. De complicaties, die bij de diverse anginavormen kunnen optreden, zijn vele, zoals middenoorontsteking, ontstekingen van het hart (endo- en myocarditis), nierontsteking (glomerulonephritis). De therapie bij ongecompliceerde angina was de toepassing van locale warmte of koude in de vorm van omslagen volgens Priesnitz, veel drinken en gorgelen. Angina met een veel voorkomende complicatie, zoals abscesvorming, vereiste een kleine chirurgische ingreep.

Influenza

(15%), ook wel griep genoemd, is een acute ziekte, veroorzaakt door een virus, meestal met massaal en epidemisch karakter. In 1918 ontstond een wereldwijde epidemie die meer levens kostte dan de gehele Eerste Wereldoorlog. De ziekte kenmerkt zich door koorts met sterk wisselende temperaturen, moeheid, pijn in hoofd, spieren, gewrichten en ledematen. Zowel de duur als het verloop van ongecompliceerde influenza zijn sterk wisselend, gemiddeld één tot twee weken met een gevarieerd scala van klachten en verschijnselen. De meest gevreesde complicaties bij influenza waren en zijn bronchitis, longontstekingen, stoornissen in de circulatie tot acute hartdood. Ongecompliceerde gevallen van influen-

311. Assmann, *Lehrbuch der Inneren Medizin*. Deze vijfde editie werd samengesteld door zeventien medische specialisten. Met dank aan mijn collega Dr A.J. van Meurs te Den Haag voor de beschikbaarstelling.

312. Verdoorn, *Arts en Oorlog*. 427.

za werden symptomatisch behandeld, al of niet met koortsremmende middelen. Voor de longontstekingen waren, zo mogelijk, geneesmiddelen voorhanden zoals trypaflavine, prontosil en sulfapreparaten, al of niet injecteerbaar.

Bacillaire dysenterie

(15%) is een ontsteking van de dikke darm, met als voornaamste kenmerken: buikpijn met hevige krampen, frequente diarree met bloed- en slijmverlies. De hoofdvormen worden veroorzaakt door bacteriën van het geslacht *Shigella* (*Shiga-Kruse bacillus*) en door amoeben (type *Entamoeba histolytica*). De laatste vorm komt voornamelijk voor in de (sub-)tropen. De Duitse legers en de krijgsgevangenen zijn geteisterd door de bacillaire dysenterie. Slechte hygiënische toestanden en verminderde weerstand hebben tot ware epidemieën geleid. De infectiebron is te vinden in de ontlasting van zieken, de overdracht is derhalve in de eerste plaats het menselijk contact, daarnaast via besmet water, voedsel en vliegen. Het verloop van de dysenterie is gekenmerkt door een kort voorstadium van algemene malaise, gevolgd door een periode van één tot twee weken met buikkrampen en een sterk in frequentie toenemende diarree met slijm en bloed. De ernstige vormen kunnen in enkele dagen tot de dood leiden. Complicaties en gevolgen van dysenterie zijn zo omvangrijk, dat zij hier buiten bespreking worden gelaten. De diagnose van dysenterie is met zekerheid te stellen door bacteriologisch onderzoek. De therapie bestond meestal uit dieet met lichte voeding, daarbij adsorbentia (noriet) en spasmolytica. In het beginstadium van de ziekte werden injecties aanbevolen met polyvalente sera.

Difterie

(8,2%), is een acute, koortsende en zeer infectieuze ziekte, welke soms een letaal einde kent. De ziekte wordt veroorzaakt door de bacil van Loeffler (*Corynebacterium diphtheriae*). De verspreiding is een druppelinfectie. De ziekte kan epidemische vormen aannemen. De ziekte is gekenmerkt door de vorming van slijmvliemmembranen en de produktie van een toxine, waardoor een ernstig ziekteproces ontstaat. De meest voorkomende vorm is de keeldifterie, door de membraanvorming in de keelholte ontstaan slik-en spraakproblemen, ademhalingsmoeilijkheden en een afschuwelijke blafhoest. Indien niet zo spoedig mogelijk, na het stellen van de diagnose, met de serumbehandeling (antitoxinen) werd begonnen, kon het ziekteproces binnen een week een dodelijke afloop hebben tengevolge van stoornissen in de ademhaling en de circulatie. In *Stalag IVB* en *C* zijn in 1943 en 1944 onder de Nederlandse krijgsgevangenen sterfgevallen voorgekomen tengevolge van deze ziekte.

Tuberculose

(5,8%), is een infectieziekte veroorzaakt door een bacterie (*Myobacterium tuberculosis*), ook wel de Kochse bacil genoemd, naar de bacterioloog die de bacil voor het eerst heeft aangetoond. De ziekte wordt gekenmerkt door de vorming van knobbeltjes in verschillende weefsels en organen en door een grote diversiteit in symptomen. De meest voorkomende vorm is de longtuberculose, welke vorm onder militairen en krijgsgevangenen het meeste voorkwam. Slechte hygiënische toestanden, vervuiling en verminderde weerstand maakten de mannen gevoelig voor infectie met de tuberkelbacil welke verspreid werd door drup-

pelinfecties, afkomstig van hoestende en tuberkelbacillen om zich heen verspreidende patiënten. De longtuberculose kent vele stadia en het verloop is wisselend van milde en rustige vormen tot letaal verlopend in enkele weken. De therapie bestond destijds uit absolute bedrust, moet goede voeding en verzorging, alsmede goede klimatologische omstandigheden. Voorwaarden waaraan in de krijgsgevangenenkampen nu eenmaal niet kon worden voldaan. Naast deze voorwaarden was er de symptomatische behandeling van het algemeen ziek zijn. In daartoe uitgerustte sanatoria waren operatieve mogelijkheden en Röntgen behandelingen. Onder de Nederlandse krijgsgevangenen zijn enkele sterfgevallen tengevolge van tuberculose voorgekomen.

Roodvonk

(5,2%), is een acute, koortsende, met roodheid gepaard gaande infectieziekte, die bij volwassenen niet zonder gevaar kan verlopen. De ziekte wordt veroorzaakt door een haemolytische streptococcus, die voornamelijk wordt gevonden in de keelamandelen. De overdracht is een contactinfectie. De ziekte kan epidemisch optreden en is niet specifiek als een kinderziekte te beschouwen. De roodheid, het exantheem van roodvonk, is zo karakteristiek, dat alleen hierop vaak de diagnose gesteld kan worden. Het begint aan de hals en de romp en breidt zich uit over de extremiteiten. In tegenstelling tot mazelen vertonen het gezicht en de omgeving van mond en kin een duidelijk minder exantheem. Kenmerkend is voorts het vervellen, dat meestal in de tweede week begint en enige weken kan duren. De meeste vormen van roodvonk hebben een gunstig verloop, doch roodvonk met hoge koorts en complicaties kan binnen een week dodelijk verlopen. De behandeling in de krijgsgevangenkampen is meestal symptomatisch geweest. Of het antitoxine serum van de *Behring Werke* voorhanden is geweest, is niet gevonden. Onder de Nederlandse krijgsgevangenen zijn enkele sterfgevallen tengevolge van roodvonk voorgekomen.

Malaria

(5,2%), is een infectieziekte voornamelijk voorkomend in tropische en subtropische gebieden. De ziekte is onder de Nederlandse krijgsgevangenen, voor zover kon worden nagegaan, niet voorgekomen. Een bespreking van deze gevaarlijke ziekte is daarom achterwege gelaten.

Vlektyfus

(4,7%), wetenschappelijke naam tyfus exanthematicus, werd in Duitsland *Kriegs- oder Hungertyphus* genoemd. Deze namen duiden al op bijzondere omstandigheden waaronder de ziekte kan optreden, namelijk in situaties met grote vervuiling en verluizing en kan daardoor epidemische vormen aannemen. De ziekte wordt overgebracht op de mens door beten of steken van de kleeerluis, die daarbij het ziekteverwekkende micro-organisme (*Rickettsia Prowazeki*) overdraagt. De ziekte begint met hoge koorts, gevolgd na enige dagen door het ontstaan van een kenmerkend exantheem (rode vlekken), dat zich over het gehele lichaam kan uitstrekken. De koorts blijft gewoonlijk hoog (11 tot 13 dagen), waarna genezing volgt. In ernstige gevallen kan de lichaamstemperatuur oplopen tot boven de veertig°C en kunnen complicaties (coma, longontsteking) optreden met letale gevolgen. De behandeling was symptomatisch met het gebruik van

koortsremmende middelen. De bestrijding van de kleeerluizen was de beste mogelijkheid om de ziekte tegen te gaan met het gebruik van een vaccin. Ondanks de aanwezigheid van kleeerluizen is vlektyfus bij de Nederlandse krijgsgevangenen weinig voorgekomen. Er is een melding van gemaakt door A.W. Fries, officier van gezondheid der 2e klasse van de Koninklijke Marine, en werkzaam geweest in *Stalag IVB* (Mühlberg am Elbe). In zijn verslag schreef hij over het optreden van vlektyfus onder Servische partizanen: "Mede dank zij de uitgebreide quarantaine maatregelen bleef deze ziekte beperkt tot ongeveer zeventig gevallen, waaronder zes met dodelijke afloop. Het medisch personeel werd gevaccineerd. Onder de Hollanders deed zich één geval voor, dat gunstig is verlopen".³¹³

Alle overige infectieziekten, waaronder tyfus, hadden een frequentie beneden de 4.7%; de benaming tyfus wordt gebruikt voor verschillende infectieziekten met hoge koorts, stoornissen in het bewustzijn, darmstoornissen met diarree en veroorzaakt door diverse verwekkers. Buiktyfus, *tyfus abdominalis*, veroorzaakt door de tyfusbacil *Salmonella tyfosa*, is een contact infectieziekte met gedurende twee tot drie weken een hoge koorts, een roodheid (exantheem) voornamelijk voorkomend op borst en buik, perioden van diarree afgewisseld met obstipatie. Darmbloedingen en darmperforaties zijn gevaarlijke complicaties, meestal letaal eindigend. De duur van de ziekte varieert van vier tot zes weken. Destijds bestond geen specifieke therapie, na het stellen van de bacteriologische diagnose waren bedrust, goede verpleging en verzorging, dieet, de meest voorgeschreven methoden van behandeling.

Model van het repatriëringsformulier gebruikt in 1945 in de ontvangst- centra Weert en Zeist.³¹⁴

Bijlage 16

CAD: Archief Dep.v.Oorlog, documentnr 944P1945.

Ontvangst-Centrum Gerepatrieerde Krijgsgevangenen

WEERT

1. Datum aankomst in Centrum
2. Naam en Voornamen
3. Wanneer en waar gearresteerd of gearresteerd?
4. Geboorteplaats en -datum
5. Beroep, Reserve of Dienstplichtig
6. Rang en Wapen
7. Datum laatste bevordering
8. Onderscheiding, waardij ingedienst op 15 Mei 1940
9. Functie op dat datum
10. Slachtoffernummer
11. Datum van aanvang krijgsgevangenschap
12. Krijgsgevangenschap, waarbij achtervolgingen verdienstelijk waren
13. Krijgsgevangenschapnummer
14. Naam en adres laatste familie
15. Adres tijdens het buitengewoon verblijf
16. Uitspraak voorschot
17. Was de voorschot gedurende de krijgsgevangenschap: goed, middelmatig of slecht?
18. Welke werkzaamheden werden aan U opgedragen?

hi de overname van de vregan 18 om 33 te
vermelden: namen, rangen, leeftijden, adressen.

18. Zijn U overgenomen bekend van andere krijgsgevangenen?
19. Zijn U gevallen van eenige abnorme toestand en hoe was de behandeling?
20. Zijn U gevallen bekend van ontvoering uit krijgsgevangenschap?
21. Zijn U namen bekend van niet achtergebleven krijgsgevangenen en zo ja, waar?
22. Zijn U namen bekend van door den vijand vrijgestelde krijgsgevangenen, uit laatste van hunne politieke gevoelens?
23. Zijn U namen bekend van krijgsgevangenen, die in vijandelijke dienst zijn getreden?
24. Zijn U gevallen bekend van ontvoeringen en arrestaties van de Comandant van Oorlog? Zoo ja, dan wordt U verzocht, met het oog op de bescherming van de krijgsgevangenen een afname van de schuld van de krijgsgevangenen, onder melding van tijd, plaats en omstandigheden des misdadels en de namen, adressen, van de verantwoordelijke personen.
25. Hebt U eenige brieven, onder de gedragingen van Uwe medekrijgsgevangenen? Zoo ja, dan wordt U verzocht een afzonderlijk overzicht te maken hi te vegen, onder vermelding van namen, rangen en adressen.

Weert, 1945.

De (nrg)

(handtekening)

Datum van vertrek uit ontvangstcentrum:

Gedachten van ex-krijgsgevangenen, vijftig jaar later.

Van ex-krijgsgevangenen heb ik uitvoerige informatie en berichten ontvangen, waarvoor ik hun zeer erkentelijk ben. Uit hun brieven heb ik relevante uitspraken en gegevens verzameld, om aan te geven hoe zij het verleden hebben verwerkt en hoe zij omgaan met hun ervaringen. Een gedetailleerde bespreking hiervan valt buiten het kader van deze studie. De betrokkenen zullen zich herkennen aan hun *Kriegsgefangenennummer* (*Kgfnr*).

Kgfnr.97357.

Ben getrouwd met een Russische dwangarbeidster welke op dezelfde fabriek werkte. Wij worden nog dagelijks aan de oorlog herinnerd mede door de ellende welke mijn vrouw heeft ondervonden tijdens de bezetting in Rusland en in het kamp in Duitsland.

Kgfnr.271447.

Er was toch nog iets, waar ik geestelijk moeite mee had. Dat begreep ik niet zo goed, totdat ik tot de conclusie kwam dat steeds die tijd in het kamp naar boven kwam.

Kgfnr.107876.

Zelf moeten verwerken, nachtmerries; heeft zeker m'n opstelling, levenshouding beïnvloed, sterk relativerend; niet verslagen.

Kgfnr.104358.

Ik heb jaren daarna nachtmerries gehad. Ja, het heeft invloed gehad op mijn leven.

Kgfnr.197297.

Brüx was het slechtste werkkamp. Veel malen zwaar gebombardeerd. Veel kameraden om me heen zijn getroffen. Alleen dankbaarheid blijft dat ik het heb mogen overleven. Als ik hoor of lees (uit die verdorpe kringen van die trauma-industrie) ga ik over mijn nek.

Kgfnr.107422.

Ondanks alle gevaarlijke momenten, kan ik er positief over zijn. De kameraadschap was geweldig. De humor is er alleen onder slechte omstandigheden. Ik heb heel wat af gelachen!

Kgfnr.105857.

Na mijn pensionering kwamen alle verdrongen trauma's weer bovendrijven. Persoonlijk heeft mijn verleden grote invloed gehad op mijn huwelijk. Door de nachtmerries heb ik vele veldslagen in mijn bed uitgevochten, met alle gevolgen voor mijn echtgenote. Ook het verlies van mijn gehoor, door de vele bombardementen, is iets waar je moet mee leren leven. Wat de ex-krijgsgevangenen uit de arbeidscommando's meegemaakt hebben, is voor velen onbegrijpelijk.

Kgfnr.105752.

Is na terugkeer in Nederland eerst zelfstandig werkzaam geweest, is ziek geworden en tweemaal opgenomen in een inrichting. Hij heeft nog steeds contact met de kinderen van de boer, waar hij destijds in de oogst moest werken. Daarna werd hij tewerkgesteld in Dresden en maakte de bombardementen van 13 en 14 februari 1945 mee. Deze ervaringen heeft hij nooit goed kunnen verwerken.

Kgfnr.104031.

De zoon van deze inmiddels overleden ex-krijgsgevangene deelde mij mede: "Tot zijn overlijden heeft vader zijn krijgsgevangenschap moeilijk kunnen verwerken. Sprak er zelden over, doch wanneer hij iets losliet was hij zéér geëmotioneerd. Ondanks dat hij vrolijk en opgeruimd van karakter was. heeft zijn gevangenschap véél invloed gehad op zijn verdere leven".

Kgfnr.96534.

De periode van 2 jaren krijgsgevangenschap, heb ik, ondanks de nare ervaringen na mijn ontvluchting, dacht ik, na 1945 redelijk verwerkt, in die zin, dat er regelmatig slapeloze nachten waren, of nachten waarbij mijn belevenissen een negatieve rol speelden. Nu, oud geworden, komen de beelden frequenter en grimmer op mij af. Inslapen lukt mij al jaren niet meer zonder medicijn.

Kgfnr.107936.

Als er RodeKruispakketten aankwamen, stond heel het kamp op stelten (geweldig). Deze periode heb ik redelijk goed verwerkt. Ben het natuurlijk niet vergeten en is vooral de laatste twee jaar meer in mijn gedachten dan voorheen. Het heeft gelukkig geen wezenlijke invloed op mijn leven. Alleen weet ik me van een heleboel dingen niets meer te herinneren, vooral van het laatste jaar.

Kgfnr.2239.

Van mijn periode in krijgsgevangenschap heb ik geen naweeën ondervonden, in die zin dat het mij niet hindert. De periode heeft geen invloed gehad op mijn verdere loopbaan.

Kgfnr.271192.

Het jaar krijgsgevangenschap en daaraan voorafgaand sedert eind januari 1944 politieke gevangenschap heeft mijn verdere leven niet beschadigd, wel ervaren als NOOIT WEER!! Uiteraard...onvergetelijk!.

Kgfnr.97269.

De enige "tic" die ik heb overgehouden is mijn tegenzin in het bijwonen van begrafenissen en het bezoeken van begraafplaatsen. Een gevolg - denk ik - van de duizenden lijken die wij moesten ruimen en vervolgens identificeren na het bombardement van Dresden. Ergo, de krijgsgevangenschap was niet bepaald leuk, maar ik ben er wel door gevormd.

Kgfnr.105840.

Naar aanleiding van de bustocht in 1994 langs oude krijgsgevangenkampen: Waar beginnen zij aan? Alles is anders, of vechten zij nog steeds met het

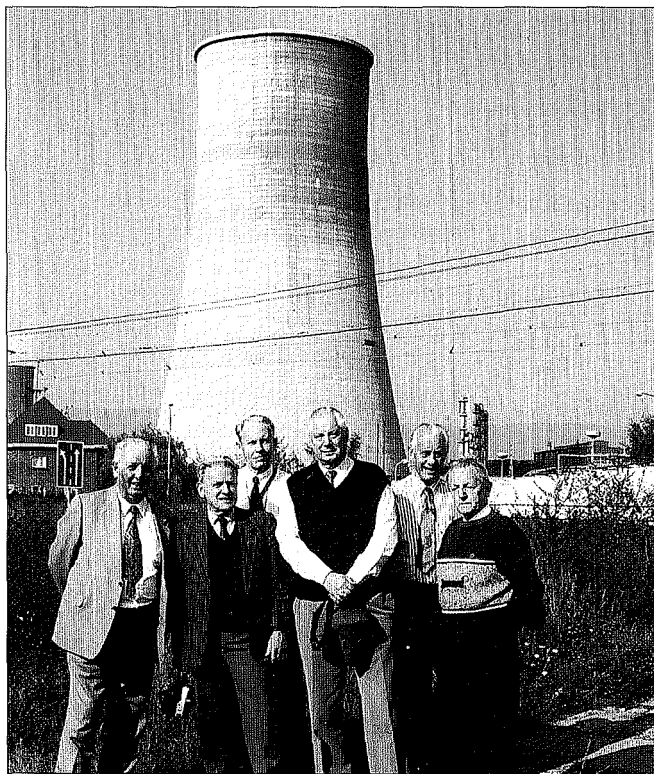
verleden? De Duitsers draaien zich lachend in hun graf om dat na vijftig jaar hun pesterijen nog werken. Voor mij teveel eer voor hen.

Kgfnr.7639.

Vertrek uit Oflag 67 op 28 mei 1945: de opvang in Nederland aan de grens was goed geregeld, zodat ik vrij spoedig thuiskwam in Den Haag, 6 juni. De opvang door het Ministerie van Defensie werd in die zin geregeld, dat wij allen als ex-krijgsgevangenen persoonlijk voor een militaire commissie moesten verschijnen, die moest nagaan of wij als betrouwbare officieren konden worden gehandhaafd. Ik heb nog drie jaar na moeten dienen. De krijgsgevangentijd heeft me geen nachtmerries bezorgd en ook geen wezenlijke invloed op m'n leven gehad.

Kgfnr. 98703.

Naar mijn gevoelen en weten heb ik de onaangename oorlogservaringen goed verwerkt. Er zijn nog wel eens herinneringen, doch deze hebben echter geen negatieve gevolgen. Er zijn wel veel witte/zwarte vlekken. Soms zie ik heel duidelijk zelfs details en andermaal alleen nog de grote lijnen en kan ik geen aansluitingen vinden bij toch wel aansprekende gebeurtenissen.

nr 27

Vijftig jaar later, een groepje ex-krijgsgevangenen op hun oude werkplek.

Foto J.Mojet, september 1994

Lijst van onderscheidingen verleend aan diplomaten van het Koninklijke Zweedse Gezantschap in Berlijn.³¹⁵

Tevens zijn de niet-gedecoreerden opgenomen, waarom aan hen geen onderscheiding is verleend is niet bekend.

Omschrijving	Functie in Berlijn	Aantal afgelegde bezoeken	Orde van Oranje Nassau ³¹⁶
Carsjö, G.	Attaché	7	
Forsberg, H.	Leg-sekreterare	2	Ridder
Gavrell, B.	Leg-sekreterare	36	Ridder
Helander, S.	Konsul	2	
Kellner, E.C.	Konsul	2	
Laval, E.de	Legationråd	3	Commandeur
Millenaar, A. ³¹⁷	Ass-attaché	4	
Österlind, B.	Leg-sekreterare	10	Officier
Rosen, A. von	Legationråd	10	Commandeur
Walhestedt, A.	Konsul	1	Ridder
Wistrand, T.H.	Legationråd	1	Commandeur

³¹⁵. KB nr 2 van 14 Maart 1946.

³¹⁶. De Orde van Oranje-Nassau is ingedeeld in vijf graden, van hoog tot laag: 1. Grootkruis; 2. Grootofficier; 3. Commandeur; 4. Officier; 5. Ridder.

³¹⁷. Aan hem zijn na 1945 de volgende onderscheidingen verleend: in 1948 de Zilveren medaille van verdienste van het NRK; in 1952 Officier in de Orde van Oranje-Nassau; in 1964 *Das grosse Bundesverdienstkreuz der Bundesrepublik*.

Details omtrent zeelieden in internering.

Van de schepen, waarvan de bemanningen geïnterneerd zijn geweest, worden in alfabetische volgorde de volgende gegevens vermeld:

- de naam van het schip en de maatschappij;
- de lotgevallen van het schip;
- de gevolgen voor de bemanning, meestal bestaande uit Nederlanders en zeelui afkomstig uit diverse Aziatische landen zoals Indonesië en China;
- bronvermeldingen.

Barneveld,

Koninklijke Nederlandse Stoomboot Maatschappij.

Is op 20 januari 1941 door het Duitse *Panzerschiff Admiral Scheer*³¹⁸ in de Atlantische Oceaan tot zinken gebracht; de bemanning is aan boord van het oorlogsschip genomen en op 4 februari 1941 aangeland in Pauillac (Bordeaux). Vandaar overgebracht naar het *Milag Nord* en op 30 september 1941 naar Nederland gestuurd.

Beb [SCH 15],

vislogger uit Scheveningen.

Is op 22 april 1940 door een Duitse patrouilleboot tot zinken gebracht 10 mijl ten Noorden van Terschelling. De bemanning is aan boord van de patrouilleboot genomen en in Wesermunde afgezet, korte tijd in een gevangenis in Bremen opgesloten en vandaar naar Nederland teruggezonden.

Export,

Stoomvaart Maatschappij Rotterdam.

Is in juni 1940 in Casablanca door de Franse autoriteiten in beslag genomen; de bemanning is geïnterneerd geweest tot 24 november 1942. Na vrijlating hebben bemanning en schip tot het einde van de oorlog gevaren bij de geallieerden.³¹⁹

Genota,

Petroleum Maatschappij La Corona.

Is in de Indische Oceaan op 9 mei 1942 door twee Japanse hulpkruisers aangehouden en door een Japanse bemanning opgebracht naar Singapore, waar het aankwam op 17 juni 1942. Het schip is vervolgens door het Prijzenhof te Yokosuka tot buit verklaard.³²⁰ De Nederlandse bemanning werd geïnterneerd in kampen op Formosa (Taiwan) van 11 juli 1942 tot 19 februari 1945; daarna gevangen geweest in het kamp Fukuoka no.9 in Japan tot aan de capitulatie van Japan (15 augustus 1945).³²¹ Hun omstandigheden daar verschilden letterlijk hemelsbreed met die in het *Milag Nord*.

318. Ook wel aangeduid als "vestzakslagschip". Van dit type waren er tussen 1925 en 1940 in Duitsland drie gebouwd: de Admiral Graf Spee, de Admiral Scheer en de Lützow. Het waren oorlogsschepen van 12.000 ton, met een geschut niet zwaarder dan 28 cm en een maximale snelheid van 26 mijl.

319. Regeringsbeleid 1940-1945. Deel 6A/B, bijlage 18, 56 en 57.

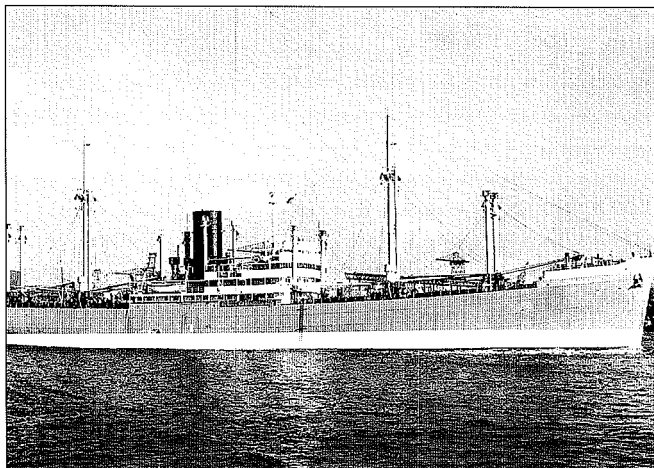
320. Onder Prijzenhof wordt verstaan een bijzonder gerecht ingesteld ter berechting van geschillen over prijsverklaring (inbeslagneming en verbeurdverklaring) van schepen tijdens de zeeoorlog.

321. Hilfman, *Fukuoka* 9.

Kertosono,

Rotterdamse Lloyd.

Is op 1 juli 1940 door de Duitse hulpkruiser *Thor* (*Schiff 10*) buitgemaakt in de Atlantische Oceaan. Onder leiding van een Duitse bemanning is het schip (met

nr 28

ms *Kertosono*

eigen bemanning en de passagiers) op 11 juli 1940 binnengebracht in Lorient. De Amerikaanse passagiers konden hun reis vervolgen, zij vertrokken naar Lissabon. De Indonesische leden van de bemanning werden overgebracht naar het *Milag Nord*. De Nederlanders bleven aan boord van hun schip geïnterneerd en zijn in twee ploegen, eind 1940 en mei 1941, naar Nederland gezonden.

Kota Nopan,

Rotterdamse Lloyd.

Is 17 augustus 1941 door de Duitse raider *Komet* buitgemaakt in de Stille Oceaan; de bemanning is op 30 november 1941 aangekomen in Cuxhaven en overgebracht naar het *Milag Nord*. Volgens de brief van de Nederlandse gezant in Stockholm aan de Minister van Buitenlandse Zaken in Londen verbleven van dit schip in het kamp negen Nederlandse en zestien Javaanse bemanningsleden.³²² De Nederlanders werden naar Nederland teruggezonden, de Javaanse bemanningsleden bleven in het kamp.

Mangkai,

Rotterdamse Lloyd.

Is op 16 maart 1941 door de Duitse slagkruiser *Scharnhorst* tot zinken gebracht in de Atlantische Oceaan; een gedeelte van de bemanning is door het oorlogsschip aan boord genomen en op 22 maart 1941 afgezet in Brest; vervolgens overgebracht naar het *Milag Nord* en vandaar op 30 september 1941 teruggestuurd naar Nederland. De zes Javaanse bemanningsleden bleven in het kamp.

322. BuZa: arch. LA/BB/AZ, nr 5, doos 344.

Mendanau,

Stoomvaartmaatschappij Nederland.

Is op 9 augustus 1942 door de U-752 getorpedeerd in de Atlantische Oceaan; drie bemanningsleden zijn aan boord van de U-boot genomen en afgezet 4 september 1942 in La Pallice. Vandaar zijn zij naar het *Milag Nord* gebracht en op een niet te achterhalen datum naar Nederland gezonden.

Oostplein,

Scheepvaartmaatschappij Millingen Rotterdam.

Is op 8 augustus 1940 door de Duitse raider *Widder (Schiff 21)* tot zinken gebracht in de Atlantische Oceaan; de bemanning is door de raider aan boord genomen en op 9 oktober 1940 afgezet in St. Nazaire. Via korte verblijven in de *Frontstamlagers 182* (Savenay) en *181* (Montreuil-Bellay) is in december 1940 de bemanning naar Nederland gezonden en in Rotterdam aangekomen.³²³

Pluto,

Koninklijke Nederlandse Stoomboot Maatschappij.

Is in juni 1940 in Oran door de Franse autoriteiten in beslag genomen; de bemanning is aldaar geïnterneerd geweest tot december 1942; daarna overgebracht naar Engeland.³²⁴

Rantaupandjang,

Koninklijke Paketvaart Maatschappij.

Is op 22 februari 1941 door het Duitse pantserschip *Admiral Scheer* tot zinken gebracht in de Indische Oceaan; de bemanning is aan boord van het oorlogsschip genomen en op 16 april 1941 afgezet in Bordeaux en overgebracht naar het *Milag Nord*. Van de bemanning vertrokken de Nederlanders op 30 september 1941 naar Nederland en de 47 Javanen bleven in het kamp.

Rhea,

Koninklijke Nederlandse Stoomboot Maatschappij.

De lotgevallen van schip en bemanning zijn overeenkomstig die van de *Pluto*.

Tela,

Maatschappij Vrachtvaart Rotterdam.

Is op 17 juli 1940 door de Duitse hulpkruiser *Thor (Schiff 10)* tot zinken gebracht in de Atlantische Oceaan; de bemanning is gered en via een Duits bevoorradingschip op 14 december 1940 aangeland in Bordeaux; vandaar overgebracht naar het *Milag Nord* en op 30 september 1941 naar Nederland gezonden.³²⁵

323. Over de lotgevallen van dit schip en haar bemanning is een boekje verschenen in 1945 bij uitgeverij De Boer, destijds te Den Helder, van de hand van W. Addeson (pseudoniem) *Zeelui achter prikkeldraad*.

324. Zie noot bij schip *Export*.

325. De Graaf, *Odyssee van Koopvaardij Kapitein*. De auteur was destijds de kapitein van de *Tela*.

1. Ongedrukte bronnen

Algemeen Rijksarchief, Tweede Afdeling (Den Haag):

- 1) Raad van Ministers, inventarisnr 234;
- 2) Ministerie BuZa, Kabinet 1871-1940, inventarisnr 297;
- 3) Gezantschap Denemarken, inventarisnr 2.05.45;
- 4) BuZa Grijs, inventarisnr 2.05.41, nrs 13 en 14;
- 5) Archief HB NRK 1867-1945, inventarisnr 283 (*London Committee* 1944-1945).

Ministerie van Buitenlandse Zaken (Den Haag):

Departementsarchief, Londens Archief 1940-1945, inventarisnr BB = Bescherming [Nederlandse] Belangen.

Ministerie van Defensie (Den Haag):

Defensie archieven-, registratie- en informatiecentrum:

- 1) Centraal Medisch Archief (Leiden), Correspondentie, verslagen en polikliniekkaarten uit Stanislaw en Neubrandenburg;
 - 2) Centraal Archief Depot (Den Haag), inventarisnr 72, archief Krijgsgevangenen WO II;
 - 3) Bureau Registratie en Informatie Ontslagen Personeel (Kerkrade), *Personalkarten Kriegsgefangenen* uit het Meiningen archief.
- Sectie Militaire Geschiedenis KL (Den Haag), inventarisnr IV, archief Krijgsgevangenen WO II.

Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur ³²⁶(Rijswijk):

Archief Geneeskundige Hoofdinspectie Volksgezondheid 1915-1955: inventarisnr 688, Algemene Correspondentie met betrekking tot de RGD 1941-1949.

Rijks Instituut voor Oorlogsdocumentatie (Amsterdam):

Documentatie krijgsgevangenen.

Bundesarchiv - Militärarchiv (Freiburg im Breisgau):

Archiv der Wehrmacht, Archivsignatur MSg 200, Sammlung Kriegsgefangenenwesen.

2. Secundaire bronnen

Met ex-krijgsgevangenen heb ik veel gesprekken gevoerd en zij hebben mij schriftelijke berichten en documenten gestuurd. Hiervoor gaat mijn dank uit naar: W. van Ede, mw R.L. van Eek-Begemann, F.A. Flaton, A.W. Fries, P.A. Goossens, A.M. Gijzen, J.E. ter Haar, G. de Kok, P. van der Leeden, J. Mojet, F. Mooij, M.J. Nubé, A.J.A. Overgaauw, J. Peeters, W. Rehnsch, R.A. Roos, J.D. Schepers, H. Smits, J.G. Swart, J.G. Thomassen, F.M. Verbeek en W.M. van Zijl.

³²⁶. Nieuwe naam per 22 augustus 1994: Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS).

3. Literatuur

- Addeson, W. *Zeelui achter prikkeldraad*. Den Helder, 1945.*
- Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 15. Haarlem/Bussum, 1982.
- Amersfoort, H. en Kamphuis, P.H. *Mei 1940 De strijd op Nederlands grondgebied*. Den Haag, 1990.
- Amstel, G. van. *De zak met vlooien*. Blaricum, 1974.*
- Assmann, H. u.a., *Lehrbuch der Inneren Medizin*. Twee delen. Berlijn, 1942.
- Badcock, J.H. "Het Koperamalgaam" in *Ned T Tandheelk V* (1898).
- Bakker, A. en Lent, M.M.P. van. *Pieter Lieftinck 1902-1989*, Utrecht, 1989.
- Bartov, Omer. *Hitler's army: soldiers, Nazis and war in the Third Reich*. Oxford University Press, paperback, 1992.
- Bergen, L. van. *De zwaargewonden eerst? Het Nederlandsche Roode Kruis en het vraagstuk van oorlog en vrede 1867-1945*. Rotterdam, 1994.
- Berkel, M.L.F. van. *On est neutre, ou on n'est pas. De Duits-Zwitserse betrekkingen tussen 1933 en 1945. De rol van Dr Hans Frölicher, Zwitsers gezant te Berlijn van 1938 tot 1945*. Doctoraal scriptie Rijks Universiteit Leiden, 1988.
- Berkelaar, W. *De schaduw van de bevrijders. Geallieerde oorlogsmisdaden tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Zutphen, 1995.
- Bezemer, K.W.L. *Zij vochten op de zeven zeeën (Verrichtingen der Koninklijke Marine in de Tweede Wereldoorlog)*. Houten, 1987, 7e druk.
- Bezemer, K.W.L. *Verdreven doch niet verslagen (Verrichtingen der Koninklijke Marine in de Tweede Wereldoorlog, vervolg)* Houten, 1987, 4e druk.
- Bezemer, K.W.L. *Geschiedenis van de Nederlandse Koopvaardij in de Tweede Wereldoorlog*. Delen 1 en 2. Amsterdam, 1987, 3e druk. Deel 3 (supplement), Amsterdam, 1990.
- Bilsen, J. van en Verhoeff, A. *Retour Berlijn*. Amsterdam, [1988].*
- Binneveld, Hans. *Om de geest van Jan Soldaat. Beknopte geschiedenis van de militaire psychiatrie*. Rotterdam, 1995.
- Blom, J.C.H. 'Grote oorzaken...Nederland en de Tweede Wereldoorlog'. *Militaire Spectator* 164 (1995) 207.
- Blond, G. *La Grande Armée 1804/1815*. Paris, 1979.
- Boerema, I. e.a., *Medische ervaringen in Nederland tijdens de bezetting 1940-1945*. Groningen, 1947.
- Boerman, J. "Herinneringen aan Oflag 67" in *Polsslag* 28 (1994) en 29 (1995).³²⁷
- Bolhuis, J.J. van e.a., *Onderdrukking en Verzet. Nederland in oorlogstijd*. 4 delen. Arnhem/Amsterdam, [1948-1955].
- Bosscher, Ph.M. "Rondom de verklaring op erewoord" in: G. Teitler, ed. *Tussen crisis en oorlog*. Dieren, 1984.
- Bosscher, Ph.M., *De Koninklijke Marine in de Tweede Wereldoorlog*, deel 1. Franeker, 1984.
- Bossenbroek, M. en Kruishoop, J.B.C. *Vluchten voor de Groote Oorlog. Belgen in Nederland 1914-1918*. Amsterdam, 1988.
- Bramsen, I. en Ploeg, H.M. van der. "Nederlandse oorlogsgetroffenen. Psychische gevolgen 50 jaar later" in *Militaire Spectator* 164 (1995) 246-252.
- Bril, M. en Weelden, D.van. *Terugwerkende kracht. Een leesgeschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam, 1991.

327. Tijdschrift van de Vereniging van Officieren van de Geneeskundige Diensten. ISSN 0167-8698.

- Brongers, E.H. *De slag om de residentie*. Baarn, 1990, 7e druk.
- Bruin, C. de, e.a., *Illusies en Incidenten. De Militaire Luchtvaart en de neutraliteitshandhaving tot 10 mei 1940*. Den Haag, [1988].
- Buchner, A. *Der Sanitätsdienst des Heeres 1939-1945*. Wölfersheim-Berstadt, 1995.
- Contamine, Ph. *La guerre au moyen age*. Paris (PUF), 1980.
- Corvisier, A. *Les hommes, la guerre et la mort*. Paris, 1985.
- Corvisier, A. *Dictionnaire d'Art et d'Histoire Militaires*. Paris (PUF), 1988.
- Dam, P.R. en Schaafsma, J. *Verzameling De Roos. Affiches uit de jaren 1937-1948*. Leeuwarden, 1990.
- Douw van der Krap, C.L.F.J. *Contra de Swastika*. Bussum, 1981.*
- Dubois, A. *De muren spreken*. Den Haag, 1946.*
- Dunant, J.H. *Un souvenir de Solferino*. Genève, 1863.
- Eggers, R. *Colditz, the German Story*. [Vertaling E.C. van Zantwijk van Wetering] Amsterdam, 1974, 3e druk.*
- Eibrink Janssen, G.A.H. "De onschadelijkheid van amalgamen in het bijzonder van koperamalgamen" in *Ned T Tandheelk* XL (1933) nr 4.
- Engelsman, A.(red). *Oorlogstrauma's na 45 jaar?*. Amsterdam, 1989.
- Entrop, B. en Mulder, J. *Prikkeldraad, Nederlandse krijgsgevangenen spreken*. Delft, 1945.*
- Favez, J.C. *Le CICR pendant la deuxième guerre mondiale*. Neuchâtel, 1988.
- Favez, J.C. *Une mission impossible. Le CICR, les déportations et les camps de concentration nazis*. Lausanne, 1988.
- Forwick, H. "Zur Behandlung alliierter Kriegsgefangener im Zweiten Weltkrieg" in *Militär-geschichtliche Mitteilungen*. 1967, nr 2, 119-134.
- Frackers, G.W.G. *De sterkte van de Koninklijke Landmacht op 10 mei 1940*. SMG inventarisnr 610/D(11). Den Haag, 1960.
- Frey, H.K. *Die Disziplinarische und Gerichtliche Bestrafung von Kriegsgefangenen*. Wien, 1948.
- Gabriel, R.A. en Metz, K.S. *A History of military medicine: Volume I From ancient times to the middle ages. Volume II From the renaissance through modern times* Westport, 1992.
- Gerbrandy, P.S. *Enige hoofdpunten van het Regeringsbeleid in Londen, gedurende de oorlogsjaren 1940-1945*. Den Haag, 1946.
- Graaf, T. de. *Odyssee van Koopvaardij Kapitein*. zp, 1988.*
- Gosciny, R. en Uderzo, A. *Het Gouden Snoeimes*. Haarlem, 1978. 18.
- Haaf, P.S. van 't en Klaassen, M.J.C. *Gedenkboek Honderd Jarig Bestaan der Adelborsten-Opleiding te Willemsoord 1854-1954*. Bussum, zj.
- Hartog, L. de. *Officiëren achter prikkeldraad 1940-1945*. Baarn, 1983.*
- Heerde, H. van. *Tusschen vuur en ijzer*. Meppel, 1940.*
- Herbert, U., ed. *Europa und den Reichseinsatz Ausländischen Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KL-Häftlinge in Deutschland 1938-1945*. Essen, 1991.
- Hers, J.F.Ph. en Terpstra, J.L. ed. *Stress, medical and legal analysis of late effects of World War II suffering in The Netherlands*. Oegstgeest, 1988.
- Hermans, H. en Straelen, H.J.J.M. van. *Priesters in het veldgrijs*. Bussum, 1947, 2de druk.
- Heydecker, J.J. en Leeb, J. *Der Nürnberger Prozess* [Vertaling F.B. Bakels, *Opmars naar de Galg*], Amsterdam, 1984.

- Hilfman, M.M. *Fukuoka 9: arts in krijgsgevangenschap*. Utrecht, 1985.*
- Hilten, D.A. van. *Van Capitulatie tot Capitulatie*. Leiden, 1949.
- Hinz, J. *Das Kriegsgefangenenrecht*. Berlin en Frankfurt am Main, 1955.
- Hirschfeld, G. "Krieg zwischen Herrenvolkern" in Jonker, J.P.B., Kersten A.E. en Plaat, G.N. van der. *Vijftig jaar na de inval*. Den Haag, 1990.
- Hirschfeld, G. *Bezetting en collaboratie. Nederland tijdens de oorlogsjaren 1940-1945*. Haarlem, 1991.
- Hunter, D. *The diseases of occupations*. London, 1975, 5th ed.
- Kinder, H. en Hilgemann, W. *dtv-Atlas zur Weltgeschichte*. 25. Auflage. München, 1991.
- Hütter, H.W. en Rommerskirchen, Eva. (red.). *Kriegsgefangene. Sowjetische Kriegsgefangene in Deutschland. Deutsche Kriegsgefangene in der Sowjetunion*. Düsseldorf, 1995.
- Jannes, A. *La puissance protectrice en droit international public d'après les expériences de la Suisse pendant la seconde guerre mondiale*. Bazel, 1949.
- Jong, L. de. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. 's-Gravenhage, 1969-1988 (deel 3 Mei '40, 1970; deel 4/1 Mei '40 - Maart '41, 1972; deel 8/1 Gevangenen en Gedeporteerden, 1978; deel 9/1 Londen, 1979; deel 10b/2 Het laatste jaar II, 1982; deel 12/1 Epiloog, 1988; Register op de wetenschappelijke editie, 1994).
- Jonker, J.P.B., Kersten A.E. en Plaat, G.N. van der. *Vijftig jaar na de inval*. Den Haag, 1990.
- Jung, H. *Die deutschen Kriegsgefangenen im Gewahrsam Belgiens, Die Niederlande und Luxemburgs*. München, 1966.
- Kalshoven, F. *Zwijgt het recht als de wapens spreken?* Clingendael reeks, deel 9. Den Haag, 1985.
- Kersten, A. *Buitenlandse Zaken in Ballingschap*. Alphen a/d Rijn, 1981.
- Kessel, J.G.F.M. van. *Arbeidsongeschiktheid van militairen, ambtenaren en werknemers*. Antwerpen - Amsterdam, 1981.
- Kleffens, E.N. van. *Belevenissen*. Alphen a/d Rijn, 1980 (deel I), 1983 (deel II).
- Kluis, A.T.W. de. *Geestelijke verzorging in krijgsgevangenschap*. SMG inventarisnr Boek VIIA. Niet gepubliceerde scriptie, z.j.
- Kluis, A.T.W. de. *De pastorie van Mühlberg*. Den Haag, z.j.*
- Koops, M.S. *Nacht op den berg, een relaas van oorlog en krijgsgevangenschap*. Amsterdam, 1946.*
- Kornaat, K. *In de greep van de vijand. Nederlandse militairen in Duitse en Japanse krijgsgevangenschap (1940-1945)*. Amsterdam 1955.
- Kramers, C.J.M. "Internering in Nederland 1914-1918" in *Mars et Historia*³²⁸ 28 (1994) nr 3.
- Kriegsgefangene*. [Auf Grund der Kriegsakten bearbeitet von Oberkommando der Wehrmacht]. Reichsdruckerei. Berlin, 1939.
- Kroener, B.R., Müller R.D. und Umbreit, H. *Kriegsverwaltung, Wirtschaft und personelle Ressourcen 1939-1941*. Band 5/1 von *Das deutsche Reich und der zweite Weltkrieg*. Stuttgart, 1988.

- Krüger, D. *Doch sie liebten das Leben. Gefangenenlager in Neubrandenburg 1939-1945*. Neubrandenburg, 1990.*
- Laansma, D., Wester, E. en Westmaas, J. *De bloeiende wildernis. Ervaringen van Nederlandse soldaten in krijgsgevangenschap*. Baarn, 1940.*
- Lammers, C.J. *Collaboratie en verzet in Duitse en Japanse Interneringskampen*. Amsterdam (SISWO), 1996.
- Lange, J. de. "Het Centrale Informatie Bureau van het Rode Kruis te Genève" in *Ned Mil Gnk T 31* (1978) 24-29.
- Lange, J. de. "De slag bij Solferino" in *Ned Mil Gnk T 31* (1978) 193-205.
- Lange, J. de. "De familie de Lange" in *Kwartaalschrift Oudheidkundige Vereniging Arent thoe Boecop*, aflevering 4. Elburg, 1978.
- Levi, P. *Het respijt*. [*La Tregua*, vertaling F. de Matteis-Vogels]. Amsterdam, 1989, 4de druk.
- Leij, A.W. van der. *Zweden als beschermende mogendheid voor Nederland in Nazi-Duitsland 1940-1945*. Doctoraal scriptie Rijks Universiteit Groningen, 1989.
- Loghem, J.J. van. *Algemene Gezondheidsleer*. Amsterdam, 1950.
- Loon, F.H.G. van. "Beriberi bij krijgsgevangen Nederlandsche officieren" in *Ned T Geneesk* 88 (1944).
- Maar, F.E.R. de. "Wie introduceerde het zilveramalgaam in de tandheelkunde?" in *Ned T Tandheelk* LXXV (1968) nrs 4 en 5.
- Maarseveen, D. van. *Fotograaf in krijgsgevangenschap*. Amsterdam, 1984.*
- Manen, Charlotte A. van. *De Nederlandsche Overzee Trust Maatschappij*. Deel 3. Den Haag, 1935.
- Mathyer, P. *La visite des camps de prisonniers de guerre dans le cadre de la codification du droit humanitaire*. Lausanne, 1979.
- Mattiello, G. en Vogt, W. *Deutsche Kriegsgefangenen- und Internierteneinrichtungen 1939-1945. Handbuch und Katalog Lagergeschichte und Lagerzensurstempel*. Koblenz, 1986.
- Meurs, A.J. van. *Over de gevechtsuitputting*. Rotterdam, 1955.
- Melis, E. en Hamel, W. van. *Nederlandse Zeemannsgraven Wereldoorlog II. Deel I Het Westelijk Halfrond*. Nijmegen, 1988.
- Meyler, F.L. "1987 - Honderd jaar Electrocardiografie" in *Ned T Geneesk* 131 (1987).
- Meyler, H.S.R. *Ik zou weer zo gek zijn. Mannen van de Irenebrigade*. Amsterdam, 1984.
- Mojet, J. "Mededelingen contactgroep ex-krijgsgevangenen" in *Wapenbroeders*³²⁹, 1995, nrs 4, 5 en 7; 1996, nr 5.
- Muij-Fleurke, H.J. de. "Diplomat in der Schwedischen Botschaft: Adrianus Millenaar und seine Mitarbeiter" in *Niederlander und Flamen in Berlin 1940-1945. Reihe Deutsche Vergangenheit* Band 126. Berlijn, 1996.
- Münching, L.L. von. *De Nederlandse Koopvaardijvloot in de Tweede Wereldoorlog*, Deel 1, Bussum, 1978. Deel 2, Middelburg, 1986.
- Nater, J.P. *Katyn. De Ontrafeling van een Massamoord*. Rotterdam, 1985.
- Nederland in den Oorlog*, delen 1 t/m 16, Utrecht 1940-1945.

329. Orgaan van de Bond van Wapenbroeders, een vereniging van o.a. oud-verzetslieden, ex-militairen en actief dienenden van de NL Krijgsmacht.

- Krüger, D. *Doch sie liebten das Leben. Gefangenenlager in Neubrandenburg 1939-1945*. Neubrandenburg, 1990.*
- Laansma, D., Wester, E. en Westmaas, J. *De bloeiende wildernis. Ervaringen van Nederlandse soldaten in krijgsgevangenschap*. Baarn, 1940.*
- Lammers, C.J. *Collaboratie en verzet in Duitse en Japanse Interneringskampen*. Amsterdam (SISWO), 1996.
- Lange, J. de. "Het Centrale Informatie Bureau van het Rode Kruis te Genève" in *Ned Mil Gnk T 31* (1978) 24-29.
- Lange, J. de. "De slag bij Solferino" in *Ned Mil Gnk T 31* (1978) 193-205.
- Lange, J. de. "De familie de Lange" in *Kwartaalschrift Oudheidkundige Vereniging Arent thoe Boecop*, aflevering 4. Elburg, 1978.
- Levi, P. *Het respijt*. [*La Tregua*, vertaling F. de Matteis-Vogels]. Amsterdam, 1989, 4de druk.
- Leij, A.W. van der. *Zweden als beschermende mogendheid voor Nederland in Nazi-Duitsland 1940-1945*. Doctoraal scriptie Rijks Universiteit Groningen, 1989.
- Loghem, J.J. van. *Algemene Gezondheidsleer*. Amsterdam, 1950.
- Loon, F.H.G. van. "Beriberi bij krijgsgevangen Nederlandsche officieren" in *Ned T Geneesk* 88 (1944).
- Maar, F.E.R. de. "Wie introduceerde het zilveramalgaam in de tandheelkunde?" in *Ned T Tandheelk* LXXV (1968) nrs 4 en 5.
- Maarseveen, D. van. *Fotograaf in krijgsgevangenschap*. Amsterdam, 1984.*
- Manen, Charlotte A. van. *De Nederlandsche Overzee Trust Maatschappij*. Deel 3. Den Haag, 1935.
- Mathyer, P. *La visite des camps de prisonniers de guerre dans le cadre de la codification du droit humanitaire*. Lausanne, 1979.
- Mattiolo, G. en Vogt, W. *Deutsche Kriegsgefangenen- und Internierteneinrichtungen 1939-1945. Handbuch und Katalog Lagergeschichte und Lagerzensurstempel*. Koblenz, 1986.
- Meurs, A.J. van. *Over de gevechtssuitputting*. Rotterdam, 1955.
- Melis, E. en Hamel, W. van. *Nederlandse Zeemansgraven Wereldoorlog II. Deel I Het Westelijk Halfrond*. Nijmegen, 1988.
- Meyler, F.L. "1987 - Honderd jaar Electrocardiografie" in *Ned T Geneesk* 131 (1987).
- Meyler, H.S.R. *Ik zou weer zo gek zijn. Mannen van de Irenebrigade*. Amsterdam, 1984.
- Mojet, J. "Mededelingen contactgroep ex-krijgsgevangenen" in *Wapenbroeders*³²⁹, 1995, nrs 4, 5 en 7; 1996, nr 5.
- Muij-Fleurke, H.J. de. "Diplomat in der Schwedischen Botschaft: Adrianus Millenaar und seine Mitarbeiter" in *Niederlander und Flamen in Berlin 1940-1945. Reihe Deutsche Vergangenheit* Band 126. Berlijn, 1996.
- Münching, L.L. von. *De Nederlandse Koopvaardijvloot in de Tweede Wereldoorlog*, Deel 1, Bussum, 1978. Deel 2, Middelburg, 1986.
- Nater, J.P. *Katyn. De Ontrafeling van een Massamoord*. Rotterdam, 1985.
- Nederland in den Oorlog*, delen 1 t/m 16, Utrecht 1940-1945.

329. Orgaan van de Bond van Wapenbroeders, een vereniging van o.a. oud-verzetslieden, ex-militairen en actief dienenden van de NL Krijgsmacht.

- Neuman, H.J. *Arthur Seyss-Inquart. Het leven van een Duits onderkoning in Nederland*. Utrecht, 1989.
- Neuman, H.J. *Impasse te Londen. Nederlands Veiligheidsbeleid 1940-1945*. Utrecht, 1990.
- Niederländer und Flamen in Berlin 1940-1945, Reihe Deutsche Vergangenheit, Band 126*. Berlijn 1996.
- Nierstrasz, V.E. *Inleiding en Algemeen Overzicht van de Gevechtsdagen van 10-19 mei 1940*. Den Haag, 1957. Eerste deel van de serie *De strijd op Nederlands grondgebied tijdens de Wereldoorlog II*.
- Noordaan-van der Veer, W. van der. "Het Informatie bureau van het Nederlandse Rode Kruis" in *Ned Mil Gnk T* 31 (1978) 30-34.
- Ojen Jr, G.J. van. *Leven en Werken van Henri Koot (1883-1959)*. Scriptie SMG Den Haag, 1978.
- Oudheusden, J.A. van. "Leven in een frontgebied" in *Kleio*³³⁰, 1994, nr 7.
- Pailllat, Cl. *Le Désastre de 1940*. Parijs, 1984.
- Pakkettencommissie. Rapport van het Nederlandse Rode Kruis*. Amsterdam, 1947.
- Pfahlmann, H. *Fremdarbeiter und Kriegsgefangene in der deutschen Kriegswirtschaft 1939-1945*. Darmstadt, 1968.
- Ploeg, H.M. van der en Weerts, J.M.P. ed. *Veteranen in Nederland. Onderzoek naar de gevolgen van oorlogservaringen; Tweede Wereldoorlog, Politionele Acties, Korea*. Lisse, 1995.
- Ploetz, A.G. *Geschichte des Zweiten Weltkrieges: 1.Teil Die militärischen und politischen Ereignisse; 2.Teil Die Kriegsmittel*. Würzburg, 1960.
- Popta, W.E. van. *Feiten en gegevens met betrekking tot de Nederlandse Koopvaardijvloot in de Tweede Wereldoorlog*. Manuscript, Ministerie van Verkeer en Waterstaat, Directoraat-Generaal van Scheepvaart. Rijswijk, [1958].
- Presser, J. *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom (1940-1945)*. Den Haag, 1985.
- Randwijk, H.M. van. *In de schaduw van gisteren. (Kroniek van het verzet in de jaren 1940-1945)*. Den Haag, 1970.
- Randwijk, H.M. van. "Krijgsgevangenschap van het beroepspersoneel onder de rang van officier, het dienstplichtig en reserve-personeel van het Nederlandse Leger" in J.J. van Bolhuis e.a., *Onderdrukking en Verzet. Nederland in Oorlogstijd*. Arnhem/Amsterdam [1948-1955].
- Reichsgesetzblatt 1934 II nr 21, 30 april 1934*.
- Regeringsbeleid 1940-1945*. Deel 6A/B/C. Parlementaire Enquête Commissie. Den Haag, 1952.
- Reid, P.R. *Colditz '40-'42*. [Vertaling F. Visser] Den Haag, z.j.*
- Reid, P.R. *Colditz '42-'45*. [Vertaling F. Visser] Den Haag, z.j.*
- Report of the ICRC on its activities during the Second World War: Volume I General activities. Volume II The Central Agency for Prisoners of War. Volume III Relief activities*, Genève, 1948.
- Reyes, H. en Russbach, R. "The role of the doctor in ICRC visits to prisoners" in *International Review of the Red Cross*, 31 (1991) 469-482.

- Roon, G. van. *Kleine Landen in Crisistijd (Van Oslo staten tot Benelux) 1930-1940*. Amsterdam, 1985.
- Roslyng-Jensen, P. *Værnenes politik-politikernes værn*. Kopenhagen, 1980.
- Scheepsrampen in Oorlogstijd*. Het Nationaal Zeemansfonds. Amsterdam, 1947.
- Schulten, C.M. "Zeg mij aan wien ik toebehoor", *Het verzetskruis 1940-1945*. Den Haag, 1993.
- Schulten, C.M. "En verpletterd wordt het juk", *Verzet in Nederland 1940-1945*. Den Haag, 1995.
- Schulten, J.W.M. *De zuivering van de Koninklijke Landmacht*. Scriptie SMG Den Haag, 1974.
- Schulten, J.W.M. "Het erewoord, officieren in verwarring" in H.S.R. Meyler *Ik zou weer zo gek zijn. Mannen van de Irenebrigade*. Amsterdam, 1984.
- Schumann, W. en Nestler, L.red., *Die faschistische Okkupationspolitik in Belgien, Luxemburg und den Niederlanden (1940-1945); Achtbändige Dokumentenedition Europa unterm Hakenkreuz*. Band 4. Berlijn, 1990.
- Schwartz, L., Tulipan, L. en Birmingham, D.J. *Occupational Diseases of the Skin*. Philadelphia, 1957.
- Shirer, W.L. *The Rise and Fall of the Third Reich*. Trowbridge & Esher, 1974, 10th ed.
- "Six million Prisoners of War" in *Fortune Magazine*. New York City, 1943 (February).
- Sluiter, C.Ph., Swellengrebel, N.H. en Ihle, J.E.W., *De dierlijke parasieten van den mensch*. Amsterdam, 1942.
- Snapper, F. *Enige sterkte cijfers betreffende de Nederlandse Landmacht in de periode 1840-1940*. SMG Mededelingen 4. Den Haag, 1981.
- Snapper, F. "De Nederlandse neutraliteit tot 1918" in *Mars et Historia* 28 (1994) nr 3.
- Snapper, F. "De bedreiging van Nederland door Duitsland in de lente van 1918" in *Mars et Historia* 28 (1994) nr 4.
- Spennig, K.L.(ed). *I Tysk Krigsfangenskap (Norske Offiserers Opplevelser I Polen OG Tyskland 1942-1945)*. Oslo, 1950.
- Stok, Bob van der. *Oorlogsvlieger van Oranje*. Bussum, 1983, 2de druk.*
- Study of former prisoners of war*. Veterans administration. Washington, 1980.
- Sutherland, J.G. *Dagboek van mijn krijgsgevangenschap te Neurenberg, Stanislaw (Oekraïne) en Neu-Brandenburg*. Driebergen, 1985.*
- Sijes, B.A. *De Arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland*. Den Haag, 1966.
- Tendeloo, N.Ph. *Algemene Ziektekunde*. Leiden, 1938. 3e druk.
- Umbreit, H. "Stadien der territorialen Neuordnung in Europa" in *Das deutsche Reich und der zweite Weltkrieg*, vol. V/1. Stuttgart, 1988.
- Ureel, L. *De kleine mens in de Grote Oorlog*. Tielt en Weesp, 1984.
- Veer, W. van der. *De Koninklijke Marechaussee en het England-Spiel*. Scherpenzeel, 1993.
- Veer, W. van der. *Voor het vaderland weg*. Haarlem, 1996.*
- Veldmeijer, S. "De Nederlandse beroeps-officieren, adspirant-officieren en adelborsten in Krijgsgevangenschap" in J.J. van Bolhuis e.a., *Onderdrukking en Verzet. Nederland in Oorlogstijd*. Arnhem/Amsterdam [1948-1955].
- Verdoorn, J.A. *Arts en Oorlog*. Rotterdam, 1995. 2de druk.

Verspyck, G.M. *Het Nederlandse Rode Kruis (1867-1967)*. Nijkerk, 1967.

Veteranennota. Zorg voor veteranen in samenhang. Hoofdpijnen van het veteranenbeleid. Ministerie van Defensie. Den Haag, 1990.

Vinke, B. *De slag om de Grebbe berg*. Enschede, 1990.*

Vosse, J. van de. *Het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis: Verslag over zijn werkzaamheden van 1939 t/m 1947*. Den Haag, 1948. *Verslag over zijn werkzaamheden van 1948 t/m 1953*. Den Haag, 1954.

Vries Ph. de. MC 1941-1945. *Geschiedenis van het Verzet der Artsen in Nederland*. Haarlem, 1949.

Vries W. de. *Nederland als non-belligerente natie en de internering van buitenlandse militairen gedurende de eerste wereldoorlog*. SMG Mededelingen deel 3. Den Haag, 1980.

Wentholt, G.J.M. *Priesters in krijgstenue. De aalmoezeniers in de Nederlandse krijgsmacht*. Amsterdam, 1993.

Das Werk des Internationalen Komitees vom Roten Kreuz und der Zentralstelle für Kriegsgefangene (seit Kriegsausbruch 1. September 1939-28. Februar 1941). Genève, 1941.

Wette, W.[Hrsg], *Deserteure der Wehrmacht*. Essen, 1995.

Wilson, J.J.C.P. *De triomfen der agressie*. Assen, 1956. Deel I van de trilogie *Van Warschau tot Hiroshima*.

Wilson, J.J.C.P. *Vijf Oorlogsdagen en hun twintigjarige voorgeschiedenis*. Assen, 1960.

Wörterbuch zur Deutschen Militär-Geschichte, Vol. II (Militärverlag der Deutschen Demokratischen Republik). Berlijn, 1985.

Zinsser, H. *Rats, Lice and History*. New York, 1945 (Pocket Book edition).

* Herinneringsliteratuur.

Onder de vlaggen van Zweden en het Rode kruis

Een medisch-historische studie naar aspecten van internationale bescherming van en hulp- en zorgverlening aan Nederlandse militairen in Duitse krijgsgevangenschap van 1940 tot 1945

De studie gaat over Nederlandse militairen, die krijgsgevangen waren in Duitsland tijdens de Tweede Wereldoorlog. Over deze periode in onze geschiedenis, de oorlog, de vijf jaren van Duitse bezetting gevolgd door de bevrijding door de Geallieerde strijdkrachten, zijn honderden boeken geschreven. Echter het lot van ongeveer tienduizend Nederlandse soldaten, die krijgsgevangen hebben gezeten in Duitsland, is niet eerder bestudeerd en besproken.

In hoofdstuk 1

worden in het kort de gebeurtenissen beschreven rond de Duitse inval in mei 1940. Na vijf zware dagen van tegenstand, waarbij de binnenstad van Rotterdam gebombardeerd en ernstig beschadigd werd, gaf de Nederlandse krijgsmacht zich over op 15 mei 1940. De regering, Koningin Wilhelmina en de ministers, waren op tijd naar Engeland uitgeweken.

De Nederlandse krijgsmacht, met een sterkte van ongeveer 280.000 man, waarvan meer dan 90% dienstplichtigen, werd krijgsgevangen gemaakt. De soldaten bleven voornamelijk in hun kazernes in Nederland. Op 30 mei 1940 besloot de *Führer* de Nederlandse krijgsmacht op te heffen. De militairen werden op 15 juli naar huis gestuurd. Van het beroepspersoneel werd geëist een verklaring te tekenen waarin men beloofde niet tegen de Duitsers in verzet te komen. De zeventig man die deze verklaring niet wensten te ondertekenen werden direct in krijgsgevangenschap afgevoerd, samen met een groep generaals en een admiraal.

In 1942 en 1943 veranderde de houding van de Duitsers. De Nederlandse officieren waren in 1942 opgeroepen en overgebracht naar krijgsgevangenkampen. In 1943 gebeurde hetzelfde met een aantal reserve-officieren, onderofficieren en dienstplichtig personeel. De kampen bevonden zich gedeeltelijk in Duitsland, maar voornamelijk in het *Generalgouvernement*, een nieuw gevormd Duits district bestaande uit delen van Polen en de Oekraïne. Hier bleven de krijgsgevangenen tot het einde van de oorlog in 1945.

De studie beschrijft de omstandigheden waarin deze mannen zich bevonden, en richt zich naast algemene op drie fundamentele vragen, namelijk:

1. Heeft het *Oberkommando der Wehrmacht* (OKW), de direct verantwoordelijke autoriteit voor alle krijgsgevangenen, zich gehouden aan de Geneefse Conventie van 1929 voor zover het de Nederlandse krijgsgevangenen betreft?
2. Hebben de organisaties, die verantwoordelijk waren voor de bescherming

van, het toezicht op en de ondersteuning aan de krijgsgevangenen, ook daadwerkelijk de mogelijkheid gehad om positieve invloed uit te oefenen op de situatie van de Nederlandse krijgsgevangenen?

3. Was de medische verzorging van de krijgsgevangenen, gelet op de medische stand van zaken en de situatie in die periode, toereikend?

Deze vragen zijn alle afgeleiden van een belangrijk internationaal verdrag, de Conventie van Genève van 27 juli 1929, en meer in het bijzonder van het *Krijgsgevangenenverdrag*.

Hoofdstuk 1 bevat ook een overzicht van gebruikte primaire bronnen verdeeld over archieven in Nederland en Duitsland. Veel documenten en rapporten werden hier bestudeerd en in bibliotheken werd een groot aantal publikaties gelezen. De beschrijving van de bronnen is een belangrijk instrument bij verder onderzoek naar dit onderwerp.

In hoofdstuk 2

wordt de wettelijke positie van de krijgsgevangenen en alle zaken die betrekking hebben op verschillende internationale verdragen behandeld. Het begint met de Conventie van Genève uit 1864. Hier werd voor het eerst in een internationaal verdrag vastgelegd hoe de behandeling dient te zijn van gewonde en zieke militairen te velde. Het eerste internationale verdrag over de behandeling van krijgsgevangenen werd getekend bij het Eerste Haagse Vredesverdrag in 1899. Zowel de Haagse Verdragen als de Geneefse Conventies, en de wettelijke positie van de krijgsgevangenen worden behandeld.

In hoofdstuk 3

worden de organisaties beschreven, die verantwoordelijk waren voor de bescherming van de krijgsgevangenen en voor hun ondersteuning.

De Duitse krijgsgevangenen-organisatie wordt breeduit besproken, aangezien zij verantwoordelijk was voor het leven en welzijn van de Nederlandse bewoners in de kampen. Naast vele andere zaken, worden de namen en locaties van alle Duitse kampen vermeld. Dit geeft een goed inzicht in de problematiek van het onderhouden en bewaken van alle krijgsgevangenen voor het OKW. Het onderscheid tussen kampen voor officieren (*Oflags*) en kampen voor overige rangen (*Stalags*) wordt verklaard. Tevens wordt uitgelegd, waarom ontsnaptingen voornamelijk uitgedacht en uitgevoerd werden door officieren. Het was de officieren niet toegestaan te werken, onder-officieren werden ingezet voor het handhaven van de discipline binnen hun kamp, dienstplichtige soldaten werden gedwongen arbeid te verrichten in de landbouw en zelfs in gevoelige takken van de Duitse industrie. Dit alles is geheel volgens de regels van de Conventie van Genève.

De rol van de beschermende landen en de internationale hulp-organisaties krijgt ruim aandacht. Argentinië trad op als beschermende macht voor de Grieken, Zweden voor de Nederlanders en Zwitserland voor de Amerikanen en de Britten. De Belgische en de Franse krijgsgevangenen hadden nationale organisaties, die

hun belangen behartigden. De internationale hulporganisaties, die de Duitsers erkenden, waren het *Comité International de la Croix Rouge* (CICR) en de *Young Men's Christian Association*. De bezoeken van de Zweedse diplomaten en de Zwitserse gedelegeerden aan de Nederlandse krijgsgevangenen worden uitgebreid besproken. De rapporten die uit deze bezoeken voortvloeiden, waren van zeer groot belang voor de krijgsgevangenen, aangezien ze van invloed waren zowel op de houding van de Duitse autoriteiten als op de houding van de Nederlandse regering in ballingschap in Londen.

Met groot respect wordt de hulp van het Zweedse Koninkrijk aan de Nederlanders in Duitsland tijdens de oorlog behandeld. De hechte vriendschap tussen Nederland en Zweden begon in 1930 tijdens de Conventie van Oslo. Toen het in 1939 waarschijnlijk werd dat tussen Duitsland en Nederland de oorlogstoestand zou ontstaan, beloofde Zweden in enkele korte telegrammen haar steun aan Nederland. De tekst van deze telegrammen is terug te vinden in dit werk en is een mooi voorbeeld van snelle diplomatieke actie.

De doelstellingen en de rol van het *CICR*, het Rode Kruis in bezet Nederland en het *London Committee of the Netherlands Red Cross Society* krijgen de volle aandacht. Tenslotte wordt ook de houding van de Nederlandse regering in ballingschap beschreven. Het is duidelijk dat de aanwezigheid van Nederlandse krijgsgevangenen in Londen geen prioriteit had, vooral omdat er nauwelijks Nederlandse krijgsgevangenen waren in de eerste twee jaren van de oorlog. Het gevangen nemen van een groot aantal officieren en andere militairen in 1942 en 1943 kwam voor de regering in ballingschap als een grote verrassing. De belangrijkste zorg van de regering in Londen was de mannen te voorzien van voedsel en kleding.

Hoofdstuk 4

begint met een beschrijving van de verschillende vormen van gevangenschap van een aantal overwonnen legers. Het varieerde van de Poolse soldaten, die op een gegeven moment niet langer als krijgsgevangenen werden behandeld, maar als geïnterneerde burgers (wat een verslechtering van hun positie betekende), tot het Deense leger dat helemaal niet gevangen werd genomen, omdat geen verzet werd geboden tegen de bezetting van hun land in april 1940.

De voorbereidingen hoe om te gaan met krijgsgevangenen in Duitsland en Nederland worden belicht. De Duitsers begonnen hiermee in 1937 toen het eerste krijgsgevangenenkamp werd gebouwd in Luckenwalde. De Duitsers wisten wat het was om krijgsgevangen te zijn, dat hadden ze geleerd tijdens de Eerste Wereldoorlog. De Nederlandse houding was totaal verschillend. Alhoewel Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog een groot aantal Belgische vluchtelingen had gehuisvest, was het algemene idee "Nederland blijft neutraal". Om deze reden waren de troepen niet voorbereid op de mogelijkheid van gevangenneming. Het hoofdstuk vermeldt verder hoe de gevangenneming van de Nederlandse soldaten en hun vervoer naar de verschillende krijgsgevangenenkampen plaats vond. Een aparte paragraaf is gewijd aan het lot van een aantal joodse militairen, waarvan sommigen de oorlog overleefden, doordat ze als krijgsgevangenen en niet als joden werden behandeld.

In hoofdstuk 5

staat het leven en de medische verzorging binnen de Duitse krijgsgevangenenkampen centraal. Veel details over het dagelijks leven komen aan bod; het harde werken in de Duitse fabrieken, het betere leven voor degenen die op het platteland werkten, en de verveling van de officieren die hun tijd doodden met lezen, praten, sporten en plannen maken om te ontsnappen. De krijgsgevangenen vielen onder het Duitse strafrecht; speciale aandacht wordt besteed aan bepaalde vonnissen die door krijgsraden werden uitgesproken. Hoewel de straffen aanzienlijk waren, zijn geen doodstraffen uitgesproken tegen Nederlandse krijgsgevangenen.

De voeding in de kampen wordt besproken. Over het algemeen was het voedsel toereikend, maar de Rode-Kruispakketten waren een welkome aanvulling, ondanks het feit dat deze niet altijd in voldoende aantallen en zeker niet regelmatig aankwamen. De kleding was een groot probleem; het merendeel van de krijgsgevangenen was onverwacht afgevoerd en velen droegen ontoereikende burgerkleding. Maar om te worden behandeld als een krijgsgevangene moest men in uniform gekleed gaan, zelfs als dit niet van de eigen krijgsmacht was. Bespreking van onderwerpen als hygiëne, werk en arbeidsomstandigheden en discipline vullen dit hoofdstuk aan.

Hoofdstuk 6

is gewijd aan de medische zorg voor de krijgsgevangenen. De in 1940 ontbonden Nederlandse Militair Geneeskundige Dienst werd omgezet in een Rijks Geneeskundige Dienst (RGD); de militaire ziekenhuizen, waar de oorlogsgewonden nog steeds werden behandeld, werden nu Rijkshospitalen genoemd. Vanaf augustus 1942, detacheerde de RGD medische teams, bestaande uit doktoren en ander medisch personeel - op vrijwillige basis voor perioden van 3 tot 6 maanden - in de krijgsgevangenenkampen om de Nederlanders te verzorgen. In de kampen werkten ze samen met geneeskundig personeel van andere nationaliteiten. Nederlandse tandartsen waren werkzaam in het grootste officierskamp. De namen van het Nederlandse medische personeel en van de veldgeestelijken, die ook naar Duitsland werden gedetacheerd, worden vermeld. Zij begeleidden op hun terugreis naar Nederland vaak groepjes krijgsgevangenen, die waren ontslagen wegens ziekte of leeftijd. De doktoren vroegen medische voorraden aan bij het Rijks Magazijn voor Geneesmiddelen, deze werden per trein verstuurd.

De studie bevat veel feiten over de preventieve gezondheidszorg en over de intramurale extra zorg. De doktoren konden militairen ontheffen van hun verplichte werkzaamheden als ze echt ziek waren. Statistieken over ziekten en doden worden gepresenteerd; de meest voorkomende ziekten waaraan de krijgsgevangenen leden worden beschreven, met als basis de medische kennis van 1940-1945. Speciale aandacht wordt gegeven aan een vreemde ziekte, een verlamming van de kuitbeenzenuw die voorkwam bij een aantal gevangen officieren. De ziekte kreeg zelfs de aandacht van de Duitse militair-geneeskundige dienst in Berlijn.

In hoofdstuk 7

wordt beschreven hoe de krijgsgevangenen terugkeerden naar hun vaderland. De terugtocht was nogal chaotisch. Verschillende redenen liggen hieraan ten grondslag: de volledige instorting van de Duitse militaire en civiele administratie na de capitulatie van de *Wehrmacht*; door *Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force* werd voorrang gegeven aan de repatriëring van Amerikaanse en Britse krijgsgevangenen; maar de voornaamste reden was de verdeling van Duitsland in een Oostelijke en Westelijke zone, gecombineerd met het feit dat de krijgsgevangenenkampen met de meeste Nederlandse militairen in de door het Rode Leger bezette gebieden lagen.

De ontvangst in Nederland was een grote desillusie voor de militairen. Ze kregen een bepaald bedrag en een paar weken verlof. Daarna werden de dienstplichtige soldaten ontslagen uit de militaire dienst. Het beroepspersoneel onderging een militaire training en hervatte zijn militaire taken. Daarnaast moesten alle beroepsmilitairen een onderzoek ondergaan om te kunnen vaststellen of men al of niet gecollaboreerd had met de Duitsers. Over het algemeen kan gesteld worden dat de krijgsgevangenen geen warm welkom ten deel viel, toen ze terugkeerden naar Nederland. Koningin Wilhelmina wenste generaal Winkelman³³¹ niet te ontvangen, na zijn terugkeer uit vijf jaar krijgsgevangenschap. Het heeft tot 1989 geduurd voordat de regering de rechten van de ex-krijgsgevangenen erkende en er een officiële veteranenorganisatie werd gevormd.

In hoofdstuk 8

worden de zeelieden van de Nederlandse Koopvaardij in internering beschreven. Een aantal Nederlandse schepen was door de Duitsers in 1940 en 1941 tot zinken gebracht. De bemanning van deze schepen werd geïnterneerd in een gevangenenkamp voor de koopvaardij, hier werden ze behandeld als civiele gevangenen. Het werd deze mannen toegestaan om nog tijdens de oorlog naar hun woonplaats in Nederland terug te keren. Een lijst van de betrokken schepen en de lotgevallen van de bemanningen is opgenomen.

Samenvatting en conclusies in hoofdstuk 9.

Opnieuw wordt het feit benadrukt dat - ondanks dat er heel veel is geschreven over de Tweede Wereldoorlog - het lot van de krijgsgevangenen nooit eerder volledig is bestudeerd. Voor dit gebrek aan interesse zijn drie belangrijke redenen aan te voeren: (1) onmiddellijk na de oorlog was het land bezig met herstel, (2) het leger moest nieuw worden opgezet en (3) het werd vervolgens naar Nederlands-Indië gestuurd voor een koloniale oorlog. Bovendien is het voor studenten en lezers altijd interessanter over glorieuze of smadelijke facetten van oorlog te lezen, dan over mensen die werden gedwongen te werken in fabrieken of over mensen die zich mateloos verveelden. Tenslotte worden antwoorden geformuleerd op de drie vragen die in het eerste hoofdstuk zijn gesteld. Wat de

331. In mei 1940 de Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht.

eerste vraag betreft is vastgesteld dat de Duitse autoriteiten, wat de Nederlandse krijgsgevangenen betreft, tot 1944 de Conventie van Genève van 1929 niet slechts naar de letter, maar ook naar de geest getracht hebben na te komen. Daarna trad een verharding op zoals bij de *Aktion Kugel* waar de Conventie met voeten werd getreden. Er wordt gewezen op het verschil in behandeling van de diverse nationaliteiten. Terwijl de Russische krijgsgevangenen als slaven werden behandeld en mishandeld en Amerikaanse en Britse krijgsgevangenen op sommige terreinen een bevoorrechte behandeling kregen, kan het gedrag van de Duitsers ten opzichte van de Nederlandse krijgsgevangenen als een tussenvorm worden gekarakteriseerd. Dat de behandeling van de krijgsgevangenen met het vorderen van de oorlog gaandeweg slechter werd, houdt gelijke tred met het verslechteren van de algehele situatie bij de *Wehrmacht* en onder de Duitse bevolking. Bij het beantwoorden van de tweede vraag valt op dat de Duitse machthebbers, met de Geneefse Conventie in het achterhoofd, een zekere bereidwilligheid getoond hebben ten aanzien van belangenbehartigende instanties bij het uitvoeren van hun activiteiten. De tweede vraag kan derhalve ook in positieve zin worden beantwoord. Onderzoek naar ziektegevallen en doodsoorzaken heeft aangetoond, gelet op de ziekte- en sterftecijfers onder de Nederlandse krijgsgevangenen dat hun behandeling "redelijk" is geweest. De derde vraag kan daarom eveneens positief worden beantwoord.

De studie eindigt met de waarschuwing van generaal S.H. Spoor (1902-1949),³³² die in een kerstpakket aan zijn mannen het gedichtje meegaf:

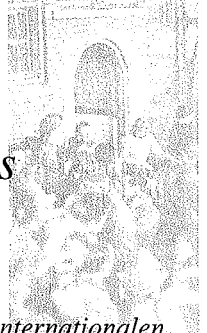
"Wij wenden ons tot God en Jan Soldaat,

Als hoge nood en bittere strijd ons wacht.

De nood voorbij, het land in vredesstaat,

Vergeten wordt de Heer en Jan Soldaat veracht".

332. Legercommandant in Nederlands Oost-Indie van 1 februari 1946 tot 25 mei 1949.

Unter den Fahnen Schwedens und des roten Kreuzes ³³³

Eine medizinisch-historische Abhandlung über die Aspekte des internationalen Schutzes, der Hilfe und Versorgung niederländischer Militärangehöriger in deutscher Kriegsgefangenschaft, 1940-1945.

Diese Abhandlung befaßt sich mit niederländischen Militärangehörigen, die während des zweiten Weltkrieges Kriegsgefangene (Kgf) in Deutschland waren. Über diese Epoche unserer Geschichte, den Krieg, die fünf Jahre deutscher Besatzung, die Befreiung durch die alliierten Streitkräfte sind Hunderte von Büchern geschrieben worden. Jedoch das Los der ungefähr 10.000 niederländischer Soldaten, die in Deutschland Kgf waren, ist nie eher behandelt und besprochen worden.

In Kapitel 1

werden kurz die Ereignisse um den deutschen Überfall auf die Niederlande im Frühjahr 1940 beschrieben. Nach fünf schweren Tagen, in denen man erbitterten Widerstand bot, die Stadtmitte von Rotterdam bombardiert und schwer beschädigt wurde, übergaben sich die niederländischen Streitkräfte am 15. Mai 1940. Die Regierung, Königin Wilhelmina und die Minister, waren rechtzeitig nach England entkommen. Die niederländischen Streitkräfte, mit einer Stärke von etwa 280.000 Mann, worunter mehr als 90% Wehrpflichtige, kamen in Kgfenschaft. Die Soldaten blieben hauptsächlich in ihren Kasernen in den Niederlanden. Am 30. Mai 1940 beschloß der "Führer", die niederländische Wehrmacht aufzulösen. Die Soldaten wurden am 15 Juli nach Hause geschickt. Von den Berufssoldaten verlangte man, daß sie eine Erklärung unterzeichneten, in der sie versprachen, nicht gegen die Deutschen in Aufstand zu kommen; 70 Mann, die diese Erklärung nicht unterschreiben wollten, wurden sofort in ein Kgflager überführt, gemeinsam mit einer Gruppe Generäle und Admiräle. Im Jahre 1942 und 1943 änderte sich die Haltung der Deutschen. Die niederländischen Offiziere waren 1942 vorgeladen und in Kgfen-lager überführt worden. 1943 geschah das gleiche mit einer Anzahl Reserveoffizieren, Unteroffizieren und wehrpflichtigem Personal. Die Lager befanden sich teilweise in Deutschland,, hauptsächlich im Generalgouvernement, einem neugebildeten deutschen Bezirk, bestehend aus einem Teil von Polen und der Ukraine. Hier blieben die Kgfen bis zum Ende des Krieges 1945.

Die Abhandlung beschreibt die Umstände, unter denen die Männer lebten, und behandelt neben allgemeinen grundlegende Fragen, nämlich:

1. Hat das Oberkommando der Wehrmacht (OKW), die direkt verantwortliche Behörde für alle Kgfen sich an die Genfer Konvention von 1929 gehalten, soweit es die niederländischen Kgfen angeht?
2. Haben die Organisationen, die für den Schutz, die Aufsicht und die Unterstützung der Kgfen verantwortlich waren, auch wirklich die Möglichkeit gehabt, um positiven Einfluß auf die Situation der niederländischen Kgfen auszuüben?
3. War die medizinische Betreuung unter den gegebenen Verhältnissen auf medizinischem Gebiet in dieser Zeit ausreichend?

Diese Fragen sind alle Folgerungen aus einem wichtigen internationalen Vertrag, der Genfer Konvention vom 27. Juli 1929 und im besonderen aus dem Kriegsgefangenenvertrag.

Kapitel 1 enthält auch eine Übersicht der benutzten primären Quellen, verteilt über die Archive in den Niederlanden und Deutschland. Viel Urkunden und Berichte wurden hier durchgearbeitet und in den Bibliotheken eine große Anzahl von Veröffentlichungen gelesen. Die Schilderung der Quellen ist ein wichtiges Instrument für weitere Forschungen auf diesem Gebiet.

In Kapitel 2

werden die Rechtslage der Kgfen und alle Angelegenheiten, die sich auf verschiedene internationale Verträge beziehen, behandelt. Es fängt mit der Genfer Konvention aus dem Jahr 1864 an. Hier wurde zum ersten Mal in einem internationalen Vertrag festgelegt, wie verwundete und kranke Militärangehörige zu Felde behandelt werden mußten. Der erste internationale Vertrag über die Behandlung von Kgfen wurde beim Ersten Haager Friedensvertrag 1899 unterzeichnet. Sowohl die Haager Verträge als auch die Genfer Konvention und die Rechtslage der Kgfen werden behandelt.

In Kapitel 3

werden die Organisationen beschrieben, die für den Schutz der Kgfen und ihre Unterstützung verantwortlich waren. Die deutsche Kgfen-organisation wird eingehend besprochen, da sie für das Leben und Wohlergehen der niederländischen Bewohner der Lager verantwortlich war. Neben vielen anderen Dingen werden die Namen und Standorte deutschen Lager genannt. Dies vermittelt einen guten Einblick in die Probleme, die sich beim Unterhalt und der Bewachung aller Kgfen für das OKW ergaben. Der Unterschied zwischen den Lagern für Offiziere (Oflags) und den Lagern für die übrigen Ränge (Stalags) wird erklärt. Außerdem wird deutlich gemacht, warum Fluchtpläne hauptsächlich von Offiziere bedacht und ausgeführt wurden. Den Offizieren war nicht erlaubt zu arbeiten, Unteroffiziere wurden für die Wahrung der Disziplin innerhalb des Lagers eingesetzt, wehrpflichtige Soldaten wurden gezwungen, Landarbeit zu verrichten und sogar in wichtigen deutschen Industriezweigen zur Arbeit eingesetzt. Dies verstößt alles nicht gegen die Genfer Konvention. Die Rolle der Schutzmächte

und der internationalen Hilfsorganisationen wird eingehend beschrieben. Argentinien trat als Schutzmacht für die Griechen auf, Schweden für die Niederländer und die Schweiz für die Amerikaner und die Briten. Die belgischen und französischen Kgfen hatten nationale Organisationen, die ihre Interessen vertraten. Die internationalen Hilfsorganisationen, die die Deutschen anerkannten, waren das internationale Komitee vom Roten Kreuz (IRK) und der Christliche Verein junger Männer (*Young Men's Christian Associations*). Die Besuche schwedischer Diplomaten und schweizerischer Delegierten, die sie niederländischen Kgfen machten, werden ausführlich behandelt. Die Berichte, die anlässlich dieser Besuche geschrieben wurden, waren von sehr großer Wichtigkeit für die Kgfen, da sie sowohl die Haltung der deutschen Autoritäten als auch die Haltung der niederländischen Regierung im Exil in London beeinflussen.

Mit Hochachtung wird die Hilfe des schwedischen Königreiches, die sie den Niederländern in Deutschland während des Krieges boten, behandelt. Die enge Freundschaft zwischen den Niederlanden und Schweden begann 1930 während der Konvention von Oslo. Als es sich herausstellte, daß zwischen Deutschland und den Niederlanden der Kriegszustand entstehen würde, versprach Schweden in einigen kurzen Telegrammen Unterstützung für die Niederlande. Der Text dieser Telegramme ist in dieser Arbeit aufgenommen worden und ist ein gutes Beispiel für eine schnelle diplomatische Handlungsweise. Ziel und Rolle des IRK, des Roten Kreuzes in den besetzten Niederlanden, und das *London Committee of the Netherlands Red Cross Society* werden eingehend behandelt. Schließlich wird auch die Haltung der niederländischen Regierung im Exil beschrieben. Es ist klar, daß die Existenz niederländischer Kgfen in London keine Priorität hatte, der hauptsächliche Grund war, daß es in den ersten beiden Kriegsjahren kaum niederländische Kgfe gab. Das Gefangennehmen einer großen Anzahl von Offizieren und anderer Soldaten 1942 und 1943 kam für die Regierung im Exil sehr unerwartet. Am wichtigsten fand man es, die Männer mit Nahrung und Kleidung zu versorgen.

Kapitel 4

beginnt mit einer Beschreibung der verschiedenen Formen von Gefangenschaft einer Anzahl der besiegten Heere. Es bestanden darin große Unterschiede, polnische Soldaten z.B. wurden von einer bestimmten Zeit an nicht länger als Kgfen behandelt, sondern als internierte Zivilisten (was eine Verschlechterung ihrer Lage bedeutete), dazu im Gegensatz wurde das dänische Heer gar nicht gefangen genommen, weil es keinen Widerstand gegen die Besatzung ihres Landes im April 1940 gegeben hatte. Die Vorbereitungen, wie man mit Kgfen in Deutschland und in den Niederlanden umgehen mußte, werden geschildert. Die Deutschen fingen hiermit 1937 an, als das erste Kgfen-lager in Luckenwalde gebaut wurde. Die Deutschen wußten, was es bedeutete, um Kgfer zu sein, das hatten sie während des Ersten Weltkriegs erfahren. Die niederländische Einstellung war völlig anders. Obgleich die Niederlande während des Ersten Weltkrieges eine große Anzahl belgischer Flüchtlinge aufgenommen hatten, war die allgemeine Auffassung "Die Niederlande bleiben neutral". Aus diesem Grund

waren die Truppen nicht auf die Möglichkeit einer Gefangennahme vorbereitet. Dies Kapitel beschreibt weiter, wie die Gefangennahme der niederländischen Soldaten und ihr Abtransport in die verschiedenen Kgfen-lager stattfand. Ein besonderer Paragraph ist dem Schicksal einer Anzahl jüdischer Soldaten gewidmet, von denen einige den Krieg überlebten, weil sie als Kgfe und nicht als Juden behandelt wurden.

Im 5. Kapitel

steht das Leben und die medizinische Behandlung in den deutschen Kgfen-lagern im Mittelpunkt. Viele Einzelheiten über das tägliche Leben werden erwähnt; die schwere Arbeit in den deutschen Fabriken, das bessere Leben derjenigen, die auf dem Lande arbeiteten und die Langeweile der Offiziere, die ihre Zeit mit Lesen, Reden, Sport und Fluchtpläneschmieden verbrachten. Die Kgfen fielen unter das deutsche Strafrecht; besondere Aufmerksamkeit wird bestimmten Urteilen gewidmet, die von Kriegsgerichten ausgesprochen wurden. Obgleich die Strafen hoch waren, gab es keine Todesurteile für niederländische Kgfe. Die Lebensmittelversorgung in den Lagern wird besprochen. Im allgemeinen war die Ernährung ausreichend, aber die Roten-Kreuz Pakete waren eine willkommene Ergänzung, obgleich sie nicht immer in genügender Anzahl und sicher nicht regelmäßig ankamen. Die Kleidung war ein großes Problem; die meisten der Kgfen waren unerwartet abtransportiert worden und vielen trugen nicht ausreichende Zivilkleidung. Aber, um als Kgfer behandelt zu werden, mußte man Uniform tragen, auch, wenn sie nicht der eigenen Wehrmacht zugehörig war. Themen wie Hygiene, Arbeit, Arbeitsumstände und Disziplin füllen weiterhin dieses Kapitel.

Kapitel 6

befaßt sich mit der ärztlichen Betreuung der Kgfen. Der im Jahre 1940 aufgelöste niederländische Sanitätsdienst des Heeres wurde in den Reichssanitätsdienst (*Rijks Geneeskundige Dienst, RGD*) umgewandelt. Die Lazarette, in denen die Kriegsverletzten noch immer behandelt wurden, nannte man nun Reichskrankenhäuser. Vom August 1942 entsandte der RGD medizinische Gruppen, die aus Ärzten und anderem medizinischen Personal zusammengestellt waren, um freiwillig für eine Periode von drei bis sechs Monaten in den Kgfen-lagern die niederländischen Soldaten zu betreuen. In den Lagern arbeiteten sie mit Sanitätspersonal anderer Nationalitäten zusammen. Niederländische Zahnärzte waren in dem größten Oflag beschäftigt. Die Namen des Sanitätspersonals und von den Feldgeistlichen, die auch nach Deutschland entsandt wurden, werden genannt. Sie begleiteten auf ihrer Rückreise in die Niederlande oft Gruppen von Kgfen, die wegen Krankheit oder wegen ihres Alters entlassen worden waren. Die Ärzte bestellten ihre medizinischen Vorräte beim Reichsmagazin für Arzneimittel in Amsterdam. Die Heilmittel wurden mit den Zug befördert. Die Abhandlung enthält viel Tatbestände über die Vorsorge auf medizinischem Gebiet und über die Pflege innerhalb und außerhalb des

Lazarets. Die Ärzte hatten die Möglichkeit, Soldaten von der Arbeit freizustellen, wenn sie wirklich krank waren. Statistische Übersichten von Krankheiten und Verstorbenen werden gegeben; die am häufigsten vorkommenden Krankheiten, an denen die Kgfen litten, werden beschrieben, auf der Grundlage der medizinischen Kenntnisse aus den Jahren 1940-1945. Besondere Aufmerksamkeit wird einer merkwürdigen Krankheit zugewandt, einer Lähmung des Wadenervs, die bei einer Anzahl gefangener Offiziere vorkam. Diese Krankheit weckte sogar das Interesse des deutschen Sanitätsdienstes in Berlin.

Das 7. Kapitel

beschreibt die Heimkehr der Kgfen in ihr Vaterland. Diese verlief ziemlich chaotisch. Dafür gibt es verschiedene Gründe: a) der völlige Zusammenbruch der deutschen Militär- und Zivilbehörden nach der Kapitulation der Wehrmacht; b) der *Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force* behandelte die Repatriierung amerikanischer und britischer Kgf vorrangig; c) aber der Hauptgrund war die Teilung Deutschlands in drei westliche Zonen und eine östliche Zone, verbunden mit der Tatsache, daß die Kgf-lager mit den meisten niederländischen Soldaten in den von der Roten Armee besetzten Gebieten lagen. Der Empfang in den Niederlanden war für die Soldaten eine große Enttäuschung. Sie bekamen einen bestimmten Geldbetrag und ein paar Wochen Urlaub. Danach wurden die wehrpflichtigen Soldaten aus dem Heer entlassen. Die Berufssoldaten erhielten ein militärisches Training und nahmen ihren Dienst wieder auf. Auch mußten alle Berufssoldaten sich einer Untersuchung unterwerfen, wobei man feststellen wollte, ob man wohl oder nicht mit den Deutschen kollaboriert hatte. Im allgemeinen kann man sagen, daß die Kgf nicht herzlich willkommen geheißen wurden, als sie in die Heimat zurückkehrten. Königin Wilhelmina wünschte General H.G. Winkelman (im Mai 1940 Oberbefehlshaber des Heeres und der Marine), nicht zu empfangen, als dieser nach fünfjähriger Kgfenschaft zurückkehrte. Es dauerte bis zum Jahre 1989 bevor die Regierung die Rechtsansprüche der ehemaligen Kgf anerkannte und eine offizielle Veteranenorganisation gegründet wurde.

Kapitel 8

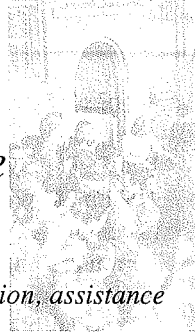
ist den Seeleuten der niederländischen Handelsmarine in Internierungshaft gewidmet. Eine Anzahl niederländischer Schiffe war von den Deutschen 1940 und 1941 versenkt worden. Die Besatzung dieser Schiffe wurde interniert und in einem Gefangenenlager für die Handelsmarine festgehalten, hier wurden sie wie Zivilgefangene behandelt. Diesen Männern wurde noch während des Krieges gestattet, in ihre Wohnorte in den Niederlanden zurückzukehren. Eine Liste mit den betreffenden Schiffen vervollständigt dieses Kapitel.

Kapitel 9

beendet die Abhandlung mit einer Zusammenfassung und Schlußfolgerungen. Nochmals wird nachdrücklich darauf hingewiesen, daß, obgleich viel über den Zweiten Weltkrieg geschrieben und veröffentlicht wurde, das Schicksal der Kgfen nie eher völlig untersucht worden ist. Für diesen Mangel an Interesse gibt es drei wichtige Gründe: 1) Unmittelbar nach dem Krieg war das Land mit dem Wiederaufbau beschäftigt; 2) Das Heer mußte wieder neu aufgebaut werden und 3) es wurde kurz darauf nach Niederländisch-Ostindien gesandt, um dort einen Kolonialkrieg zu führen. Außerdem ist es für Leser immer interessanter über ruhmreiche oder schmählische Seiten des Krieges zu lesen, als über Menschen, die gezwungen wurden in Fabriken zu arbeiten, oder über Menschen, die sich schrecklich langweilten. Schließlich wurden Antworten auf die drei Fragen gegeben, die im ersten Kapitel gestellt wurden. Was die erste Frage angeht, wurde festgestellt, daß die deutsche Behörden, was die niederländischen Kgfen betrifft, die Genfer Konvention von 1929 bis zum Jahr 1944 nicht nur buchstabengetreu, sondern auch sinngemäß respektiert haben. Danach griff man härter durch, so z.B. bei der Aktion Kugel, bei der die Konvention mit Füßen getreten wurde. Es wird auf die unterschiedliche Behandlung der verschiedenen Nationalitäten hingewiesen. Während die russischen Kgfen wie Sklaven behandelt und mißhandelt wurden, und z.B. die amerikanischen und britischen Kgfen auf einigen Gebieten eine Vorzugsbehandlung bekamen, kann die Haltung der Deutschen den niederländischen Kgfen gegenüber als eine Zwischenform bezeichnet werden. Daß die Behandlung der Kgfen mit dem Fortschreiten des Krieges einfach schlechter wurde, hängt auch damit zusammen, daß sich die allgemeine Lage bei der Wehrmacht und der Zivilbevölkerung verschlechterte. Bei der Beantwortung der zweiten Frage fällt auf, daß die deutschen Machthaber, an die Genfer Konvention denkend, einige Bereitwilligkeit gezeigt haben, die Interessenvertreter der Kgfen bei der Ausübung ihrer Tätigkeiten nicht zu behindern. Die zweite Frage muß deshalb positiv beantwortet werden. Die Forschungsergebnisse, was Krankheiten und Todesursachen betrifft, ergaben, daß, wenn man die Anzahl der Krankheits- und Todesfälle betrachtet, die Behandlung der niederländischen Kgfen "ganz leidlich" gewesen ist. Die dritte Frage wird deshalb ebenfalls positiv beantwortet. Die Abhandlung endet mit der Warnung von General Spoor³³⁴ (1902-1949), der dem Weihnachtspaket für seine Soldaten das Gedicht beilegte:

*"Wir wenden uns an Gott und Jan-Soldat,
wenn große Not und bitterer Streit uns droht.
Ist Not vorbei, das Land in Frieden wieder,
vergessen wird der Herr und Jan-Soldat verachtet".*

334. Oberbefehlshaber in Niederländisch-Ostindien vom 1. Februar 1946 bis zum 25. Mai 1949.

Under the flags of Sweden and of the Red Cross ³³⁵

A medical and historical study of aspects of international protection, assistance and care of Dutch prisoners of war in Germany, 1940-1945

This study deals with the Dutch military personnel, who were prisoners of war (POWs) in Germany during the Second World War. This period in Dutch history - the war and the five years of German occupation, followed by the liberation by the Allied Forces - has been described in hundreds of books. Yet the fate of the approximately 10.000 soldiers who were imprisoned in Germany has not been studied and discussed before.

In chapter 1

the author brings us back to the spring of 1940. Germany attacked The Netherlands on the 10th of May. After 5 days of bitter fighting, and only after the inner city of Rotterdam had been bombed and destroyed, the Netherlands armed forces capitulated on the 15th of May. The Government - Her Majesty Queen Wilhelmina and the ministers - had been evacuated to Great Britain in time. The Armed Forces, with an approximate strength of 280.000 men of which over 90% were national servicemen, became POWs, but they mainly remained in their barracks in The Netherlands. On the 30th of May 1940, the German *Führer* decreed that the Dutch armed forces had to be disbanded on the 15th of July 1940 and the personnel had to return to their homes. The regular personnel had to sign a declaration that they would abstain from acts against the German occupying powers. Those who did not wish to sign the declaration (70 men) were imprisoned immediately and transported to Germany as POWs, together with a group of prominent Dutch generals and admirals. However, in 1942 and 1943, the German authorities changed their attitude. The Dutch officers and non-commissioned officers, together with a certain number of enlisted personnel, were rounded up and brought to POW camps. These were partly situated in Germany, but mainly in the *Generalgouvernement*, the newly formed German district composed of a part of Poland and the Ukraine. There these troops remained until the end of the war in 1945. The study describes the situation of these men, and focuses on three main and fundamental questions, which are:

1. Did the German High-Command, the *Oberkommando der Wehrmacht* (OKW), which was the immediately responsible authority for all POWs, abide by the Geneva Convention of 1929 as far as the Dutch POWs were involved?
2. Did the organizations which were responsible for the protection, the supervision and the assistance of the POWs actually have the possibility to exercise positive influence on the situation of the Dutch POW's?

3. Was the health care in the POW camps sufficient, considering the medical state of the art and the situation in that period of time?

These questions are all derived from one prevailing international legal document, the Geneva Conventions of the 27th of July 1929, and specifically from the Convention relative to the treatment of POWs. In chapter 1 also an overview is given both of the primary sources used in this study - the archives in the Netherlands and Germany, where a score of documents and files has been studied - as well as of the secondary sources: novels, historical works, and interviews with Dutch ex-POWs. The description of these sources will be helpful for future study of the subject.

In chapter 2

the legal position of POWs and all matters concerning the various international treaties are discussed, starting with the Geneva Convention of 1864 that led to the first international treaty for the amelioration of the condition of the wounded and sick in armed forces in the field. The first international treaty about the treatment of POWs was signed during the First Hague Peace Treaty of 1899. Both the Hague and Geneva Conventions, and the legal position of the POWs, are discussed.

Chapter 3

describes the organizations, responsible for the protection of the POWs and for their assistance. The German POW-organization is discussed at length, since the Germans were the main providers of good and bad for the involuntary Dutch inhabitants of the many POW camps. Among other facts, the names and locations of all German POW camps are mentioned, giving an idea of the efforts which the German higher command had to make to sustain and guard all their captives. The distinction between *Oflags* - officer camps - and *Stalags* - camps for all the other ranks - is explained, and an explanation is given for the fact that escapes were mainly planned and executed by officers: these were not allowed to perform labour, in contrary to the non-commissioned officers, who were used for supervising the workers in their own camps, and to the enlisted personnel who were forced to work outside of the camps, even in essential parts of the German war industry. This was completely in accordance with the Geneva Convention. The position of the protecting powers and the international relief organizations is described. Argentina acted as protecting power for the Greeks, Sweden for the Dutch and Switzerland for the Americans and the British. The Belgians and French POWs had national organizations looking after their interests. The international relief organizations which the Germans recognized were the International Committee of the Red Cross (ICRC) and the Young Men's Christian Association. The visits of the Swedish diplomats and the ICRC delegates to the Dutch POWs are described at length. The reports that emanated from these visits have been of the greatest importance for the POWs, since they influenced both the conduct of the German authorities as well as that of the Dutch government in exile in London. The study speaks with great appreciation about the assistance that the Kingdom of Sweden gave to the Dutch during the war. The close relation between The Netherlands and Sweden dates from the Oslo

Convention of 1930. When in 1939 it became apparent that Germany would attack The Netherlands, a quick exchange of short telegrams was sufficient to guarantee the Swedish assistance in the case of an actual German attack on our small country. The text of the telegrams is included in the study and is an example of quick diplomatic action. Also the tasks and the position of the ICRC, the Red Cross in occupied Holland, and the London Committee of the Netherlands Red Cross Society receive full attention. Finally, the attitude of the Netherlands Government in exile in London is described. It is clear that the position of the Dutch POWs in Germany was not a matter of priority for that government, especially since there were hardly any during the first two years of the war. The imprisonment of the large number of officers and men in 1942 and 1943 actually took the Government in exile by surprise, and then its main concern was to provide for food and clothing packages.

Chapter 4

starts by describing the different variations of imprisonment of a number of armies, from the Polish soldiers who at a certain point were no longer treated as POWs but as internees, which meant a deterioration of their situation, to the personnel of the Danish army who were not imprisoned at all due to the fact that this small army did not resist the occupation of their country. The preparations for dealing with POWs in Germany and The Netherlands are reviewed. The Germans started planning the POW problem in 1937 and the first POW camp was actually organised at Luckenwalde in May 1937. The Germans knew what it meant to be POW, having experienced this situation during the First World War. The Dutch attitude was completely different; although The Netherlands had housed a large number of mainly Belgian refugees during the First World War, the general policy was that "Holland would remain neutral" and therefore the troops were not prepared for the possible hardships of imprisonment. The chapter continues with the description of the way the Germans captured the Dutch soldiers and transported them into the various POW camps. Special attention is devoted to the fate of a certain number of Jewish soldiers. Some survived, due to the fact that they were treated as POWs and not as Jews.

Chapter 5

describes the life and the health care within the German POW camps. Many details are presented about the daily situation, the hard times of the enlisted personnel in some German factories and the better life of those who were put to work on farms, and the boredom of the officers who only could read, talk, perform sports and plan escapes. The POWs were subject to the German martial laws, and special attention is given to some court martials sentences. Although these were severe, no death penalties were issued to Dutch personnel. Nevertheless some twenty officers who were caught after escaping were murdered afterwards without a prior trial (*Aktion Kugel* in 1944 and 1945). The nutrition is studied; generally speaking the food was adequate, but the Red Cross packets were a welcomed supplement, even though these did not arrive in sufficient quantities and certainly not regularly. The clothing was a great problem; the majority of the POWs had been imprisoned unexpectedly, and many of these were wearing inadequate civilian clothes. Yet, being treated as a POW was

dependent on the fact that one was wearing a uniform, even though this was not his own army's one. Treatises on hygiene, work and working conditions, and discipline finish this chapter.

Chapter 6

is devoted to the health care for the POWs. The pre-war Dutch military medical service had been converted into a Government Medical Service; the Military Hospitals, where the wounded still were being treated, were now named Government Hospitals. Starting in August 1942, the Government Medical Service detached medical teams consisting of doctors and medical orderlies - on a voluntary bases - for periods of 3 to 6 months to the POW camps to take care of the Dutch prisoners. In the camps they worked in the camp hospital together with medical personnel from different nationalities. A Dutch dentist was present in the largest officers camp. The names of this Dutch medical personnel and of the military chaplains who also were detached to Germany are provided. When returning to home at the end of their stay in the camps, these people often escorted groups of Dutch POWs who were dismissed from imprisonment because of illnesses or age. The doctors in the camps applied for medical supplies to the Government Medical Service, and these were delivered by train as far as possible. The study discloses many facts about preventive medicine, and about first and second echelon medical care. The doctors could liberate those soldiers who really were ill from their work duties. Statistics about illnesses, diseases and deaths are presented, and the more common diseases to which the POWs were subjected are described on the basis of the medical knowledge of those days. Most deaths of Dutch POWs were a direct or indirect result of allied bombardments. No one of the Dutch POWs died of a lack of nutrition. Special attention is given to a peculiar disease, paralysis of the splinter-bone-nerve, which occurred to a number of POW officers in 1942 and which even attracted the attention of the German military medical staff in Berlin.

Chapter 7

describes the way the POWs returned to their home country. This return was rather chaotic. Various reasons are discussed: the full collapse of the German military and civilian administration after the capitulation of the *Wehrmacht*, the priority given by the Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force to the evacuation of the American and British POWs, but mainly the division of Germany in an Eastern and a Western zone combined with the fact that most POW camps for Dutch military personnel were situated in the Russian Occupation Zone. The reception in Holland was a great deception for the men. They were given a small amount of money and some weeks of leave, and afterwards the enlisted personnel were dismissed from the service and the regular personnel went into military training and resumed their military duties. Also, all regular personnel had to pass before a board which investigated whether they had been collaborating politically with the Germans. Generally speaking, the POWs did not receive a hearty welcome. Queen Wilhelmina did not wish to receive the commander in chief³³⁶ of the Dutch armed forces in audience, when he returned from five years captivity. It

took the Government until 1989 before the rights of the ex-POWs were recognized and an official veterans organization was formed.

Chapter 8

is devoted to the Dutch sailors of the Merchant Navy. A number of Dutch ships were sunk by the Germans in 1940 and 1941, and the crews were interned in a naval internment camp, where they were treated as non-military prisoners. These men were all allowed to return to their homes during the war. A list of all ships concerned completes this chapter.

Conclusions in chapter 9.

Although much has been written about the Second World War, the fate of the POWs has never been studied comprehensively. Some reasons are given this lack of interest; immediately after the war the country was busy with its reconstruction, and the Army was sent to the Dutch East Indies to fight a colonial war. It may also be more interesting for the public to read about glorious (or ignominious) facts of war, than to read about people who were forced to work in factories or to languish in idleness. Finally, the author formulates answers to the three questions formulated in chapter 1. In answer to the first question, the author was able to ascertain that, as far as the Dutch POWs were concerned, until 1944 the German authorities have tried to abide by the Geneva Convention of 1929 not only by the letter, but also by its intention. After 1944 the regime hardened and in some cases, as in the *Aktion Kugel*, the Convention was trampled under foot. The author points to the difference in treatment of the various nationalities. While the Russian POWs were mistreated and ill-used as slaves, the American and British POWs received a favourable treatment in someways. The attitude of the Germans towards the Dutch POWs can be seen as a compromise of these two treatments. The treatment of the POWs gradually worsened with the progress of the war, coinciding with the deterioration of the total situation of the *Wehrmacht* and of the German population. In formulating an answer to the second question, attention is attracted by the fact that the German rulers showed a certain amount of willingness towards the agencies who attended to the interests of the POWs. The second question can therefore also be answered positively. Research of the cases of illness and the causes of death, in consideration of the numbers of the sick and deceased among the Dutch POWs, showed that generally speaking their threatment can be described as "reasonable". This means that also the third question can be answered positively. The author ends with the admonition of General S.H. Spoor³³⁷ (1902-1949), who wrote

"In times of war, but not before,

God and the Soldier we adore.

But when the war is over and peace remitted,

God is forgotten and the Soldier quitted".

337. Commander in chief of the Netherlands forces in the Dutch East Indies from 1 February 1946 until 25 May 1949.

Sous les drapeaux de la Suède et de la Croix Rouge ³³⁸

Etude médico-historique sur la protection, l'assistance et les soins médicaux apportés internationalement aux militaires néerlandais dans les camps de prisonniers de guerre allemands, 1940-1945.

Le sujet de cette étude est le sort de ces militaires néerlandais qui se trouvaient, pendant la Deuxième Guerre Mondiale, prisonniers de guerre en Allemagne. Des centaines de livres ont été déjà publiés sur la période de l'histoire des Pays-Bas qui couvre la guerre, les cinq ans d'occupation par l'Allemagne et la libération par les Alliés. Cependant le sort d'environ dix mille militaires néerlandais, prisonniers de guerre en Allemagne, n'a jamais été jusqu'ici profondément examiné.

Le chapitre 1

évoque les événements concernant l'invasion allemande en mai 1940. Après cinq jours de lutte acharnée, terminés par le bombardement destructif du centre de Rotterdam, l'armée néerlandaise capitula le 15 mai 1940. La reine Wilhelmine et le gouvernement s'étaient réfugiés en Angleterre le 13 mai 1940. Les forces armées néerlandaises qui comptaient quelque 280 000 hommes, dont plus de 90% étaient des conscrits, furent considérées prisonnières de guerre, tout en restant pour la majeure partie dans leurs cantonnements. Le 30 mai 1940, Hitler décida de démobiliser l'armée néerlandaise et de renvoyer les militaires chez eux. C'est ce qui arriva le 15 juillet. Cependant les militaires de profession furent, obligés de signer une déclaration par laquelle ils promettaient de ne pas s'opposer aux Allemands. Un groupe de soixante-dix militaires refusa de signer et fut, ensemble avec un groupe de généraux et d'amiraux, transporté vers des camps de prisonniers de guerre en Allemagne. En 1942 et 1943 l'attitude de l'occupant changea. Les officiers de carrière furent rassemblés en 1942 et menés dans les camps de prisonniers de guerre. En 1943 officiers de réserve, sous-officiers et soldats suivirent le même chemin. Certains camps étaient situés en Allemagne, d'autres dans le soi-disant *Generalgouvernement*, constitué d'une partie de la Pologne et de l'Ukraine. Les prisonniers de guerre y restèrent jusqu'à la fin de la guerre en 1945. Cette étude décrit les circonstances dans lesquelles ces hommes se trouvaient et se concentre sur trois questions fondamentales, à savoir:

1. Est-ce que l'*Oberkommando der Wehrmacht* (OKW), qui était responsable de tous les prisonniers de guerre, a respecté la Convention de Genève de 1929 en ce qui regarde les prisonniers de guerre néerlandais?
2. Est-ce que les organisations qui étaient responsables de la protection, du contrôle des conditions de l'emprisonnement et du soutien des prisonniers

338. Traduction: Dr C.M. Schulten, Président de la Commission Internationale d'Histoire Militaire, La Haye.

en question, ont vraiment eu la possibilité d'exercer une influence positive sur le traitement des prisonniers de guerre néerlandais ?

3. Est-ce que les soins médicaux donnés à ces prisonniers étaient suffisants tout en tenant compte de l'état de la science médicale et de la situation pendant cette période ?

Ces questions dérivent toutes de l'important traité international, connu sous le nom de la Convention de Genève du 27 juillet 1929, et plus particulièrement des articles du traité sur la captivité des prisonniers de guerre. Le chapitre premier donne aussi un aperçu des sources de base consultées dans les archives en Allemagne et aux Pays-Bas. La description des sources est un instrument utile pour les recherches dans le domaine dont il s'agit.

Le chapitre 2

étudie la position légale des prisonniers de guerre et tout ce qui se rapporte aux différents traités internationaux. D'abord est examinée la Convention de Genève de 1864 qui fixa pour la première fois le traitement des militaires blessés et malades en campagne. Le premier traité international sur le traitement des prisonniers de guerre fut signé pendant la Première Conférence de Paix de la Haye en 1899. Sont étudiées non seulement les traités de paix de la Haye, les Conventions de Genève, mais aussi la position légale des prisonniers de guerre.

Dans le chapitre 3,

l'auteur décrit les organisations qui étaient responsables de la protection et du soutien des prisonniers de guerre. L'organisation allemande, chargée des prisonniers de guerre, est largement discutée, parce qu'elle était responsable des conditions de vie et du bien-être des Néerlandais. Parmi les informations détaillées fournies par l'auteur, il est à retenir les noms et les lieux de tous les camps où se trouvaient des prisonniers de guerre néerlandais. Ceci donne une bonne idée de la problématique de l'entretien et de la garde de tous les prisonniers de guerre avec laquelle était confronté le OKW. On y explique la distinction entre les camps pour les officiers (*Oflags*) et ceux pour les sous-officiers et les soldats (*Stalags*). L'auteur démontre les raisons pour lesquelles les officiers ont surtout fait des tentatives d'évasion. C'est qu'il n'était pas permis de faire travailler les officiers, tandis que dans les *Stalags*, les sous-officiers étaient chargés du maintien de la discipline et les soldats étaient obligés de travailler dans l'agriculture et même dans certaines branches sensibles de l'industrie. Tout ceci était conforme aux règles de la Convention de Genève. Le rôle des organisations d'aide internationales, reconnues par les Allemands telles que le Comité International de la Croix Rouge (CICR) et la *Young Men's Christian Association*, et des pays protecteurs reçoit toute l'attention de l'auteur. L'Argentine représentait les intérêts des Grecs, la Suède ceux des Néerlandais et la Suisse ceux des Américains et des Britanniques. Les prisonniers de guerre belges et français se trouvaient sous la protection des organisations nationales. Les visites des diplomates suédois et des délégués suisses aux prisonniers de guerre néerlandais sont amplement traitées. Les rapports de leurs visites étaient d'une très grande importance pour ces prisonniers, parce qu'ils influençaient l'attitude des autorités allemandes aussi bien que celle du gouvernement néerlandais en exil à Londres. On

y traite avec grand respect l'aide du Royaume de Suède apportée pendant la guerre aux Néerlandais en Allemagne. La grande amitié entre les Pays-Bas et la Suède commença en 1930 lors de la Convention d'Oslo. Quand il devint probable, en 1939, qu'une situation de guerre se produise entre les Pays-Bas et l'Allemagne, la Suède promit en quelques télégrammes courts, mais significatifs, d'aider les Pays-Bas. Le texte de ces télégrammes se trouve reproduit dans cette publication et est un bel exemple d'une action diplomatique rapide. Les objectifs et le rôle du CICR, de la Croix Rouge en territoire occupé et du *London Committee of the Netherlands Red Cross Society* sont largement analysés. Enfin, de sont côté, on examine l'attitude du gouvernement néerlandais en exil. Il est évident qu'au début le sort des prisonniers de guerre néerlandais ne connaissait pas une grande priorité, parce que leur nombre était minime. L'emprisonnement d'un grand nombre d'officiers et d'autres militaires en 1942 et 1943 fut pour le gouvernement en exil une grande surprise. Le souci le plus important pour le gouvernement fut de pourvoir les prisonniers en nourriture et en vêtements.

Le chapitre 4

débuté par une description des différentes formes de captivité d'un certain nombre d'armées vaincues. Elles variaient depuis, d'une part, des soldats polonais qui, à un moment donné, ne furent plus traités de prisonniers de guerre, mais comme des civils internés, ce qui signifiait que leur situation s'aggravait, jusqu'à, d'autre part, l'armée danoise qui ne fut même pas faite prisonnière, parce qu'elle n'avait pas résisté à l'occupation de son pays en avril 1940. On expose les préparatifs en ce qui concerne le traitement des prisonniers de guerre en Allemagne et aux Pays-Bas. Les Allemands les ont commencés en 1937 en construisant le premier camp de prisonniers de guerre à Luckenwalde. Ils savaient ce que c'était être prisonniers de guerre vu leurs expériences pendant la Grande Guerre (la Première Guerre Mondiale). L'attitude néerlandaise était totalement différente. Bien que les Pays-Bas eussent hébergé pendant cette guerre un grand nombre de réfugiés belges, l'idée générale était que les Pays-Bas resteraient neutres. Pour cette raison les troupes n'avaient pas été préparées à l'éventualité d'être faites prisonnières de guerre. Le chapitre présente la façon dont eut lieu la captivité des militaires néerlandais et leur transport vers les différents camps. Un paragraphe spécial est consacré au sort d'un certain nombre de militaires juifs dont plusieurs ont survécu à la guerre grâce au fait qu'ils furent traités comme prisonniers de guerre et non comme juifs.

Au chapitre 5,

la vie et les soins médicaux dans les camps de prisonniers de guerre en Allemagne font l'objet d'une étude approfondie. Beaucoup de détails de la vie quotidienne sont mentionnés: le dur travail dans les usines allemands, la vie plus favorable pour ceux qui travaillaient dans les fermes, l'ennui des officiers qui tuaient le temps avec des lectures, des discussions, du sport et en tramant des projets d'évasion. Les prisonniers de guerre étaient assujettis au droit pénal allemand. L'attention est portée sur certaines condamnations prononcées par les conseils de guerre. Bien que les punitions fussent particulièrement sévères, aucun prisonnier de guerre néerlandais n'a été condamné à la peine capitale. L'alimentation dans les camps fait aussi l'objet d'une étude. La nourriture était

généralement suffisante. Cependant les colis de la Croix Rouge constituaient un complément appréciable malgré le fait qu'ils n'arrivent pas toujours en quantité suffisante et le plus souvent de façon fort irrégulière. Les vêtements posaient un grand problème. C'est que la plupart des prisonniers avaient été emmenés sans préavis et beaucoup étaient habillés en civil, ce qui était mal adapté à la situation. En effet, pour être traité comme prisonnier de guerre le port de l'uniforme était obligatoire, même si l'uniforme n'était pas celui de sa propre armée. Des informations concernant l'hygiène, les conditions de travail et la discipline complètent ce chapitre.

Le chapitre 6

est consacré aux soins médicaux donnés aux prisonniers de guerre. Le Service médical militaire néerlandais, dissous en 1940, fut transformé en Service Médical Gouvernemental. Les hôpitaux militaires où furent toujours traités les blessés furent désormais nommés hôpitaux gouvernementaux. A partir d'août 1942 le Service Médical Gouvernemental détacha des équipes médicales constituées de médecins et du personnel médical à base de volontariat pour des périodes de trois à six mois, afin de s'occuper des prisonniers néerlandais. Dans les camps, ils coopéraient avec le personnel médical des autres nationalités. Des dentistes néerlandais travaillaient dans le plus grand camp d'officiers. Se trouvent mentionnés les noms du personnel médical néerlandais et ceux des aumôniers protestants et catholiques également détachés. Ils accompagnaient souvent des groupes de prisonniers qui, libérés pour des raisons de santé ou d'âge, retournaient aux Pays-Bas. Les médecins demandaient au Magasin Gouvernemental des médicaments qui étaient expédiés ensuite par le train. L'étude contient beaucoup de données sur la prévention médicale et sur les soins intra- et extra-muros. Les médecins avaient le droit de libérer les militaires de leurs obligations de travail en cas de maladie. L'étude présente des statistiques des maladies et des cas de décès. Les maladies les plus fréquentes dont souffraient les prisonniers sont décrites, tout en partant des connaissances médicales de 1940-1945. Une attention spéciale est donnée à une maladie curieuse dont ont souffert un certain nombre d'officiers prisonniers. C'était une paralysie du nerf du péroné. Cette maladie a même éveillé l'intérêt du Service de Santé allemand à Berlin.

Le chapitre 7

décrit le retour des prisonniers de guerre aux Pays-Bas, retour d'ailleurs assez chaotique. Ceci s'explique par plusieurs raisons, telles que la chute totale de l'administration militaire et civile après la capitulation de la *Wehrmacht*, la priorité donnée par les *Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force* au rapatriement des prisonniers de guerre américains et britanniques, mais surtout le partage de l'Allemagne en une zone occidentale et une zone orientale. Ce partage était d'autant plus important pour les Néerlandais que la plupart des camps où ils étaient retenus se trouvaient dans la zone occupée par l'Armée Rouge.

L'accueil aux Pays-Bas a largement déçu ces militaires. Ils reçurent une petite somme d'argent et quelques semaines de permission. Les conscrits étaient ensuite libérés du service militaire. Les militaires de carrière reprirent l'entraînement, puis leurs activités professionnelles. Tous les officiers de carrière furent soumis à un examen pour vérifier s'ils n'avaient pas collaboré avec les Allemands. En

général il faut constater qu'à leur retour l'accueil a été peu chaleureux. Ainsi la reine Wilhelmine a refusé de rencontrer le général H.G. Winkelman, commandant en chef de l'Armée néerlandaise en 1940, après une captivité de cinq ans. Ce n'est qu'en 1989 que le gouvernement néerlandais a reconnu les droits des anciens prisonniers de guerre et que s'est constituée une organisation officielle des anciens combattants.

Au chapitre 8

il est question des marins internés de la marine marchande néerlandaise.

Dans les années 1940-1941 les Allemands avaient coulé un certain nombre de navires marchands néerlandais. Les membres des équipages sauvés furent internés dans des camps spéciaux et considérés comme des civils. On leur permettait, pendant la guerre encore, de rentrer chez eux aux Pays-Bas. Une liste des navires intéressés complète ce chapitre.

Conclusions au chapitre 9.

De nouveau est souligné le fait que, malgré la littérature étendue sur la Deuxième Guerre Mondiale, il manque encore une étude exhaustive sur le sort des prisonniers de guerre. Cette lacune s'explique par trois raisons: (1) immédiatement après la guerre toute l'attention était portée sur la reconstruction du pays; (2) il fallait réorganiser l'armée; (3) cette nouvelle armée fut engagée en Indonésie pour y rétablir l'autorité néerlandaise. De plus, il existe d'autres raisons encore. Le public s'intéresse plus volontiers aux aspects glorieux ou infamants de la guerre qu'au destin de ceux qui furent obligés de travailler dans les usines ou qui s'ennuyaient démesurément. Enfin l'auteur répond aux trois questions posées par lui dans le premier chapitre. Quant à la première question il a constaté qu'en ce qui concerne les prisonniers de guerre néerlandais les autorités allemandes ont respecté jusqu'en 1944 la lettre et l'esprit de la Convention de Genève de 1929. Ensuite il s'est produit un endurcissement, illustré par l'*Aktion Kugel*, qui foulait aux pieds la dite Convention. L'auteur a souligné la différence de traitement des prisonniers de guerre des différentes nationalités. Tandis que les prisonniers russes furent traités d'esclaves, les prisonniers américains et britanniques, sous certains aspects, furent privilégiés. Le comportement des Allemands à l'égard des prisonniers néerlandais se caractérise comme un cas intermédiaire entre ces extrêmes. Le fait que le traitement des prisonniers de guerre s'est progressivement dégradé s'explique par la situation générale de la *Wehrmacht* aussi bien que celle de la population allemande qui se détérioraient parallèlement. La réponse à la deuxième question démontre que les autorités allemandes, étant conscientes de la Convention de Genève, ont déployé une certaine mansuétude à l'égard des institutions et des pays qui représentaient les intérêts des prisonniers. C'est pourquoi la réponse à cette deuxième question a été positive. L'examen des cas de maladie et de décès a prouvé que le traitement des prisonniers néerlandais a été raisonnable. Aussi, la réponse à la troisième question a-t-elle été également positive. L'étude se termine par l'avertissement du général S.H.Spoor³³⁹ (1902-1949), qui, dans les colis de Noël donnés à ses hommes, fit insérer cette adaptation d'une vieille chanson militaire:

339. Commandant des Troupes Néerlandaises aux Indes néerlandaises, à partir du premier février 1946 jusqu'au le 25 mai 1949.

*“Nous nous adressons à Dieu et aux soldats
en temps de grande détresse et de lutte amère.
Mais une fois la crise passée et la paix revenue
Dieu est oublié et les soldats méprisés.”*

Under sveriges och röda korsets flaggor ³⁴⁰

En medicinsk-historisk studie av aspekterna av internationellt beskydd, hjälp och vård åt nederländska militärer i tysk krigsfångenskap, 1940-1945

Studien handlar om de nederländska militärer som var krigsfångar i Tyskland under Andra världskriget. Om den perioden i historien - kriget, de fem åren under den tyska ockupationsmakten, följda av befrielsen av de Allierade stridsmakten - har hundratals böcker skrivits. Cirka tiotusen nederländska soldater var krigsfångar i Tyskland, men deras öde har inte tidigare studerats och diskuterats.

I kapitel 1

beskrivs i korthet händelserna runt den tyska invasionen i maj 1940. Efter fem svåra dagar av motstånd, då Rotterdams innerstad bombarderades och förstördes mycket svårt, kapitulerade den nederländska armén den 15 maj 1940. Regeringen, drottning Wilhelmina och ministrarna, hade gett sig av till England i tid. Den nederländska krigsmakten, ungefär 280 000 man, varav drygt 90 % värnpliktiga, togs som krigsfångar. Största delen av soldaterna blev kvar i sina kaserner i Nederländerna. Den 30 maj 1940 bestämde sig *Führern* för att avskaffa den nederländska armén. Militärerna skickades hem den 15 juli. Av yrkesmilitärerna krävde man att de skrev under en förklaring där de lovade att inte strida mot tyskarna. De sjuttio man som inte önskade skriva under denna förklaring fördes direkt i väg till krigsfångenskap, tillsammans med en grupp generaler och amiraler. Under 1942 och 1943 förändrades tyskarnas attityd. 1942 inkallades de nederländska officerarna och transporterades till krigsfångläger. År 1943 hände detsamma med ett antal underofficerare och värnpliktiga. Lägren låg delvis i Tyskland, men framför allt i *Generalgouvernement*, ett nybildat tyskt distrikt som bestod av en del av Polen och Ukraina. Här blev krigsfångarna kvar fram till slutet av kriget år 1945. Studien beskriver omständigheterna som dessa män levde under och ställer framför allt in sig på tre fundamentala frågor, nämligen:

1. Höll sig *Oberkommando der Wehrmacht* (OKW), den myndighet som direkt ansvarade för alla krigsfångar, till Genèvekonventionen från 1929, i de nederländska krigsfångarnas fall?
2. Hade organisationerna som var ansvariga för att beskydda, tillse och stödja krigsfångarna, i själva verket möjlighet att utöva positivt inflytande på de nederländska krigsfångarnas situation?
3. Var den medicinska vården av krigsfångarna, med hänsyn till dåtidens medicinska nivå och situation, tillräcklig?

Dessa frågor härstammar samtliga ur ett viktigt internationellt fördrag, Genèvekonventionen från den 27 juli 1929 och i synnerhet ur Krigsfångefördraget. Kapitel 1 innehåller också en översikt av använda primära källor indelade i arkiv i Nederländerna och Tyskland. Åtskilliga dokument och rapporter studerades här och på biblioteken lästes ett stort antal publikationer. Beskrivningen av källorna är ett viktigt instrument vid vidare forskning inom detta ämne.

I kapitel 2

behandlas krigsfångarnas lagliga position samt alla saker som har med olika internationella fördrag att göra. Det börjar med Genèvekonventionen från 1864. Här fastställs för första gången i ett internationellt fördrag hur sårade och sjuka militärer i fält bör behandlas. Det första internationella fördraget om krigsfångars behandling skrevs under vid Första Fredsfördraget i Haag år 1899. Såväl de Haagska Fördragen, Genèvekonventionerna samt krigsfångarnas lagliga position behandlas.

I kapitel 3

beskrivs de organisationer som ansvarade för krigsfångarnas beskydd och stöd. Den tyska krigsfånge-organisationen behandlas utbrett, eftersom den var ansvarig för de nederländska fångarnas väl och ve. Förutom många andra saker, nämns alla de tyska lägrens namn och lägen. Detta ger god insikt i svårigheterna för OKW att underhålla och bevaka alla krigsfångar. Skillnaden mellan läger för officerare (*Oflags*) och läger för övriga ranger (*Stalags*) förklaras. Dessutom förklaras varför rymningar först och främst tänktes ut och utfördes av officerare. Det var inte tillåtet för officerare att arbeta. Underofficerare sattes in för att bibehålla disciplinen i lägret, värnpliktiga tvingades arbeta inom lantbruket och till och med inom känsliga grenar av den tyska industrin. Detta är helt enligt Genèvekonventionens regler.

Rolleterna som intogs av de beskyddande länderna och de internationella hjälporganisationerna, ges utbredd uppmärksamhet. Argentina uppträdde som beskyddande makt för grekerna, Sverige för holländarna och Schweiz för amerikanerna och britterna. De belgiska och franska krigsfångarna hade nationella organisationer som tillvaratog deras intressen. De internationella hjälporganisationer som tyskarna erkände var så klart *Le Comité International de la Croix Rouge (CICR)* och *Young Men's Christian Association*. De svenska diplomaternas och de schweiziska delegaternas besök hos de nederländska krigsfångarna behandlas utförligt. Rapporterna som hade sitt ursprung i dessa besök var av mycket stor vikt för krigsfångarna, eftersom de påverkade både de tyska myndigheternas inställning samt inställningen hos den nederländska exil-regeringen i London. Det Svenska Kungarikets hjälp till holländarna i Tyskland under kriget behandlas med stor respekt. Den nära vänskapen mellan Nederländerna och Sverige började år 1930 under Oslokonventionen. Då man 1939 kunde anta att krig skulle bryta ut mellan Tyskland och Nederländerna, gav Sverige i ett antal korta telegram löfte om sitt stöd till Nederländerna. Texten i dessa telegram finns att läsa i detta verk och är ett fint exempel på snabbt diplomatiskt handlande. Organisationerna *CICR*, Röda korset i det ockuperade Nederländerna, samt *the London Committee of the Netherlands Red Cross Society* behandlas utförligt. Slutligen beskrivs också den nederländska exil-regeringens inställning. Tydligt är att de nederländska

krigsfångarnas existens inte hade någon prioritet i London, framför allt eftersom det knappast fanns några nederländska krigsfångar under krigets första två år. Då det stora antalet officerare och andra militärer tillfångatogs under 1942 och 1943, kom det som en överraskning för exil-regeringen. Regeringen i London sysselsatte sig i första hand med att förse dessa män med föda och kläder.

Kapitel 4

börjar med en beskrivning av de olika formerna av fångenskap för olika bese-grade arméer. Det varierade från de polska soldaterna, som plötsligt inte behand-lades som krigsfångar längre, utan som internerade medborgare (vilket försäm-rade deras ställning), till den danska armén som inte alls tillfångatogs, eftersom inget motstånd gjordes mot ockupationen av deras land i april 1940. Förberedelserna till krigsfångarnas behandling belyses. Tyskarna började med dessa år 1937, då det första krigsfånglägret byggdes i Luckenwalde. Tyskarna visste vad det innebar att vara krigsfånge, det hade de lärt sig under Första världskriget. Den nederländska attityden var en helt annan. Nederländerna gav ett stort antal belgiska flyktingar husrum under Första världskriget, men trots det var den allmänna idén: "Nederländerna förblir neutralt". Av denna anledning var trupperna inte förberedda på att de möjligen kunde tillfångatas. Kapitlet berättar även hur de nederländska soldaterna tillfångatogs och hur deras transport till de olika krigsfånglägren ägde rum. En särskild paragraf ägnas åt ett antal judiska militärers öde. Vissa av dessa överlevde kriget eftersom de behandlades som krigsfångar och inte som judar.

Kapitel 5

koncentrerar sig på livet och den medicinska vården i de tyska krigsfånglägren. Många detaljer ur det dagliga livet behandlas: det hårda arbetet i de tyska fabri-kerna, det bättre livet för dem som arbetade på landet, ledan hos officerarna som fick tiden att gå genom att läsa, prata, idrotta och att planera att fly. Krigsfångarna föll under tysk strafflag; särskild uppmärksamhet ägnas särskilda domar som fälldes av krigsråd. Straffen var visserligen avsevärda, men inga nederländska krigsfångar dömdes till döden. Maten i lägren behandlas. I allmän-het räckte maten till, men Röda Kors-paketen var ett välkommet tillskott, trots att dessa inte alltid anlände i tillräckliga mängder och framför allt inte regelbundet. Kläder var ett stort problem; merparten av krigsfångarna fördes i väg oväntat och många var iklädda otillräckliga civilkläder. För att bli behandlad som krigsfånge måste man vara iklädd uniform, även om det var en uniform tillhörande en annan krigsmakt. Behandling av ämnen som hygien, arbete, arbetsförhållanden och dis-ciplin avrundar detta kapitel.

Kapitel 6

ägnas åt den medicinska vården av krigsfångarna. Det nederländska *Militair Geneeskundige Dienst* upplöstes 1940 och omsattes i *Rijks Geneeskundige Dienst* (RGD). Militärsjukhusen där de sårade fortfarande behandlades, kallades nu för *Rijkshospitalen*. Från augusti 1942 detacherade RGD medicinska team, bestående av läkare och annan medicinsk personal - på frivillig bas i perioder från tre till sex månader - i krigsfånglägren, för att sköta om holländarna. I läg-ren arbetade de tillsammans med medicinsk personal av andra nationaliteter.

Nederländska tandläkare arbetade i det största officerslägret. Namnen på dem som ingick i den nederländska medicinska personalen, samt på de fältpräster som också detacherades till Tyskland, nämns. Då de återvände till Nederländerna beledsagade de ofta små grupper av krigsfångar, vilka frigetts på grund av sjukdom eller ålder. Läkarna rekvirerade medicinska förråd vid *Rijks Magazijn voor Geneesmiddelen* och dessa skickades med tåg. Studien innehåller många fakta om den förebyggande hälsovården och om vården inom och utom sjukhusens väggar. Läkarna kunde befria militärer från deras obligatoriska sysslor om de var riktigt sjuka. Sjukdoms- och dödsfallsstatistik presenteras. De sjukdomar som mest förekom bland krigsfångarna beskrivs, med 1940-45 års medicinska kunskande som utgångspunkt. Speciell uppmärksamhet ägnas en underlig sjukdom, en förlamning av vadmuskeln som förekom hos ett antal tillfångatagna officerare. Sjukdomen uppmärksammades till och med av den tyska militär-medicinska myndigheten i Berlin.

I kapitel 7

beskrivs hur krigsfångarna återvände till sitt fädernesland. Återresan var helt kaotisk. Flera orsaker låg till grund: efter *Wehrmachts* kapitulation rasade den tyska militära och civila administrationen samman totalt; *Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force* prioriterade de amerikanska och brittiska krigsfångarnas repatriering; men den främsta orsaken var att Tyskland delades upp i en Östlig och en Västlig zon, kombinerat med faktum att krigsfånglägren med de flesta nederländska militärerna låg i områden ockuperade av Röda Armén. Mottagandet i Nederländerna var en stor besvikelse för militärerna. De erhöll en viss summa och ett par veckors ledighet. Därefter befriades de värnpliktiga soldaterna från sin tjänstgöring. Yrkesmilitärerna erhöll militär träning och återtog sina militära uppgifter. Dessutom måste alla yrkesmilitärer genomgå en undersökning för att konstatera om de hade samarbetat med tyskarna eller ej. I allmänhet kan man säga att krigsfångarna inte hälsades varmt välkomna tillbaka då de återvände till Nederländerna. Drottning Wilhelmina önskade inte ta emot general H G Winkelman³⁴¹ då han återvände efter fem års krigsfångenskap. Det dröjde fram till 1989 innan regeringen erkände krigsfångarnas rättigheter och en officiell organisation för veteraner bildades.

Kapitel 8

ägnas åt sjömännen i den nederländska handelsflottan i internering. Ett antal nederländska skepp sänktes av tyskarna under 1940 och 1941. Bemanningen på dessa skepp internerades i ett fångläger för handelsflottan, där de behandlades som civila fångar. Dessa män tilläts återvända till sina hem i Nederländerna under kriget. En lista på de inblandade skeppen kompletterar detta kapitel.

Sammanfattning av slutledningar i kapitel 9.

Återigen betonas faktum att trots att det har skrivits åtskilligt om Andra världskriget har krigsfångarnas öde aldrig tidigare studerats fullständigt. Bristen på intresse kan ha tre viktiga orsaker: (1) omedelbart efter kriget sysslade nationen med återuppbyggnad, (2) armén måste bildas på nytt och (3) skickades därefter till Nederländska Indien för ett kolonialkrig. Dessutom är det alltid intressantare

341. I maj 1940 överbefälhavare för armén och flottan.

för studenter och läsare att läsa om krigets gloriösa eller skymfliga fasetter, än om människor som tvingades arbeta i fabriker eller människor som hade uttråkigt. Slutligen formuleras svar på de tre frågor som ställs i det första kapitlet. Vad gäller den första frågan har fastställts att de tyska myndigheterna, i de nederländska krigsfångarnas fall, försökte efterleva Genèvekonventionen från 1929, inte bara bokstavligen utan också andligen, fram till 1944. Därefter hårdnade klimatet, som vid *Aktion Kugel* då konventionen kränktes. Skillnaden i behandling av olika nationaliteter påpekas. Medan de ryska krigsfångarna behandlades som slavar och misshandlades och exempelvis amerikanska och brittiska krigsfångar privilegierades på vissa områden, kan tyskarnas uppträdande mot de nederländska krigsfångarna karaktäriseras som en "gynnsam mellanform". Att krigsfångarna behandlades sämre och sämre vartefter kriget fortgick, sammanfaller med att den allmänna situationen vid Wehrmacht och bland den tyska befolkningen försämrades. Vid besvarandet av den andra frågan märks att de tyska maktavarna, med Genèvekonventionen i bakhuvudet, visade en viss välvilja gentemot intresseorganisationerna då dessa ville utföra sina aktiviteter. Den andra frågan kan därför också besvaras jakande. Forskning i sjukdomsfall och dödsorsaker har bevisat, med tanke på sjukdoms- och dödsциffrorna bland denerländska krigsfångarna, att de behandlades "rimligt". Den tredje frågan kan således även den besvaras positivt. Studien avslutas med en varning från general S H Spoor (1902-1949)³⁴² om med en julgåva till sina mannar bifogade följande dikt (fritt översatt):

"Vi vänder oss till Gud och Jan Soldat

Då vår nöd är svår och bitter strid oss väntar

Då nöden är förbi och fred i landet råder

Vi glömmer Herren och föraktar Jan Soldat".

342. Armébefälhavare i nederländska Ostindien från 1 februari 1946 till 25 maj 1949.

Geboren op 19 juli 1925 te Rotterdam uit Terschellinger ouders. Daar vader zeevarend was, was de stad Rotterdam een goede thuishaven, ook voor de gezinnen. Een deel van de lagere schooltijd bracht hij hier door, waarna het gezin verhuisde naar Terschelling, waar de lagere school en een jaar ULO werden afgemaakt. Ondanks het dreigend oorlogsgevaar waren dit zeer prettige jongensjaren en de overgang naar Leeuwarden, in verband met zijn gymnasiumopleiding, was dan ook groot. Al vroeg leerde hij zorgen en verdriet kennen, toen in juli 1940 vader omkwam bij het torpederen van de tanker, waarover hij het bevel voerde. Onzekere en bange bezettingsjaren volgden, waarin de docenten van het Gereformeerd Gymnasium een positieve rol hebben gespeeld. Ondanks alles werd het gymnasium doorlopen, maar hij was, als zeer velen, dolgelukkig met het Koninklijk Besluit van 8 juni 1945 (het eerste in bevrijd Nederland) waarin elke eindexamenkandidaat van dat jaar z'n diploma kreeg geschonken. Immers, op geen enkele school had in het laatste jaar van de bezetting nog een normaal lesprogramma gedraaid. Hij studeerde Geneeskunde aan de Universiteit van Groningen, alwaar hij het artsdiploma behaalde in 1954 en in hetzelfde jaar trouwde met zijn studieliefde Jeanne Kwint. Na tien jaren als officier-arts te hebben gediend en reeds als garnizoensarts een huisartsenpraktijk te zijn begonnen, heeft hij samen met zijn echtgenote en hun vijf kinderen een fijne en gelukkige tijd in Assen gehad (1955-1971). Deze periode werd gevolgd door een directeurschap van de Gemeentelijke Gezondheids Dienst Leeuwarden en later door de functie van geneeskundig adviseur bij AVÉRO Verzekeringen (1971-1983). In 1974 volgde registratie als sociaal-geneeskundige in de Algemene Gezondheidszorg. Met een inmiddels geminiseerd gezin vertrok hij in januari 1983 naar Den Haag voor de functie van hoofd Afdeling Sociaal-Medische Aangelegenheden bij het Ministerie van Defensie. Kort daarna werd hij gevraagd in de redactie van het Nederlands Militair Geneeskundig Tijdschrift. De ervaringen, daar opgedaan, kwamen hem van pas bij het schrijven van zijn dissertatie. Op zijn vijfenzestigste jaar ging hij met pensioen per 1 augustus 1990. Vanaf zijn gymnasiumtijd loopt steeds als een rode draad door z'n leven zijn passie voor de geschiedenis en toen hij in Den Haag het grootste medisch archief van Nederland onder z'n beheer kreeg, werd zijn interesse extra geprikkeld, gestimuleerd door contacten met veteranen. Ondersteund door zijn vrouw, aangemoedigd door de kinderen en hun partners, heeft hij zijn proefschrift met vallen en opstaan kunnen voltooien. Vermeld mag nog worden dat, ondanks de uit de hand gelopen hobby, de inmiddels negen kleinkinderen niet veel in aandacht tekort gekomen zijn.³⁴³

*De registers zijn samengesteld door Drs J.C.A. Schokkenbroek, maritiem historicus
te Leiderdorp en mw J.J.A. Smit-Kwint, arts te Den Haag.*

*1. Persoonsnamen
Niet achterhaalde voorletters zijn
met ... aangegeven.*

Aarle, B. van, 145
Andel, J.A.G. van, 47
Amstel, G. van, 23
Angenent-van Gent, W., 68
Bakker, W., 145
Bedell Smith, W, 97
Beek, G.E. van, 145
Beek, M.M. van, 145
Beintema, J.J.D., 67, 155
Bent, A.R. van der, 44
Berghoff, D., 94
Bergmann, G. von, 68
Bernhard, prins, 107
Best, P.W., 44
Bijl, O.A., 145
Biner, M.B., 153, 157, 158, 159, 170
Blaskowitz, J. von, 97
Block, P. de, 146
Bloema, K.L., 65
Blokpoel, W.P., 145
Boer, J. de, 145
Boerman, J., 100, 146
Boeft, F.A. den, 145
Bosch, H., 146
Bosscher, Ph.M., 100
Bothmer, ... von, 148
Bovey, M.B., 159, 160
Bramsen, I., 106
Branger, J., 145
Brink, A.W., 145
Bronsgest, J., 145
Brouwers, H., 145
Brouwers, J.E., 145.
Bubb, ..., 73, 158
Buerman, J., 146
Canté, F., 166
Carsjö, G., 82, 113, 152, 157, 158, 159, 160,
161
Carstens, N.T., 155
Catalani, G.A., 145
Christiaan X, 48
Christiansen, F.C., 54, 58, 60
Clark, C., 155
Clemens, ..., 148
Coremans, J., 146
Cornelissen, G.A.C., 155
Das, H., 155
Devilee, A., 155
Diehl, J.C., 122
Diemer-Willroda, ..., 148
Dijkshoorn, A.Q.H., 52
Dirkzwager, ..., 155
Dongen, C. van, 145
Doornbos-Heinzgen, I., 6, 198
Douw van der Krap, C.L.F.J., 24, 99
Drees, W., 65
Drevel, F.R., 155
Dubois, A., 23
Dudok van Heel, F.A., 155
Dunant, J.H., 26
Duren, J. van, 146
Ede, W. van, 110, 184
Eek, N. van, 145
Eek-Begemann, R.L. van, 57, 184
Eickhoff, ..., 148
Eisenhower, Dw.D., 35
Elgersma, A., 145, 153
Engles, E., 155
Eras, J.F.M., 52
Erkelens, A.D., 68, 83, 84, 87, 145
Fähndrich, ..., 94, 171
Flaton, F.A., 184
Fontaine, H. la, 48
Forsberg, H., 157, 180
Foulkes, C., 97
Frantzen, G.R., 146
Friedeburg, H. von, 97
Friedrich, J.E., 157, 160
Fries, A.W., 88, 145, 175, 184
Frijlink, H., 155

- Fuchs, ..., 148
 Gavrell, B., 43, 46, 60, 67, 68, 71, 74, 114, 151, 153, 157, 158, 159, 160, 162, 163
 Gerbrandy, P.S., 23
 Giessen, J.J. van der, 145
 Gijzen, A.M., 184
 Ginkel, G.B. van, 145
 Gonzalves, E., 6
 Goossens, P.A., 184
 Grumel, L., 153
 Haar, J.E. ter, 184
 Hackstroh, W., 155
 Hal, J.A. van der, 60
 Hammelburg, H., 146
 Hanneken, H. von, 48
 Harberts, J., 122
 Hartog, L. de, 22, 23, 24, 52, 108
 Hausz, ..., 148
 Heggelman, R., 146
 Helander, S., 158, 180
 Henry, M.R., 157
 Hignel, P., 155
 Hitler, A., 33, 55, 209
 Hoekzema, W.E.M., 145
 d'Hondt, G., 146
 Hoorn, J. van der, 145
 Hustaedt, R., 163, 164
 Irene, prinses, 67
 Jansen, C.A.L., 145
 Janssen, B., 155
 Jodl, A., 97
 Jong, B.H. de, 155
 Jong, L. de, 16
 Jongejan, J.L., 146
 Juliana, prinses, 107
 Kaa, H.J. van der, 155
 Kaltoven, W.A., 145
 Kamphuis, P., 6
 Keitel, W., 97
 Kellner, E.C., 93, 171, 180
 Kempees, J.C.J., 52
 Kerkhoven, E.J.L., 16
 Kik, Th., 146
 Kleiner, M.W., 67, 72, 159, 160
 Kleffens, E.N. van, 20, 34
 Klompmaker, H.A., 146
 Kluis, A.T.W. de, 90, 145
 Klunder, H.M., 146
 Koster, L., 145
 Krafft, S., 148
 Kok, W., 109
 Kok, G. de, 184
 Koot, H., 40, 166
 Küchler, G. von, 53
 Laaser, ..., 148
 Laer, N.J. van, 44
 Landolt, ..., 67, 72, 157, 158, 159, 160, 170
 Lange, J. de, 6, 204
 Latum-Sigvardsdotter, C. van, 215
 Laval, E. de, 78, 157, 158, 180
 Lawick, H.C.G. Baron van, 44
 Leeden, P. van der, 184
 Lehner, ..., 157, 158
 Leopold III, 34
 Lieftinck, P., 64, 66
 Lieve, G.H., 146
 Linden, J. van der, 155, 166
 Logman, J.J., 145
 Lossow, ..., 148
 Lubbers, R.F.M., 109
 Lynden, W.J. Baron van, 166
 Maar, F.E.R. de, 89
 Maarseveen, Dick W.B. van, 24
 Maassen, V.M., 155
 Maat, P. de, 155
 Maden, J. W. van der, 145
 Marijnissen, A.J., 146
 Masset, ..., 158
 Mayer, E.M., 46, 58, 151, 157, 158, 159, 160
 Meijer, R.F., 155
 Meurs, A.J. van, 172
 Meyler, F.L., 16
 Millenaar, A., 35, 113, 157, 171, 180
 Mojet, J., 61, 184
 Montgomery, B.L., 97
 Mooij, F., 184
 Morel, St.J., 145
 Mulders, A., 145
 Nagell, J.E.H. Baron van, 34
 Namen, J. van, 155
 Nauta, P., 155
 Neering, K.E.H.P., 145
 Nicolas II, 26
 Nieman, Th.C., 83, 155.
 Nieuwenhuize, J.P. van, 145
 Nolke, W.L., 145

Nubé, M.J., 86, 145, 184
 Offerhaus, H.K., 166
 Oosten, L. van, 145
 Österlind, B., 46, 75, 77, 152, 158, 159, 161, 180
 Oudega, R., 146
 Overgaauw, A.J.A., 184
 Passauer, ..., 171
 Pauls, A., 162
 Peddemors, J., 155
 Pétain, H.Ph.O., 32
 Peeters, J.E., 155, 184
 Peters, J.A., 145
 Pfister, ..., 153, 159, 160, 170
 Piekema, F., 145
 Ploeg, H.M. van der, 106
 Pol, H. A. van der, 56
 Post, P.J.J., 145
 Potter, H.J., 145
 Rapmund, J.F.L., 155
 Ravesloot, J., 90
 Rehnsch, W., 184
 Reinecke, ..., 148
 Recksiek, ... , 148
 Reumont, ... von, 148
 Reuter, F., 39, 171
 Roborgh, M.L.H., 145
 Romberg, W.K., 145
 Römer, ..., 148, 171
 Rompes, G., 146
 Roos, R.A., 184
 Roosevelt, T., 26
 Rossell, ..., 152, 159, 159, 160
 Rossem, G.M. van, 59
 Rosen, A. von, 40, 41, 44, 68, 78, 152, 157, 158, 171, 180
 Ruggli, ..., 151, 158, 159
 Rusch, A.W., 146
 Rydberg, D., 107
 Sain, J.F.M. de, 90, 145
 Sas, G.J., 33
 Scavenius, ..., 48
 Schaper, H., 57
 Scheffelaar, W.J., 145
 Schepers, J.D., 52, 65, 184
 Schermerhorn, W., 65
 Schirmer, ..., 157
 Schokkenbroek, J.A.C., 6, 221

Schouw, B., 6
 Schreuders, B., 155
 Schulten, C.M., 6, 209
 Schultze, ..., 93, 171
 Schumacher, N., 145
 Seyss-Inquart, A., 55, 56
 Smit-Kwint, J.J.A., 220, 221
 Smits, H., 64, 184
 Sondeyker, A., 6
 Speek, J.J.G., 146
 Spoor, S.H., 119, 197, 203, 208, 213, 219
 Stigter, H., 145
 Stok, A., 145
 Stok, B. van der, 58
 Straclen, H.J.J.M. van, 90
 Stulenmeyer, A.B.A.M., 145
 Sturm, C.M., 145
 Suylen, E.M.A., 43, 47
 Swart, J.G., 184
 Tellegen, A.O.H., 145
 Thomassen, J.G., 184
 Thoss, H.F., 65, 93, 95, 145, 153
 Thudichum, ..., 58, 67, 72, 157, 159, 160
 Tielens, ..., 78
 Tol, A., 145, 146
 Trapman, J., 155
 Tromp, C.P., 155
 Troostwijk, W.I.D. van, 122
 Uletzko, ..., 161
 Vaandrager, J.H., 145
 Veer, W. van der, 100
 Verbeek, F.M., 184
 Verhoeven, R.H.M., 145
 Vintura, S., 61, 145
 Vliet, F. van, 145, 153
 Voester, W.H., 145
 Voorst tot Voorst, H.F.M. Baron van, 44, 99
 Voorst tot Voorst, J.J.G. Baron van, 44, 99
 Vos, H., 146
 Voss, K., 155
 Vrencken, M., 31, 43, 154, 155
 Waard, J. de, 145
 Wahlestedt, A., 37, 163, 180
 Weemaes, H., 145
 Welmans, A., 155
 Wenger, ..., 157, 158
 Wentholt, G.J.M., 90
 Werkendam, W., 155

Westerbeek, J.E., 146	Wistrand, T.H., 180
Westhoff, ..., 148	Wit, G. de, 145
Wilmink, B.J., 145	Woerd, D.J.A. van der, 145
Wilhelmina, koningin, 26, 34, 99, 107, 192, 196, 198, 204, 207, 209, 213, 215, 218	Wyss, M.P., 157, 159, 160
Wimmer, F., 166	Zeeuw, R.A. de, 145
Winkelman, H.G., 21, 44, 52, 53, 55, 56, 99, 155, 196, 207, 213, 219	Zijl, W.M. van, 184
	Zjoeikov, G., 97

2. *Plaatsnamen* *Tussen () de Poolse naam.*

Ajaccio, 113	Eulenburg, 150
Algiers, 113	Eversheide, 149
Altengrabow, 23, 30, 31, 58, 67, 72, 150, 152	Fallingbostel, 30, 67, 72, 87, 150, 152
Amersfoort, 57, 59, 64, 81, 83	Freiburg im Breisgau, 19, 184
Amsterdam, 21, 60, 72, 84, 184	Fukuoka, 181
Apeldoorn, 57	Fulda, 150
Assen, 57	Fürstenberg, 55, 149
Bad Sulza, 150	Genève, 19, 20, 26, 27, 30, 31, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 71, 77, 117, 193
Barcelona, 42, 43, 46	Görlitz (Zgorzelec), 150
Berlijn, 19, 20, 29, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 41, 44, 45, 55, 60, 79, 98, 114, 149, 162, 195	Götenborg, 42, 43, 46
Bern, 38, 42, 46	Graudenz, 162
Bocholt, 23, 55, 149	Grüne bei Lissa, 66, 67, 150, 151, 162
Bordeaux, 181, 183	Hamburg, 111, 150
Breda, 46, 57	Hammelburg, 150
Bremen, 111, 150, 181	Hannover, 150
Breslau, 149	Hartmannsdorf, 31, 149
Brest, 182	Herrenberg, 75, 152
Brussel, 98	Herzberg, 87
Brüx , 67, 68, 74, 84, 88, 94, 98, 146, 152	Heydebreck, 161
Buchenwald, 36	Hohenstein (Olsztynek), 149
Bussum, 57	Hohnstein, 149, 151, 170
Casablanca, 181	Hornow/Niederlansitz, 37
Choumen, 157	Ivano-Frankovsk, 56
Colditz, 24, 32, 56, 78, 88, 149, 151, 157	Johannisbrunn (Koupele), 44, 78, 97, 149, 151
Cuxhaven, 182	Juliusburg (Dobroszycach), 52, 149, 151
Dachau, 36	Kassel, 150
Danzig, 150	Katyn, 48
Deep (Mrzezyno), 59	Kerkrade, 19, 184
Den Haag, 19, 20, 25, 26, 34, 53, 54, 59, 60, 81, 82, 83, 100, 179, 184	Kleve, 55, 149
Dresden, 77, 98, 149, 178	Kobierzyn, 30, 82, 83, 150, 152, 153
Ede, 57	Königsberg, 149
	Königstein, 99, 149, 151

Königswartha, 149, 170
 Kopenhagen, 33
 Krakau, 150, 152
 Langwasser, 81, 97, 151
 La Pallice, 183
 Laufen, 149
 Leiden, 15, 184
 Leipzig, 163, 170
 Lemberg, 170
 Lienz, 151
 Limburg, 150
 Lissa, 64, 66
 Lissabon, 42, 182
 Litzmannstadt (Lodz), 37, 150, 161, 163
 Londen, 20, 35, 36, 38, 41, 44, 46, 47, 58, 59,
 60, 61, 74, 79, 99, 100, 108, 113, 152, 153,
 161, 162, 163, 165, 182, 193, 194
 Lorient, 182
 Lübben, 149
 Luckenwalde, 23, 51, 55, 149, 194
 Ludwigsburg, 43, 65, 68, 75, 77, 149, 152, 170
 Maagdenburg, 161, 162
 Marienburg (Malbork), 150
 Markt Pongau, 150
 Marseille, 42, 43, 46
 Mauthausen, 76
 Meiningen, 19, 29, 184
 Miami, 48
 Montreuil-Bellay, 183
 Montwy, 150
 Moosburg, 149
 Most, 74, 88, 94, 152
 Mühlberg am Elbe, 23, 24, 64, 88, 90, 98, 149,
 152, 160, 170
 München, 149, 170
 Münster, 149
 Neubrandenburg, 19, 30, 55, 57, 67, 78, 82, 84,
 85, 88, 89, 93, 94, 98, 100, 149, 151, 163, 164,
 169, 170, 184
 Neuroggentin, 60
 Neustrelitz, 162, 163, 164
 Nürnberg, 150
 Ockamünde, 169
 Oran, 183
 Oranienburg, 58
 Oschatz, 83, 149, 152
 Oslo, 33, 193, 194
 Ottawa, 46

Parijs, 43
 Pauillac, 181
 Posen (Poznan), 150
 Przemyśl, 150, 152
 Reims, 97
 Rijsoord, 53
 Rijswijk, 20, 184
 Roermond, 57
 Rostock, 61
 Rothenburg, 150
 Rotterdam, 46, 83, 183
 Sachsenhausen, 36, 59
 Sagan, 150
 St. Nazaire, 183
 Salzburg, 150
 Savenay, 183
 Scheveningen, 59, 181
 Schildberg, 150, 151, 161
 Schokken, 151
 Schwerin, 163, 164
 Singapore, 181
 Sint Michielsgestel
 Sluiskil, 99, 100
 Smolensk, 48
 Sobibor, 60
 Soest, 55, 149, 151
 Solferino, 26
 Stanislaw, 18, 40, 56, 57, 63, 68, 78, 82, 83, 85,
 88, 89, 93, 94, 97, 99, 150, 151, 158, 169,
 170, 184
 Stargard, 51, 55, 60, 149
 Stettin, 55, 60, 149
 Stockholm, 21, 34, 35, 36, 38, 59, 182
 Stuttgart, 65, 75, 93, 149
 Teplitz-Schönau, 84
 Theresienstadt, 61
 Tittmoning, 30, 151, 169
 Torgau, 31, 46, 149
 Trier-Petrisberg, 150
 Utrecht, 59, 84, 88, 106, 170
 Wageningen, 97
 Wahlstatt bei Liegnitz, 149
 Waldbreitbach, 71
 Washington, 41, 46
 Weert, 61, 99, 100, 101
 Weinsberg, 55, 90, 149
 Wesermünde, 181
 Wessem, 54

Westerbork, 60
Westertimke, 111, 150
Wiesbaden, 150
Wistritz, 67, 72, 149, 170
Wolfsberg, 150
Wolfstein, 169

Yokosuka, 181
Zeewolde, 68
Zeist, 61, 99, 100, 101

3. Scheepsnamen
Namen van koopvaardijsschepen
zijn cursief gezet

Admiral Graf Spee, 181
Admiral Scheer, 181, 183
Barneveld, 181
Beb (SCH 15), 181
Caritas I, 42
Caritas II, 42
Export, 181
Genota, 181
Gripsholm, 42
Kertosono, 182
Komet, 182
Kota Nopan, 113, 182
Lützow, 181

Mangkai, 113, 182
Mendanao, 183
Oostplein, 183
Phrontis, 52
Pluto, 183
Rantaupandjang, 113, 183
Rhea, 183
Rydboholm, 107
Scharnhorst, 183
Tela, 183
Texelstroom, 52
Thor (Schiff 10), 182, 183
Widder (Schiff 21), 183